

I N N E H Å L L

2003:3

369 Redaktören har ordet

Uppsatser

- 373 *Stefan Gelfgren*, Väckelse och sekularisering. Exemplet Umeås Evangelisk-Lutherska Missionsförening 1850–1910 [Summary: Revivalism and Secularisation. The Local Congregation in Umeå of the Swedish Evangelical Mission Society 1850–1910 p 394]
- 395 *Barbara Törnquist-Plewa*, Mordet i Jedwabne – en utmaning för polackernas kollektiva minne. En analys av den polska debatten kring Jan Gross bok *Sąsiedzi* ("Grannar") [Summary: The Killings in Jedwabne – A Challenge for Polish Collective Memory. An Analysis of the Polish Debate on Jan Gross' book *Sąsiedzi* ("Neighbors") p 417]

Debatt

- 419 *Anne Løkke*, At tage moralsk stilling til fortiden
- 424 *Catherine Dahlström*, *Kvinnovetenskaplig tidskrifts* vetenskapliga policy
- 426 *Yvonne Svanström*, Replik till Anne Løkke

Översikt

- 429 *Astrid Hedin*, Stalinism som civilisation – nya perspektiv på kommunistiska regimer

Litteratur

- 445 Predikstolen som massmedium
Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket*, anm av fakultetsopponent Britt Liljewall
- 453 Övervakning av offentliga kvinnor i Stockholm
Yvonne Svanström, *Policing Public Women*, anm av fakultetsopponent Gunnel Karlsson
- 461 Kontinuitet och medikalisering inom tvångsvården
Jenny Björkman, *Vård för samhällets bästa*, anm av fakultetsopponent Roddy Nilsson

- 470 Mellan krona och marknad
Maj-Britt Nergård, *Mellan krona och marknad*, anm av fakultetsopponent Martin Åberg

Kortare recensioner

- 476 Geoffrey Roberts (ed), *The History and Narrative Reader*, anm av Lisa Öberg
- 478 Catharina Raudvere, Anders Andrén & Kristina Jennbert (red), *Myter om det nordiska*, anm av Henrik Janson
- 480 Lars Linge (red), *Nordiska möten*, anm av Lars Gahrn
- 482 Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909*, anm av Malin Lennartsson
- 484 Jean-Antoine-Nicolas Caritat, Marquis de Condorcet, *Människosläkets andliga förkovran*, anm av Anna Eskilsson
- 486 Marianne Berg Karlsen, *"I Venskabs Paradiis"*, anm av Arne Nilsson
- 487 Tamara Torstendahl-Salytjeva (red), *Sjvedy v Moskve*, anm av Aleksander Kan
- 489 Mats Andrén, *Att frambringa det uthärdliga*, anm av Samuel Edquist
- 491 Sverker Oredsson, *Svensk rädsla*, anm av Jenny Björkman
- 493 Svante Nycander, *Makten över arbetsmarknaden*, anm av Henrik Lindberg,
- 495 Johan Söderberg, *Röda läppar och shinglat hår*, anm av Sofia Åkerberg

Meddelanden

- 498 *Anna Maria Forssberg, Malin Grundberg & Jonas Nordin*, Manifestation och kommunikation. Statens och kungamaktens legitimering och propagandaspridning under tidigmodern tid
- 507 *Ingrid Eriksson Karth*, Riksarkivets Konseljregister nu på nätet
- 509 Årsmötesförhandlingar
- 520 Litteratur inkommen till redaktionen
- 522 Medverkande i detta häfte

Redaktören har ordet

När jag precis påbörjat författandet av denna redaktionella inledning nåddes *Historisk tidskrifts* redaktion av budet om Gert Nylanders bortgång. Gert Nylander var Svenska Historiska Föreningens skattmästare under en lång följd av år, 1978–1999. Jag hade själv inte förmånen att få lära känna honom; han slutade som skattmästare innan jag tillträdde som redaktör. Uppdraget som skattmästare för Svenska Historiska Föreningen var ett av Gert Nylanders många ideella uppdrag. Sin huvudsakliga gärning hade han som arkivarie, forskare och inte minst som initiativtagare till och samordnare av företagshistoriska forskningsprojekt. Han gjorde banbrytande insatser för svensk forskning om företags- och finanshistoria från sin bas i Stockholms Enskilda Banks och Wallenbergfamiljens arkiv.

Artiklarna i detta nummer behandlar sekularisering respektive historieb bruk och kollektivt minne. Stefan Gelfgren, nydisputerad idéhistoriker från Umeå, diskuterar utifrån de senaste teoretiska landvinningarna inom sekulariseringsforskningen, och med Umeås Evangelisk-Lutherska Missionsförening 1850–1910 som exempel, hur sekularisering skall förstås och förklaras. Lundaslavisten Barbara Törnquist Plewa analyserar den debatt som följde på utgivningen i Polen av Jan Gross bok *Sąsiedzi* ("Grannar"). I boken behandlas mordet på de judiska invånarna i den polska staden Jedwabne, ett mord som utfördes av stadens etniskt polska inbyggare och som har förtigits och förträngts i efterkrigstidens Polen. Törnquist Plewa utgår från Lundahistorikern Klas-Göran Karlssons typologi över olika historieb bruk för att visa hur olika grupper i det polska samhället agerade efter publiceringen av Gross bok och undersöker huruvida debatten resulterade i några mera vittgående förändringar i polackernas historiemedvetande, kollektiva minne och nationella självförståelse.

Även detta nummer rymmer en översikt. Statsvetaren Astrid Hedin från Uppsala tar upp ny forskning om stalinismen som civilisation till kritisk granskning. Utgångspunkten för diskussionen är den amerikanske historikern Stephen Kotkins arbeten. Det är glädjande att idéhistoriker, slavister och statsvetare väljer att publicera sig i *Historisk tidskrift*. Förhoppningsvis är det ett tecken på att de många gånger tämligen onaturliga disciplin gränserna är på väg att suddas ut och möjligen antyder det dessutom att *His*

torisk tidskrift inte bara är en angelägenhet för de närmast sörjande, det vill säga historiker och ekonom-historiker.

Numret innehåller som vanligt opponenterrecensioner av avhandlingar samt kortrecensioner. Dessutom bjuds en presentation av ett nytt forskningsprojekt och information från arkivvärlden. Stockholmshistorikerna Anna Maria Forsberg, Malin Grundberg och Jonas Nordin presenterar projektet "Manifestation och kommunikation. Statens och kungamaktens legitimering och propagandaspridning under tidigmodern tid" och Ingrid Eriksson Karth informerar om att Riksarkivets konseljregister nu finns på nätet.

Debatten om moraliserande i historieskrivningen fortsätter i detta nummer. I förra numret handlade det om huruvida historiker bör skriva Förintelsen med versal eller gemen och vad de olika skrivsätten avslöjar om historiesyn och historiebruk. Bakgrunden till debatten i detta nummer är att *Historisk tidskrift* kontaktades av Köpenhamns historikern Anne Løkke sedan *Kvinnovetenskaplig tidskrift* refuserat den recension av Yvonne Svanströms avhandling, *Policing Public Women*, Løkke skrivit på uppdrag av tidskriften. Anne Løkke redogjorde för turerna i ärendet och bifogade den refuserade recensionen, som alltså nu publiceras i *Historisk tidskrift*.

Valet att ge offentlighet åt Løkkes recension innebär varken något ställningstagande till Yvonne Svanströms avhandling eller till *Kvinnovetenskaplig tidskrifts* redaktionella policy; för den sistnämnda och för beslutet att inte publicera Løkkes recension redogör tidskriftens redaktör, Catherine Dahlström. Løkkes kritik bemöts av Yvonne Svanström. I föreliggande nummer publiceras även fakultetsopponentens, Gunnel Karlsson, recension av Svanströms avhandling. Jag våndades en del inför beslutet eftersom jag ogillar att nydisputerade forskare blir slagträ i debatter. Därför vill jag redan nu framhålla att den eventuella efterföljande debatten *inte* skall handla om brister eller förtjänster i Yvonne Svanströms doktorsavhandling. Anledningen till att jag valt att ta in Løkkes anmälan är att hon är en synnerligen välmeriterad historiker, som, oavsett om hon har rätt i sin kritik eller ej, sätter fingret på något principiellt viktigt, nämligen risken att överdriven politisk korrekthet och de implicita moraliska ställningstaganden som ligger bakom många av de teoribildningar som dominerar dagens historievetenskap kan leda historiker vilse och resultera i orimliga tolkningar.

Jag framhöll i min förra redaktionella inledning, att jag oroas av den kombination av kunskapsteoretisk relativism och värdeobjektivism, som jag menar kännetecknar viss poststrukturalistiskt inspirerad forskning. Vidare be-

tonade jag att en relativisering av sanningsbegreppet riskerar att medföra att det vetenskapliga samtalet dör. Möjligen är jag överdrivet pessimistisk och sannolikt hopplöst gammeldags. Jag vill dock påstå att vi historiker idag lever i en lätt schizofren situation; arvet från Leopold von Ranke och Weibullskolan präglar, som jag ser det, fortfarande i betydande utsträckning metod- och källsyn samtidigt som många av de teorier som används har uttalat kunskapsrelativistiska utgångspunkter och tydliga identitetsskapande funktioner. Ekvationen går helt enkelt inte ihop. Någon enkel lösning står knappast till buds. En återgång till Rankes ideal torde knappast vara aktuell och jag hoppas och tror att många med mig skulle finna det svårt att helt ge upp sanningsbegreppet eller att acceptera "sant för mig" som sanningskriterium. Personligen ansluter jag mig till Carlo Ginzburgs ståndpunkt sådan han formulerade den i sitt angrepp på Hayden White i slutet av 1980-talet; en historia måste stå i relation till sanningen.¹ Gör den inte det går alla de humanistiska värden vi förknippar med ord som tolerans och ansvar förlorade och fältet blir fritt för de illistiga och starka att för sina egna dunkla syften definiera vad som är historisk sanning. Förlorare blir som alltid de svaga och förtryckta. Jag kan redan se invändningarna framför mig: Finns det bara *en* historisk sanning? Är inte just relativismen förutsättningen för tolerans? Har inte historievetenskapen dominerats av en vit, heterosexuella manlig norm?

Historisk tidskrift kommer under 2004 att publicera artiklar som anknyter till dessa frågor. Förhoppningsvis kan de ge ytterligare bränsle till en debatt om moralism och relativism inom historieskrivningen som åtminstone under-tecknad finner nödvändig.

Lars M Andersson

1. Ginzburg, Carlo, "Just One Witness", i Saul Friedländer (ed), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the 'Final Solution'*, Cambridge & London 1992.

Väckelse och sekularisering. Exemplet Umeås Evangelisk-Lutherska Missionsförening 1850–1910¹

Av Stefan Gelfgren

Under 1800-talet förändrades religionens ställning i Sverige och därmed också förutsättningarna för religionsutövning. Från att ha varit en nation som präglats av en enhetlig statskyrklighet genomgick landet en omvandling; vid 1900-talets början var Sverige betydligt mer mångfacetterat i religiöst hänseende. Det var en förändring från kollektiv, och genom lag obligatorisk, religionsutövning till en individualistisk och frivillig sådan. I denna process spelade olika väckelserörelser en viktig roll, tillsammans med exempelvis urbaniseringen, industrialiseringen, liberalismens genomslag och naturvetenskapens ökade betydelse. Olika former av väckelser som förespråkade en personlig gudsrelation hade inverkan på religiös praxis, samtidigt som de själva påverkades av samtida samhällsförändringar.

Fram till mitten av 1800-talet fanns fortfarande ett antal lagar som begränsade religionsutövningen även om de sällan resulterade i fällande domar. Konventikelplakatet, som infördes 1726 för att stävja pietistisk väckelse och förbjöd folk att komma samman till privata andakter, upphävdes 1858. Genom sockenbandets upphävande 1859 blev det möjligt att ta nattvarden i annan församling än hemförsamlingen. Från 1860 blev det möjligt att begära utträde ur Svenska kyrkan och träda in i ett annat godkänt kristet samfund och 1863 upphävdes nattvardstvänget. Det så kallade Kyrkomötet inrättades samma år. Det skulle sammanträda vart femte år och gavs beslutande-

1. Artikeln är en omarbetad version av ett paper som presenterades vid Hilding Pleijel-symposiet i Lund 23–24 november 2001.

Fil dr Stefan Gelfgren, f 1971, disputerade i juni 2003 med avhandlingen *Ett utvalt släkte. Väckelse och sekularisering. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1856–1910*. Han har tidigare bland annat publicerat "Kyrklig väckelse och väckelsens inomkyrklighet i Umeå 1700–1900", *Öknytt* 2002:3–4, och "Lade taoismen grunden till den kinesiska vetenskapen?", i *Vidgade vyer. Globalt perspektiv på idéhistoria* (2000), under redaktion av bland andra Mohammad Fazlhashemi.

Adress: Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, 901 87 Umeå

E-postadress: stefan.gelfgren@histstud.umu.se

rätt i kyrkliga frågor som tidigare handlades av riksdagen. De nya kommunal-lagarna från 1862 separerade också kyrkans respektive kommunens uppgifter. Först 1951 blev det emellertid tillåtet för svenska medborgare att utan motivering begära utträde ur statskyrkan.² Likaså ifrågasattes och försvagades kyrkans inblandning i skolväsendet under andra halvan av 1800-talet. I 1919 års undervisningsplan ansågs exempelvis katekesundervisningen inte längre vara skolans uppgift.³ Även när det gällde fattigvården minskade kyrkans inflytande under samma tid.⁴ På institutionell nivå förlorade med andra ord kyrkan sin tidigare monopolistiska position, särskiljdes i viss utsträckning från staten och fick mer specifikt religiösa uppgifter.

Syftet med föreliggande artikel är att visa på hur ett religiöst samfund reagerade på dessa förändringar under andra halvan av 1800-talet, samtidigt som de genom sin verksamhet ytterligare medverkade till desamma. Exemplet hämtas från det inomkyrkliga väckelsesamfundet Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens (EFS) lokalförening i Umeå, Umeås Evangelisk-Lutherska Missionsförening, mellan åren 1850 och 1910. En avsikt är också att diskutera och tillämpa sekulariseringsbegreppet för att beskriva utvecklingen. Frågan jag ställer är hur denna utveckling påverkade EFS, som avsåg att verka för att stärka den kyrkliga kristendomen, och hur EFS som del av väckelse-rörelsen bidrog till denna förändring?

Källmaterialet består i huvudsak av de brev som inkommit till EFS riksorganisation från Umeåområdet under den aktuella tidsperioden. De finns i EFS-arkivet i Stockholms stadsarkiv. Bland brevskrivarna märks främst kolportörer, provinsombud, kyrkoherdar, samt en del församlingssympatisörer och andra Umeåbor. Totalt rör det sig om inte fullt 140 brev. Före år 1876, det år föreningen anslöt sig till Stiftelsen, är materialet knappt. Officiella handlingar från missionsföreningen såsom årsberättelser, styrelseprotokoll eller skrivelser är ovanliga, vilket inte är förvånande; liknande tidiga föreningsbildningar, ofta med medel- och överklassprägel, saknade såväl protokollförda styrelse- och föreningsmöten som stadgar och medlemsstatistiken var,

2. För en översikt se exempelvis Anders Jarlert (red), *Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid*, Stockholm 2001.

3. Åke Isling, *Kampen för och mot en demokratisk skola 2. Det pedagogiska arvet*, Stockholm 1988, s 52ff; Sven-Åke Selander, *Livslångt lärande i den svenska kyrkoförsamlingen. Fleninge 1820–1890*, Stockholm 1986, s 172–184.

4. Göran Gellerstam, *Från fattigvård till församlingsvård. Utvecklingslinjer inom fattigvård och diakoni i Sverige 1871–omkring 1895*, Lund 1971, s 14ff.

om någon sådan existerade, ofta ofullständig.⁵ Eftersom EFS var en inomkyrklig rörelse hade man inte någon medlemsregistrering; det skulle ha kunnat tolkas som ett försök att bilda en frikyrka. En jubileumsskrift från 1916 finns dock att tillgå. Av kyrkligt materialet har främst tryckta handlingar från prästmötena i Härnösands stift nyttjats (Umeå tillhörde Härnösands stift fram till 1904). Prästmöteshandlingarna är sammanställda av visitationshandlingarna från stiftets olika församlingar, gjorda av biskopen. Dessutom har valda årgångar av Umeås lokaltidningar *Umebladet* och *Westerbotten* från perioden använts. Tryckta årsberättelser från EFS riksorganisation har kompletterat framställningen.

Det problematiska sekulariseringsbegreppet

Väckelse och sekularisering har inom svensk forskning tidigare satts i samband med 1700-talets och det tidiga 1800-talets olika väckelser och deras betoning av det individuella gudsförhållandet. I studier har det betonats hur religiös övertygelse har gjorts till något individuellt och privat. Exempelvis Arne Jarrick pekar på hur 1700-talets herrnhutiska väckelse underminerade kyrkans ställning genom att betona den personliga relationen till Gud och känslan istället för den kyrkliga traditionen.⁶ Hanne Sanders menar att sekularisering handlar om en utveckling från "religion som kultur" till "religion som tro", det vill säga att religion blev den enskildes angelägenhet. Det är en utveckling som förläggs till det tidiga 1800-talets väckelse.⁷ Att väckelsen bidragit till sekulariseringen i betydelsen att individen emanciperades och att den religiösa världen särskiljdes från den profana är något som både Daniel Lindmark och Peter Aronsson lyfter fram.⁸ Samma tolkning av sekulariseringsbegreppet har Olle Larsson, som emellertid studerar perioden mellan 1650 och 1760.⁹ Tom Ericsson och Börje Harnesk presenterar en socio-

5. Se till exempel Hilding Johansson, *Folkrörelserna och det demokratiska statskicket i Sverige*, Lund 1952, s 22ff, eller Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c.a 1800–1870*, Stockholm 1985, s 149ff.

6. Arne Jarrick, *Den himmelske älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*, Stockholm 1987.

7. Hanne Sanders, *Bondeväckelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*, Stockholm 1995, s 16.

8. Daniel Lindmark, *Puritanismen och lättsinnet. Fem föredrag om folkläsnings och folklig fromhet*, Umeå 1997; Peter Aronsson, *Ropande pigor och läsande bönder. Bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av åkianismen och roparerörelsen – två väckelserörelser före 1850*, Växjö 1990.

9. Olle Larsson, *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*, Växjö 1999.

ekonomisk tolkningsmodell för det tidiga 1800-talets väckelse. De pekar på att samhällets breda folklager med stöd i religiös övertygelse satte sig upp mot den kyrkliga överheten och underminerade dess position. Även här betonas övergången från "ett tänkande i kollektivistiska banor till ett i individualistiska".¹⁰ Också Anders Jarlert är inne på förhållandet mellan väckelse och individualisering av den religiösa övertygelsen. Han visar dock snarare på hur den västsvenska väckelsen under tidigt 1800-tal assimilerades av schartauanskt influerade kyrkliga företrädare och hur väckelsen därigenom kom att vitalisera kyrkan, snarare än att underminera den.¹¹ Listan kan göras längre över forskning som visar på hur väckelse under första halvan av 1800-talet samverkade med strukturella förändringar i samhället, eller som behandlar vilka samhällsskikt som drogs till väckelsen, väckelsens teologiska innehåll och så vidare. Min poäng är att väckelse fram till mitten av 1800-talet sker inom en kristen, och därmed kyrklig tolkningsram, där icke-religiösa alternativ var ovanliga. Väckelse under 1800-talets första hälft handlar därmed om en konflikt religiösa meningsmotståndare emellan, om tolkningsföreträdet av den "sanna" kristna tron.

Det är få som satt det sena 1800-talets väckelser i samband med sekularisering. Orsaken till detta är oklar, men en förklaring kan vara att det under denna tid är väckelsen som del av folkrörelserna som har fångat intresse. Därmed har blicken riktats mot väckelsens koppling till klassamhällets framväxt, social mobilisering och politiskt engagemang.¹² Den forskning som specifikt rör EFS tenderar att inte sätta samfundet i samband med sekularisering. Fokus ligger snarare på frågor som rör förhållandet till kyrkan, nattvards- eller ämbetssyn eller andra inomreligiösa frågeställningar.¹³

En som sett ett samband mellan det sena 1800-talets väckelser och sekularisering är Carl Henrik Martling. Han slår fast att under seklets sista decen-

10. Tom Ericsson & Börje Harnesk, *Präster, predikare och profeter. Läseriet i övre Norrland 1800–1850*, Gideå 1994, s 173.

11. Anders Jarlert, *Läsarfolket – från gammalläseri till nyortodoxi. Förändringar i västsvensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds härader under 1800-talet*, Göteborg 1997.

12. Se exempelvis Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Stockholm, 1977; Erland Johansson, *Väckelserörelsen och samhället. En historisk studie av Karlskoga 1875–1900*, Göteborg 1984; Irving Palm, *Frikyrkorna, arbetarfrågan och klasskampen. Frikyrkorörelsens hållning till arbetarnas fackliga och politiska kamp åren kring sekelskiftet*, Uppsala 1982.

13. Se exempelvis Curt Carlsson, *Samhörighet och separation. Evangeliska fosterlandsstiftelsen och svenska kyrkan i pitebygden och skelleftebygden*, Stockholm 1979; Karl Axel Lundkvist, *Organisation och bekännelse. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen och Svenska kyrkan 1890–1911*, Stockholm 1977; Idem, *EFS i demokratis tidevarv. Utvecklingen som inomkyrklig rörelse 1918–1927*, Stockholm 1982.

nier "inträder sekulariseringsprocessen i ett nytt och högaktuellt skede".¹⁴ Martling lyfter fram frikyrkorörelsens betydelse för upplösningen av de "enhetskyrkliga grundprinciperna och det normsystem som vilade på dem". När den kyrkliga enheten var nedbruten var det enklare för nya trosövertygelser och ideologier att få fotfäste, vilket i sin tur bidrog till en relativisering av alla former av övertygelser. Kyrkan som vägrade att anpassa sin lära efter den nya tidens krav förlorade därmed sin betydelse i människors liv.¹⁵ Det är detta synsätt som präglar denna artikel.

Det kräver dock att man definierar det mångtydiga, och ofta för lättvindigt använda, begreppet sekularisering. Begreppet används ofta för att beskriva religionens minskade betydelse i allmänhet. Men att använda sekulariseringsbegreppet analytiskt är behäftat med en del problem. Skall man studera sekularisering på statlig nivå, organisationsnivå eller individuell nivå?¹⁶ Betyder det att kyrkans position försvagas genom att stat och kyrka separeras och får specialiserade uppgifter? Är sekulariseringen den process som innebär att religiös tro görs till en individuell övertygelse, eller sakta men säkert försvinner från folks medvetande?¹⁷ Eller kan religiös tro överhuvudtaget försvinna, kanske anpassas den bara efter samtida förutsättningar?¹⁸ Beroende på vilken nivå som studeras eller vad man lägger i begreppet får man olika svar. Min ståndpunkt är att det inte finns ett universellt giltigt sekulariseringsbegrepp och att det därför måste definieras efter undersökningsobjekt och tidsperiod för att kunna användas.

I vad som kallas sekulariseringsteses (the secularisation thesis) beskrivs hur religionen, i det här fallet kristendomen, förlorar i betydelse till följd av det moderna samhällets framväxt från 1500-talet och framåt. Efter reformationen kom andligt och världsligt att separeras i högre utsträckning, vilket även medförde att rationella förklaringsmodeller kom att ersätta religiösa tolkningar av världen. I denna samhälleliga förändringsprocess ingick inte minst omstruktureringen av det enhetliga agrara samhället. Samtidigt ut-

14. Carl Henrik Martling, *Kyrkosed och sekularisering*, Stockholm 1961, s 8.

15. Martling 1961, s 47ff.

16. José Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago 1994, s 211.

17. Peter L Berger talar om subjektiv respektive objektiv sekularisering och vill visa på skillnaden mellan utvecklingen på individnivå och på sociokulturell nivå. Steve Bruce skiljer på hur religion definieras utifrån dess sociala betydelse (funktionell definition), eller utifrån individers tro på en övernaturlig kraft (substantiell definition). Peter L Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York 1967, s 126; Steve Bruce, *Religion in the Modern World. From Cathedrals to Cults*, Oxford 1996, s 6f.

18. Grace Davie, *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, Oxford 2000.

vecklades olika samhällseliga institutioner, vilka övertog områden som hört till kyrkans myndighetsutövning, däribland utbildning, välfärd och rättsväsende. Likaså växte olika samhällsklasser fram till följd av etablerandet av den kapitalistiska ekonomin. Tillsammans bidrog dessa faktorer till att världen blev betydligt mindre homogen och att det, enligt sekulariseringstesens, blev allt svårare att hävda en universell sanning såsom kyrkan dittills hade gjort. Den tilltagande industrialiseringen och urbaniseringen från och med 1700-talet underminerade ytterligare religionens roll på såväl institutionell som individuell nivå. Detta eftersom religionen hade sitt fundament i bondesamhällets maktstrukturer med markägare och kyrkan i allians.¹⁹ Detta synsätt har kritiserats på ett antal olika punkter. Ett argument mot tesen är att sekulariseringsbegreppet är ideologiskt laddat genom sitt ursprung i upplysningstänkandets önskan att rationellt vetande skulle ersätta religiös vidskepelse.²⁰ Ett annat motargument är att det inte tycks finnas något reellt samband mellan modernisering och sekularisering som stöds av historiska fakta. Detta eftersom religion på flera håll i världen under de senaste 150 åren har haft en viktig ställning i såväl många enskilda människors liv som i det politiska livet.²¹

Däremot kan de olika aktörerna i sekulariseringsdebatten ofta enas om att moderniseringen bidragit till en relativisering av religiösa övertygelser. Det har blivit svårare att hävda en trosövertygelses absoluta sanning. Hugh McLeod menar därför att pluralisering är ett begrepp som bättre beskriver den förändrade religiösa situationen under det sena 1800-talet. Pluraliser-

19. För en god sammanfattning av sekulariseringstesens se Roy Wallis & Steve Bruce, "Secularization. The Orthodox Model", i Steve Bruce (ed), *Religion and Modernization. Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis*, Oxford 1992.

20. Callum G Brown, *The Death of Christian Britain. Understanding Secularisation 1800–2000*, London 2001, s 16–34; Casanova 1994, s 17ff.

21. För kritiska synpunkter mot sekulariseringstesens, som för övrigt är omfattande, se exempelvis Brown 2001; Davie 2000; Sarah C Williams, *Religious Belief and Popular Culture in Southwark c 1880–1939*, Oxford 1999, för exempel från Storbritannien. De lyfter särskilt fram den icke institutionaliserade religiositeten. Peter van Rooden visar på hur religion i Nederländerna ökade i betydelse under det senare 1800-talet. van Rooden, "Secularization and Dechristianization in the Netherlands", i Hartmut Lehmann (Hrsg), *Dechristianisierung und Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa und in Nordamerika: Bilanz und Perspektiven der Forschung*, Göttingen 1997. Olaf Blaschke talar i Tysklands fall om 1800-talet som en tid då religionen fick ökad betydelse. Olaf Blaschke, "Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter", *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 2000:1. Exempelvis José Casanova är mer nutidsorienterad och lyfter upp nutida exempel från bland annat befrielsesteologins Brasilien och den katolska kyrkans betydelse för kommunismens fall i Polen. Casanova 1994. Roger Finke visar på hur religionen idag är en vital kraft i USA. Roger Finke, "An Unsecular America", i Bruce 1992.

ingen öppnade, hävdar McLeod, för såväl olika former av kristendom som för ateism, deism och religiös likgiltighet.²² En mer pluralistisk situation medför att varje världsbild som söker anhängare måste sälja sin övertygelse, vilket i sin tur kräver en anpassning till "marknaden". Om anpassningen är lyckosam kan religionen behålla sin relevans för flertalet individer. I en mer pluralistisk situation, hävdar Peter L Berger, kommer den individuella övertygelsen och tro genom personlig frälsning att betonas, något som väckelserörelser i allmänhet understryker. Detta underminerar dock religionen som objektiv sanning och öppnar för en relativisering av trosövertygelser och för ett frivilligt engagemang.²³

Denna förändring påverkar även den organiserade religiositeten, som mot slutet av 1800-talet nått den punkt där den var tvungen att anpassa sig och kompromissa med världen utanför den religiösa sfären. I den studerade lokala EFS-föreningens fall innebar det att den utvecklades från att ha varit en del av, och ett komplement till, den allomfattande statskyrkan, till att anta formen av ett religiöst samfund bland andra. Föreningen utvecklades till att bli ett valbart och frivilligt alternativ bland andra ideologier, livsåskådningar och sätt att leva. Uttryckt i religionssociologiska termer utvecklades EFS-föreningen, under trycket av ett mer pluralistiskt samhälle, till att bli mera lik en denomination – ett trossamfund. Därmed blev det också svårt att hävda en exklusiv legitimitet, vilket dess sympatisörer också blev medvetna om.²⁴ Särskilt intressant är det att studera det inomkyrkliga EFS just för det paradoxala i att Stiftelsen grundades för att stärka statskyrkans position, inte för att underminera den. Samtidigt blev resultatet det motsatta. EFS, tillsammans med andra samhällseliga faktorer, bidrog till att det svenska folkets religiositet sekulariserades, i betydelsen att kristen tro blev privat, frivillig och problematisk.²⁵

22. Hugh McLeod, *Secularisation in Western Europe 1848–1914*, London & New York 2000, s 286f.

23. Berger 1967, s 137–158.

24. För ett utförligare resonemang om denominationer se exempelvis Alan D Gilbert, *Religion and Society in Industrial England. Church, Chapel and Social Changes 1714–1914*, London 1976, s 140f, eller Sven Halvardson, *Samfund och samhälle. Svenska Missionsförbundet – dess medlemsutveckling, inre miljö och socio-kulturella kontext*, Uppsala 1991, s 42–49.

25. David L Edwards definierar sekularisering som "secularisation occurs when supernatural religion – that is, religion based on 'belief in God or a future state' – becomes private, optional and problematic". Det är en definition som på ett kortfattat sätt beskriver min uppfattning i ämnet. David L Edwards, *Religion and Change*, London 1969, s 16.

Umeå Evangelisk-Lutherska Missionsförenings bildande

Min tes är att Umeå-föreningen efter en tid som en självklar del av statskyrkan kring 1880-talet började anpassa sina former och uttryck för att behålla sin relevans i lokalsamhället, som blev allt mer pluralistiskt. I inlednings-skedet var föreningen framgångsrik i att anpassa och "sälja" sin kristna trosuppfattning. Anpassningen innebar emellertid också en individualisering av tron och att den religiösa övertygelsen därmed också gjordes till en frivillig valmöjlighet, jämförbar med andra tros- och levnadsalternativ. I det långa loppet underminerade det kyrkans och den kristna trons monopolistiska position, EFS inkluderat. Moderniseringen i termer av industrialisering och urbanisering, som ofta sätts i samband med sekulariseringen, spelade vid den här tiden i en liten norrländsk stad en inte särskilt stor roll, men den låg dock i sin linda.

EFS grundades 1856 dels som ett svar på att väckelsen var på väg att bryta sig ur den statskyrkliga ramen – hotet kom främst från baptister men även från mormoner. Dels menade männen bakom EFS att något måste göras åt den institutionalism och andliga torka som de ansåg rådde inom statskyrkan.²⁶ Trots de goda intentionerna och den kyrkotrogna inriktningen innebar grundandet av EFS en kritik mot det rådande kyrkliga tillståndet, vilket gjorde att Stiftelsen inte alltid sågs med blida ögon från statskyrkligt håll.²⁷

EFS hämtade i inledningsskedet när det gäller organisationen sin inspiration från den skotska kyrkan, vilken sågs som en från staten fristående evangelisk och andligt levande kyrka med ambitionen att sprida Guds ord. Grundarna av EFS ville därför skapa en likartad organisation i Sverige, fast inomkyrklig, för att stärka statskyrkan.²⁸ Också från tyskt pietistiskt håll hämtades näring till den inomkyrkliga tanken. Pietismen betonade konventiklar av troende inom en allomfattande folkkyrka, och även vikten av en personlig gudsrelation. Tanken på ett aktivt missionerande hämtades däremot snarare från den brittiska metodismen.

EFS såg sig som enare av landets evangelisk-lutherska frivilligkrafter och ville verka för inre och yttre mission. Kyrkotrogen skriftspridning och lek-

26. EFS stadgar finns tryckta i exempelvis *Pietisten*, 1856:6. För EFS tillkomstshistoria se Lundqvist 1977, s 18ff; Sture Järpemo, *Väckelse och kyrkans reform. Från religiös sällskapsbildning i Stockholm till inre mission och samfund 1771–1858*, Uppsala 1977, s 129ff.

27. Se till exempel Lennart Johansson, "Gammalkyrklighet, nyevangelism och upplysning", *Historisk tidskrift* 1997:3, s 383f, samt Lundqvist 1977, s 23f.

28. För relationen mellan EFS och Skottland se till exempel Nils Rodén, *Hans Jacob Lundborg. En pil på Herrens båge*, Stockholm 1961, s 74–86.

mannaverksamhet betonades i opposition mot väckelsens frikyrkliga element. Stiftelsens grundande bör också sättas i samband med övriga av samtidens medelklassinitierade föreningsbildningar, associationer. Associationernas företrädare såg ett samhälle i förfall och menade bland annat att de breda folklagren var i behov av andlig och moralisk uppräckning.²⁹ EFS grundades som en styrelse om tolv män, boende i Stockholm, och de tillhörde alla samhällets högre skikt, med kopplingar till adeln och den politiska eliten. Först 1874 kunde enskilda föreningar bli medlemmar och gavs därigenom ett visst medbestämmande.³⁰ I Norrland märks under 1800-talet en tydlig knytning till städerna om man studerar de formellt anslutna EFS-föreningarna (sympatiserande sammanslutningar fanns dock men utan formellt medlemskap).³¹ Spår av folklighet och folkrörelselikhet går inte att urskilja under den första tiden. Den hierarkiska och patriarkala strukturen kom att leva kvar till början av 1900-talet.³²

Samma hierarkiska struktur som i EFS riksstyrelse återfinns också i Umeå. Ibland nämns en grupp så kallade läsare i en by utanför staden som föreningens föregångare. Läsargruppen skall ha haft anor från 1700-talets pietism som kyrkoherde Nils N Grubb i Umeå landsförsamling fört med sig från Tyskland. Sedan dess fanns det en tradition av pietistiskt influerad väckelse inom kyrkan i området. När väckelsen drog genom bygden 1843 beslöt sig en grupp väckta personer att hyra en lokal i Umeå, som vid den tiden hade cirka 1 500 invånare, för att kunna samlas till "bön och Guds ords betraktelse". Denna verksamhet pågick fram till 1854 då man beslöt att bygga ett missionshus i staden, som för övrigt betraktas som ett av Sveriges första.³³

Missionshusbygget finansierades genom aktieinnehav och det är intressant att notera att aktieägarna hörde hemma i Umeå stads övre sociala skikt. Det innebar i praktiken att missionshuset var en angelägenhet för stadens medelklass, då staden i stort sett saknade överklass. Bland aktieägarna märks till exempel en rådman, några handelsmän och även en skraddarmästare. Denna

29. Associationerna uppkom i en tid då statens roll omdefinierades ungefärligen mellan den nya regeringsformen 1809 och tvåkammarriksdagens införande 1866. Det var också samma tid som Sverige var på väg att ombildas från en feodal enhetsstat till en liberal kapitalistisk. Jansson 1985, s 12f, 241–247.

30. Lundqvist 1977, s 45–58.

31. Lundqvist 1977, s 73ff.

32. Lundqvist 1977, s 121. Ofta betraktas EFS som en folkrörelse vilket är felaktigt, åtminstone under de första decennierna. Så görs till exempel i Sven Lundkvists *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Stockholm 1977.

33. Gustaf T Sædén EFS arkiv (EFSa), EI:147, 1785.

struktur kom att bestå decennier framåt. När föreningen 1876 erhöll medlemskap i EFS, två år efter att det blivit möjligt för föreningar att söka sådant, var det samma befolkningsskikt som hamnade i styrelsen, inklusive en präst och en läkare. Alla var dessutom män. Aktierna i missionshuset överläts då till den EFS-anslutna föreningen.³⁴ Personer i missionsföreningens styrelse återfanns också i stadsfullmäktige, kyrkorådet, stadens Fabriks- och hantverksförening och i länets Hushållningssällskap.³⁵ Det fanns alltså en tydlig koppling mellan EFS evangeliska inomkyrklighet och stadens medelklass. Ett studium av de två lokaltidningarna, *Umebladet* och *Westerbotten*, som fanns i staden under den aktuella tiden, visar att även de präglades av ett högre ståndsperspektiv, och det kyrkligt religiösa inslaget i dem är tydligt. Åtminstone i en mindre stad som Umeå tycks medelklassen ha varit både religiös och lierad med makten, och man kan anta att stadens lägre sociala skikt inte hade några mer omfattande alternativ innan folkrörelserna börjat växa fram.

Under de första decennierna av föreningens verksamma tid träffades dess sympatisörer i missionshuset varje söndag en timme före gudstjänsten i kyrkan, till vilken man sedan gick. Inga samlingar hölls samtidigt som söndagens gudstjänst. Möten hölls också på söndagseftermiddagarna och vid två övriga tillfällen under veckan. Man träffades för att be, sjunga och läsa Guds ord, vilket innebar att man läste inntill ur *Bibeln* och ur Luthers skrifter, senare lästes även Carl Olof Rosenius verk. Sammankomsterna i bönhuset började vanligtvis med en sång a capella ur *Sions sånger*. Därpå följde bön eller ordförändring uppläsning av böneformulär och verser ur psalmboken eller *Sions sånger*. Efter detta följde ytterligare en sång för att efterföljas av läsning ur någon av de nämnda textsamlingarna. Den som läste var vanligtvis någon betrodd man ur föreningen.³⁶ Eftersom föreningen var en missionsförening, bildad av missionsvänner, kan man sluta sig till att de även ägnade tid och verksamhet åt att samla in pengar och medel avsedda för både den inre och den yttre missionen. Med det avsågs att främja spridandet av det kristna budskapet i den redan kristna världen respektive i de delar av världen som

34. *Umeå evangelisk lutherska missionsförening 1876–1916*, Umeå, 1916, s 23ff.

35. För stadsfullmäktige se Birger Stecksén, *Umeå stads historia 1588–1888*, Umeå 1922 (faksimilutgåva, Umeå 1981), s 294f. För kyrkorådet se visitationshandlingarna, exempelvis Umeå stads församling, N1, Visitationsbok för Umeå stad 1890–. För Fabriks- och hantverksföreningen se Bror Emil Forsgren, *Umeås Fabriks- och Hantverksförening 1847–1932*, Umeå 1932. För Hushållningssällskapet se Västerbottens läns Hushållningssällskap, Folkrörelsearkivet Umeå, Handlingarna Ö5:110, Tidskrift 1889:II, D3:1, Matriklar. Se även Bo Enander, *Västerbottens läns Hushållningssällskap 1814–1914*, Uppsala 1933.

36. *Umeå evangelisk lutherska missionsförening*, s 20ff.

ännu inte kristnats. Vad missionsverksamheten egentligen innebar i Umeå under den aktuella tiden är svårt att få ett konkret svar på men andakter hölls "till upplifvande af nitet för missionen".³⁷ Missionsandakterna bestod troligtvis av läsning av texter ur exempelvis EFS *Missionstidning* eller någon annan skrift från EFS, som behandlade ämnet. Pengar som samlades in vid dessa tillfällen skickades därefter via provinsombudet Gustaf T Sædén till EFS i Stockholm för vidare befordran till olika missionsområden. Vidare distribuerades skrifter från EFS i närområdet och det fanns också en syförening som arbetade med insamlande av missionsmedel.³⁸

EFS-föreningen hade ingen medlemsintagning under denna tid; medlemsintagning är ett senare fenomen. Tanken var att föreningsaktiva var medlemmar i Svenska kyrkan och EFS:arna ville därför troligtvis inte bli utsatta för beskyllningar för att vara frikyrkliga.³⁹ Endast i enstaka fall förekommer medlemsuppgifter från de lokala missionsföreningarna.⁴⁰ I Umeå finns inga sådana uppgifter före 1920.⁴¹ Av denna anledning är det svårt att få ett grepp om vilken omfattning verksamheten hade och hur den sociala rekryteringen förändrades över tid.

Umeås missionsförening var alltså vid grundandet en medelklasspräglad förening som väl inordnade sig i den kyrkliga ramen, och det kan inte sägas att föreningen var särskilt förändringsbenägen. Det går inte heller att hävda att några sekulariserande tendenser var synbara i staden vid 1800-talets mitt. Makt utövades genom kyrkan och den statliga administrationen, tidningspressen gick hand i hand med dem, och missionsföreningen föll in i mönstret. På olika ställen möter man också uppfattningen att inom Umeå-föreningen fanns "strängt lutherskt sinnade kristna", som upprätthöll den samhälleliga ordningen.⁴² Det var alltså ett inomkyrkligt förhållningssätt som härskade i föreningen, vilket dess sympatisörer var stolta över och värnade. Förhållandet till kyrkan var gott. Inte utan stolthet deklarerar man att när den så kallade försoningsstriden rasade inom EFS, och Missionsförbundet är

37. *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand 1866*, Härnösand 1867, s 124f.

38. G T Sædén EFSA El:2, 16/9 1857; Alfred Westman El:26, 354.

39. För ett exempel på föreningsstadgar se EFS årsberättelse (EFSÅB) 1864, s 24ff.

40. Lundkvist 1977, s 69f.

41. *EFS Missionsförening i Umeå 125 år: 1876–2001*, Umeå 2001, s 17.

42. Olof Norrman EFSA, El:25, 965, eller även Umeå landsförsamlings visitationsprotokoll N:2, visitationen 1876, 1890, 1896 där kyrkan lovordar missionsföreningens kyrktrogna verksamhet och överhuvudtaget den lutherska traditionen i området. Samma omdömen kan läsas i handlingarna från prästmötena.

1878 bildades av Paul Peter Waldenström, så berörde det inte missionsföreningen.⁴³ Förändringar skulle emellertid komma även om de inte mottogs med öppna armar av alla i föreningen.

Missionsföreningens roll förändras – ökad aktivitet, samvaro och ekumenik

Det första tecknet på att missionsföreningen var på väg att förändras syns i samband med att den blev medlem i EFS. Medlemskapet meddelades genom annonser i lokalpressen samtidigt som allmänheten ombads att lämna in gåvor till en auktion för missionens främjande.⁴⁴ Annonserna är också det första som syns av föreningen i lokalpressen. De indikerar att den gått in i ett nytt skede. Genom annonserna tog föreningen steget ut i offentligheten. Anslutningen medförde även att formerna för sammankomsterna ändrades något. Föreningen fick också snart sin första kolportör. I sin egenhändig skrivna föreningsbiografi framhåller provinsombudet Sædén att "ordet förelästes [lästes innantill] endast af lekmän till år 1877, då derefter kolportörer har predikat".⁴⁵ Helt plötsligt kom alltså en ung man, utan någon omfattande utbildning och med jämförelsevis låg social ställning och intog en central position i föreningen, inte minst som han skulle medverka regelbundet vid föreningsmötena. Detta förändrade mötena i viss mån. Kolportörerna verkar ha predikat i viss utsträckning, vilket inte gillades av alla i föreningen, som istället förespråkade föreläsande, det vill säga innantilläsning. Föreningens andra kolportör, Erik Janze, skriver kring 1880 att han känner sig motarbetad av föreningens äldre generation, som hävdar att han inte har den rätta kraften i förkunnelsen trots att han använder samma böcker som tidigare. Janze menar dock att det är en generationsfråga eftersom de unga i föreningen samtidigt hotar att gå över till stadens baptister om det långtråkiga föreläsandet fortsätter. Den unga generationen ville alltså ha en friare muntlig framställning av modernare snitt, åtminstone enligt föreningens kolportör, som slets

43. 1882 har man klarat sig undan splittring enligt prästen O Norrman. 1887 är läget rörligt men föreningen och kyrkan har inte drabbats av någon större splittring. EFS A, El:36, 518; El:47, 652.

44. *Umbladet*, 16/6 1876, *Westerbotten*, 13/6 1876.

45. G T Sædén EFS A, El:147, 1785b. Kolportörerna var ursprungligen av EFS tänkta att fungera som kringvandrande bokspridare som skulle ta tillfället i akt till enskilda samtal och till att göra sjukbesök för att sprida Guds ord. Tanken var att de skulle verka som hjälpredor till kyrkans präster. Kolportören skulle däremot inte predika, i betydelsen förklara och uttyda Guds ord efter egen förmåga. Det var förhållat kyrkans prästerskap. Dock kunde det vara möjligt om kyrkan accepterade det. Uppgifter om ramarna för kolportörernas verksamhet återfinns exempelvis i den "erinran" som varje år infördes i *EFS årsberättelser* från och med 1860-talet.

mellan dessa båda ståndpunkter.⁴⁶ Detta är det första tecknet på att en ny konkurrenssituation har uppkommit i staden.

Senare, efter det att Janze i början av 1890-talet gett upp och begärt förflyttning, uppkommer för övrigt samma diskussion om hans efterträdare P J Sjöstrand. I ett upprop till EFS styrelse i Stockholm kräver en fraktion av föreningen att han skall förflyttas eftersom han är "utpredikad", som man skriver, och att man borde ta efter baptisterna och waldenströmarna (missionsförbundarna) och byta förkunnare oftare så att det inte blir så enformigt och tråkigt.⁴⁷ Här kan det vara intressant att notera att det nu inte är den yngre generationen som hävdar detta; motsättningen var således inte bara en generationsmotsättning. Sammanhanget i vilket föreningen verkade hade förändrats och dess verksamhet började relateras till andra konkurrerande aktörer. Bland annat de frikyrkliga kunde ses som föredömen. Tidigare hade man endast betraktat dem som motståndare och inte som ett reellt hot mot den egna verksamheten. Någonting har med andra ord förändrats som påverkat förutsättningarna för den organiserade kristenheten. Umeås EFS-förening blev tvungen att tänka på sina verksamhetsformer för att behålla sympatisörer inom föreningen, och för att locka nya.

Fram till slutet av 1870-talet fortgick dock föreningens verksamhet enligt vedertagna mönster med möten några gånger i veckan. I årsberättelsen för 1878 omnämns att föreningens verksamhet har bestått av bön tre gånger per vecka samt att man hållit söndagsskola och att en syförening träffats en gång i veckan.⁴⁸ Det var alltså i stort sett samma verksamhet som bedrivits sedan föreningens grundande.

Hur föreningen utvecklades de närmast följande åren är svårt att ge ett exakt svar på men redan 1887 rapporterar föreningens dåvarande kolportör om verksamheten som då utökats betydligt. På måndagar träffas ynglingaföreningen. Måndag är också dagen för textutredning för söndagsskolan. På tisdagar är det varannan vecka syföreningen som träffas och varannan jungfruföreningen. Onsdagar håller nykterhetsföreningen sina sammankomster och på torsdagar är det föredrag och bön. På fredagar håller föreningen för sjömansmissionen sina träffar och man har även ett bönemöte på kvällen.

46. Erik Janze EFS A, El:32, 374, 480, 671; El:33, 151. För en biografi över kolportören Erik Janze och mer om kolportörernas uppgifter se min egen "Erik Janze. En obemärkt tjänare i Guds rike", *Oknytt* 2000:1-2.

47. G T Sædén EFS A, El:70, 1257, 71, 2181; Uppropet, El:72, 499.

48. Alfred Westman EFS A, El:26, 354.

Lördagarna nämns inte men på söndagarna träffas man en gång på morgonen och en gång på eftermiddagen för föredrag och på kvällen möter man upp för bön.⁴⁹ Så såg alltså den regelbundna verksamheten ut i slutet av 1880-talet.

Då är inte aktiviteter av mer social karaktär omnämnda, såsom auktioner, tillfällen för att dricka te, kaffe och saft inom missionsföreningen, picknickar, dagsutflykter, musikaliska soaréer och liknande, som också de ökade vid den här tiden. Föreningen initierade 1889 en serie med aftonunderhållning för att öka intresset för nykterhetssaken. Där serverades mat och kaffe varvat med föredrag, sång och musik. Året därefter annonserade föreningen i dagspressen att den avsåg att börja med så kallade andliga konserter. I samband med dessa fanns också tillfällen för kaffe- och tedrickning samtidigt som pengar för diverse missionsprojekt samlades in.⁵⁰ Även fester vid mer speciella tillfällen blev allt vanligare, som exempelvis julfester och fester på fettisdagen. Föreningen hade till exempel år 1899 en fest för att fira den svenske kungen och man tackade Gud för honom och sände honom gratulationstelegram.⁵¹ Samma år hölls också en fest för att samla in pengar för att installera elektrisk belysning i bönhuset.⁵² Sammankomsterna hade vanligtvis det lovvärda syftet att samla in pengar till EFS missionsverksamhet i hem- eller utland.

Aktiviteter inom föreningen inte bara ökade i antal, utan blev även betydligt mer varierade. Det är som om innantilläsning och psalmsång inte längre var gångbara när konkurrensen ökade. Den tilltagande föreningsverksamheten gav därmed möjlighet för den som ville att leva hela sin icke arbetande tid inom missionsföreningen och skapade därigenom ett underlag för att utveckla en specifik EFS-kultur.⁵³

Denna utveckling inom missionsföreningen har sin motsvarighet i staden i allmänhet där ett intensifierat aktivitetsutbud gör sig gällande, vilket framgår av de lokala dagstidningarnas annonser. Vid undersökningsperiodens början märks enbart några spridda förnöjelser i staden, riktade främst till stadens övre sociala skikt. Det hölls några offentliga föreläsningar i skolan och någon enstaka bal i stadshusets festsal på kronprinsens namnsdag.⁵⁴

49. Per Johan Sjöstrand EFS, EI:47, 624.

50. *Westerbotten*, 18, 21/3, 8/4, 27/5 1889; 21/4 1890; *Umebladet*, 20/11 1890.

51. *Westerbotten*, 2/12 1899.

52. *Westerbotten*, 27/12 1899.

53. Detta är jämförbart med till exempel Margareta Balle-Petersens kulturbegrepp i "Det andliga storskiftet. Om väckelse och vardagsliv i Danmark", i Anders Jarlert (red), *Väckelsen och vardagslivet. Västsvensk väckelse ur nordiskt perspektiv*, Göteborg 1995. Här har jag dock inte för avsikt att beskriva själva kulturen, snarare dess uppkomst.

54. Detta resonemang baseras på läsningen av lokaltidningarna.

Under 1880-talet ökade inslaget av aktiviteter i större utsträckning riktade mot de bredare folklagen, främst genom ankomsten av olika föreningar med anknytning till de olika folkrörelserna. Nykterhetsrörelsen, genom IOGT, fick fäste i staden i början av 1880-talet (NGTO och TO anlände 1892). Medlemmarna träffades i de olika logerna under allehanda former för främjandet av nykterheten. På kulturens och nöjeslivets områden förnyade de stadslivet med tesupéer, körframträdanden och maskerader. De förde även med sig nya idéer rörande folkbildning, vilket resulterade i bibliotek, diskussionsklubbar och öppna föredrag. Det nya var att dessa nykterhetsrörelsernas verksamhet i huvudsak riktades till de breda folklagen.⁵⁵

Väckelserörelsen återfanns i Umeå i form av baptisterna sedan 1860-talet, men så sent som 1875 omnämns ett baptistiskt dop i Umeåtrakten i en lokal-tidning som en ovanlig företeelse.⁵⁶ Deras aktivitet kom dock att öka, delvis till följd av att baptister nu accepterades i högre utsträckning inom det religiösa utbudet i landet, vilket exempelvis en mildare religionslagstiftning tyder på. Men att tiderna varit annorlunda även i Umeå vittnar baptisternas företrädare om. Baptisten, smedmästaren och sedermera riksdagsledamoten Johan Nyqvist med fru, drabbades under 1860-talet av att bli inkallade till stadens kyrkoherde och landshövdingen för att de inte låtit döpa sin son. Fyra månader gammal tvångsdöptes han med hjälp av polismakten.⁵⁷

År 1886 etablerade sig också Missionsförbundet i staden. Huruvida det var en utbrytargrupp ur missionsföreningen är oklart. Tydligt är dock att sympatisörer till Missionsförbundet sökt låna EFS missionshus till en av sina predikanter, vilket inte tilläts. Predikanten gick i stället till godtemplarlogen. Samtidigt nämns i ett brev till EFS styrelse att EFS-föreningens kolportör på anmodan av riksstyrelsen skall företa en längre resa till Lappland. I brevet ber företrädare för Umeåföreningen att få behålla kolportören i staden eftersom missionsförbundets predikant annars skulle sakna konkurrens.⁵⁸

I början av 1890-talet startades också KFUM/K-föreningar i staden. När det gäller dessa ansåg föreningens kolportör att han borde samverka med dem eftersom han annars skulle stöta sig med "många framstående män och kvinnor". Detta trots att KFUM/K:s religiösa ståndpunkt var ekumenisk och

55. Olsson 1994, s 105.

56. *Westerbotten*, 23/6 1875.

57. Johan Nyqvist, "Anteckningar af Joh. Nyqvist". Handskrift i Betelförsamlingens samlingar. Kopierad i författarens ägo.

58. Gunnar Ekström, EFS, EI:45, 404.

inte tydligt luthersk och därför ifrågasattes av EFS riksorganisation.⁵⁹ Även Frälsningsarmén återfinns i Umeå strax därefter. Likaså nåddes staden av arbetarrörelsen under 1890-talet.⁶⁰ Konkurrensen om själarna ökade med andra ord under seklets sista decennier. Det är i detta sammanhang EFS-föreningens omvandling bör ses. Föreningen anpassade sig helt enkelt, frivilligt eller ofrivilligt, till den nya konkurrenssituationen.

På nationell nivå underminerades kyrkans ställning med religionsfrihetslagarna från 1860- och 1870-talen. På EFS riksnivå kan man i årsberättelserna utläsa hur hotet från sekulära rörelser såsom fritänkare, utilitarister, kulturradikaler, positivist, socialister med flera tillkom under 1880-talet. Därtill kan läggas hotet från liberaliseringen av teologin, vilken EFS ansåg undergrävde Bibelns auktoritet genom att liberalteologerna exempelvis påpekade dess historicitet och orimligheten i de bibliska undren.⁶¹ Tidigare hade hotet främst kommit från separatistiska element inom kristenheten, som till exempel baptister, mormoner, och under 1870-talet från den waldenströmska/frikyrkliga falangen inom EFS. Även denna förändring, från att "fienden" var icke rättroende kristna till att bli icke kristna, är ett tecken på sekularisering – att religionens position förändrades.

Men om EFS nationellt oroade sig för uttalat sekulära rörelser och ideologier så är denna hotbild fördröjd i det "lutherska" Umeå. Istället förefaller det som om stadens missionsvänner blev medvetna om alternativ till inomkyrkligheten först genom baptisterna och missionsförbundarna och i synnerhet i och med att nykterhetsrörelsen etablerade sig i staden och då drog folk till sina aktiviteter. Kring mitten av 1880-talet var det framförallt godtemplarna som trängde på mot de kristna. Det hade gått så långt, skriver en i missionsföreningen stationerad kolportör oroligt, att det för en del hade blivit viktigare att bevista logemöten än gudstjänsten i kyrkan eller sammankomsterna i missionshuset, till och med på söndagar.⁶²

För att möta konkurrensen från folkrörelsernas nya aktiviteter och attraktioner skedde en "marknadsanpassning" av verksamheten. Från att ha varit en förening för utövande av evangelisk-luthersk kristen tro blir den i högre grad

en förening för kristen samvaro. Det är en generell utveckling inom religiösa organisationer kring 1900-talets början, menar Robert Currie. Han hävdar att de religiösa verksamheterna i allt större utsträckning kom att hämta inspiration från den profana kulturen.⁶³ Det var dock en utveckling som kyrkliga företrädare hade en ambivalent inställning till, eftersom den uppenbarligen tonade ned det religiösa innehållet samtidigt som den drog folk till kyrkor och bönhus.⁶⁴ Med stöd hos Peter L Berger kan vi förstå denna utveckling i termer av en anpassning till en ny pluralistisk situation. Detta eftersom en mer pluralistisk situation oundvikligen är en marknadssituation, där allt måste anpassas till marknaden för att kunna säljas.⁶⁵ Callum G Brown talar i detta sammanhang om framväxten av "religious leisure" under 1800-talets sista decennier, som ett medel att attrahera folk till de religiösa samfunden. Med det avser han aktiviteter som inte nödvändigtvis har ett uttryckligt religiöst innehåll, men som utövas inom en religiös organisation som en fritidssysselsättning likaväl som någon annan.⁶⁶ Att umgås, dricka te och lyssna på musikframträdanden, åka på utflykter eller höra föredrag, är aktiviteter som inte enbart är förbehållna religiösa organisationer.

Särskilt tydlig blir samvaroaspekten i missionsföreningens ungdomssektion, De Ungas Förbund (DUF), som bildades 1902. Särskilda ungdomsmöten, bibelstudier, symöten och så vidare, anordnades flera gånger i veckan. Därtill arrangerades även samkväm, fester, utfärder, nyårs- och midsommarvaker med mera. Dessutom hade DUF-föreningen en särskild festkommitté. Vid en undersökning av föreningens bokföring blir det tydligt att just samvaron var viktig. Den största intäkten kommer inte helt oväntat från fester och samkväm – det var ju också det uttalade syftet med dem. Den största utgiften är också just dessa fester och samkväm, och den är högre än utgiften för de barn i utlandet som understöddes.⁶⁷

Att religiositetens roll förändrades framgår också av att utfallen mot frikyrkligheten med tiden blev färre och mindre hätska. De ersätts istället med attacker mot godtemplare och senare socialister. Stadsmissionären (en i staden stationerad kolportör) J A Stenmark skriver 1896 att "[g]oodtemplare,

59. *De ungas förbund. Återblick på dess första 10 år*, Stockholm 1912, s 15ff.

60. För en genomgång av Umeås föreningsliv se Olsson 1994, s 98–113.

61. Se till exempel EFSÅB, 1882, 27; 1884, 107; 1887, 82–89.

62. A G Hellström EFSÅ, El:39, 583. Nykterhets- och väckelserörelsen kunde från början på sina håll visserligen samarbeta, men när nykterhetsrörelsen förlorade sin kristna profil och till och med började med dans drog sig de väckelsekristna ur. Sven Nilsson, "Här vid älvarna i Dalom", i Erik Amnå & Lena Johannesson (red), *Tro mot tradition. Om den frikyrkliga identiteten*, Stockholm 1993, s 45.

63. Robert Currie, *Methodism Divided. A Study in the Sociology of Ecumenicalism*, London 1968, s 137.

64. Ian Sellers, *Nineteenth-Century Nonconformity*, London, 1977, s 48.

65. Berger 1967, s 126, 137f, 154ff.

66. Callum G Brown, *Religion and Society in Scotland since 1707*, Edinburgh 1997, s 117.

67. Johan Arndt Stenmark EFSÅ, El:261; Carl Sandström El:156, 744; Gustaf Sundqvist & Robert Sandberg El:167, 2170.

socialister och alla ister söka med reklamer locka folk till sina lokaler, men de röna föga framgång". Även Frälsningsarmén får en släng av sleven men avfärdas som "lättingar".⁶⁸ Kampen i världen om den rätta tron fördes alltså inte längre i lika hög utsträckning mot övriga kristna samfund och rörde inte längre i första hand den rätta tolkningen av den kristna tron. Istället fördes kampen mot icke-religiösa sammanslutningar och strömningar. Detta märks till exempel när prästen T H Svartengren skrev till EFS och förordade en ökad samverkan bland stadens olika söndagsskolor. Han önskade 1907 att någon form av "yttre sammanhållande band formas mellan de särskilda kristliga och lutherska söndagsskolorna i länet". Han skriver detta apropå att nykterhetsrörelsen redan har en söndagsskola och att den socialdemokratiska arbetsgruppen planerar en.⁶⁹ Samma präst skriver ett år senare angående somrarnas folksamlade missionsmöten att "nykterhetsvänner, socialdemokrater m. flera hålla sina s. k. 'demonstrationståg'. Missionsmötena är våra demonstrationer [...]. Då man anordnar demonstrationståg, så 'mönstrar' man sina trupper. Våra missionsmöten, [...] är våra truppmönstringar".⁷⁰ Det är alltså inte längre frikyrkligheten som är det främsta problemet i Umeå. Man ser tendenser till ekumenik, men som Peter L Berger påpekar så är även ekumenik ett tecken på att kristendomen förlorar i styrka. Ekumenik förordas endast när alla andra möjligheter för kristna samfund och inriktningar att behålla sin ställning är uttömda. När hotet utanför den kristna sfären ökar förenas de kristna mot den gemensamme motståndaren.⁷¹

Om man skriver under på uppfattningen att det fanns en tendens att religionens tidigare ställning ifrågasattes under andra halvan av 1800-talet, så fanns det två möjligheter för en kristen rörelse att förhålla sig till denna utveckling. Antingen kunde den anpassa sig eller bjuda motstånd, medvetet eller omedvetet.⁷² Umeås lokala EFS-förening anpassade sig, i hopp om att behålla sin position och attrahera nya anhängare för den evangeliskt kristna saken. Detta ligger också i begreppet mission – att nå ut till ännu ej nådda grupper. Det är dock en utveckling som inte är helt okomplicerad eftersom anpassningen paradoxalt nog samtidigt resulterade i en utskiljning från sam-

68. J A Stenmark, EFS, El:89, 202.

69. Torsten Hildebrand Svartengren EFS, El:160, 2720.

70. T H Svartengren EFS, El:165, 1294.

71. Berger 1967, s 140.

72. Gilbert 1976, s 138–145; Alan D Gilbert, *The Making of Post-Christian Britain. A History of the Secularization of Modern Society*, London 1980, s 102–127; Stephen Yeo, *Religion and Voluntary Organizations in Crisis*, London 1976, s 302.

hället. Att vara EFS:are blev i högre utsträckning att tillbringa tid i föreningen. På samma gång blev dock Stiftelsen mer lik övriga folkrörelser till sina verksamhetsformer. Föreningen i Umeå omvandlades från en öppen "kyrka" (som del av statskyrkan) till att bli mer lik en "denomination" (ett trossamfund) med en rörelsespecifik kultur, jämförbar med övriga folkrörelser, ideologier och livsstilar. Därmed erkände rörelsen sig också som en del av en pluralistisk verklighet.⁷³ EFS bröt sig dock aldrig ur kyrkan. Även statskyrkan genomgick denna förändring – även om den fortfarande hade en privilegierad position – och började betona till exempel nyttan av frivilligverksamhet, socialt ansvar och den lokala församlingsgemenskapen i vad som kallas församlingsrörelsen.⁷⁴ Denna rörelses tillkomst innebar också att förhållandet mellan EFS och kyrkan nationellt skärptes eftersom den inkräktade på EFS verksamhetsområde inom kyrkan.⁷⁵ Dock verkar det inte nämnvärt ha påverkat förhållandena i Umeå.

Huruvida Umeåföreningens anpassning var lyckad eller ej kan inte påvisas genom någon medlemsförteckning. Det faktum att exempelvis missionshuset byggdes ut både 1878 och 1886 tyder emellertid på att allt fler Umeåbor sökte sig till föreningen. Efter stadsbranden 1888 byggdes en ny samlingslokal snabbt upp till året därefter, för att även den utökas 1891.⁷⁶ Även antalet barn i söndagsskolan ökade, från 200 år 1878 till 400 cirka tio år senare.⁷⁷

Sammanfattning

Jag vill alltså hävda att pluraliseringen av Umeå stads sociala liv under 1800-talets sista decennier fick återverkningar på EFS-föreningen. I Umeå berodde utvecklingen till stor del på de olika folkrörelseföreningarnas ankomst. De bidrog till att utöka utbudet av nöjen och överhuvudtaget olika sätt att leva.

73. Till exempel skriver Björn Olsson om framväxten av tre olika livsstilar i Umeå som etableras kring 1890-talets början – de religiösa, de nyktra och de bildade. Olsson kopplar denna diversifiering och försvarade ställning för kyrkan och EFS till de strukturförändringar och idéimporter som återuppbyggnaden av staden efter branden 1888 innebar. Olsson 1994, s 100. Här hävdas emellertid att denna förändring påbörjades redan före branden eftersom EFS-föreningens anpassning började tidigare och baptister, waldenströmare och IOGT redan var etablerade och har lämnat spår i EFS-materialet. Dock är det troligt att förändringen i stadsbefolkningens sammansättning till följd av arbetskraftinflyttningen ytterligare påverkat EFS-föreningens verksamhet. Men det omnämns inte i källmaterialet från EFS.

74. Se till exempel Anders Jarlert, *Ämbete och tro. En undersökning av den kyrkliga debatten i Göteborgs stift under slutet av 1800-talet*, Stockholm 1984, s 51ff; Harry Nyberg, *Från väckelsemiljö till kyrkomedvetande i kyrkokris. En studie i Nils Lövgrens utveckling 1852–1896/98*, Uppsala 1975, s 209ff.

75. Lundqvist 1977, s 140ff.

76. *Umeå evangelisk lutherska missionsförening*, s 26ff.

77. Alfred Westman, EFS, El:26, 354 respektive P J Sjöstrand, El:47, 624.

Åtminstone är det den bild man möter i brev från den lokala missionsföreningen till EFS styrelse i Stockholm. Där beklagar sig brevskrivare inom föreningen över att den egna kolportören är för tråkig i jämförelse med frikyrkornas predikanter, eller när de ser hur folk söker sig till den religiöst sett tveksamma nykterhetsrörelsen. Däremot omnämner ingen brevskrivare något om hur stadens växande arbetarklass skulle kunna utgöra ett problem i sig. Det finns inte heller några tydliga sekulära rörelser i staden förrän vid mitten av 1890-talet och då i form av arbetarrörelsen (som inte nödvändigtvis var sekulär). Tillsammans pekar dessa faktorer i riktning mot att det var under den sista fjärdedelen av seklet som sekulariseringen av det svenska samhället accentuerades, i betydelsen att tron individualiserades, gjordes frivillig, och att fältet nu öppnades för icke-religiösa alternativ, valbara för den breda befolkningen.

Missionsföreningen i Umeå intog en privilegierad ställning som en av kyrkan accepterad rörelse och den knöt dessutom till sig delar av stadens medelklass. Vare sig missionsföreningen eller EFS i övrigt, kan därför räknas som en folkrörelse kring 1800-talets mitt. Ändå, eller kanske just därför, kom föreningen att ändra karaktär och blev till sin framtoning mer folkrörelselik. Ett mer pluralistiskt samhälle innebär att varje världsbild och aktivitet måste "marknadsanpassas" och säljas, och det var just vad missionsföreningen gjorde. Dess företrädare var tvungna att hitta nya former för att attrahera sympatisörer, som annars skulle välja andra alternativ. Föreningen denominaliserades därför, och en rörelsespecifik kultur och gemenskap växte fram. Behovet av gemenskap och samvaro betonades allt mer istället för specifikt kristna aktiviteter såsom andakter och bön.

Ser vi till Umeås missionsförenings egen del i utvecklingen, måste man ta hänsyn till marknadsanpassningen om sekulariseringsprocessen skall kunna förstås. Jeffrey Cox menar att 17- och 1800-talens europeiska kyrkor själva bidrog till, och deltog i, transformationen av religiositeten från bekännelse-trohet (confessional) till frivillighet (voluntarist).⁷⁸ Denna förändring måste sägas ha varit lyckad i Umeå eftersom EFS och övriga väckelsesamfund i trakten kom att behålla en stark position långt in på 1900-talet. I linje med Cox uppfattning vill jag hävda att väckelserörelserna fann vägar att anpassa sig och kristendomen till det nya sammanhanget och därigenom behöll sin rele-

vans. När anpassningen är lyckad kan kyrkligheten fortfarande attrahera folkskarorna. Som förklaring till de europeiska kyrkornas minskade betydelse anför Cox att "the churches have simply lacked the resources to respond, and have turned inward instead, preoccupied with denominational structure and church union".⁷⁹ Simon J D Green gör en liknande tolkning. Han menar att olika kristna samfund mot slutet av 1800-talet började anpassa sig, oftast omedvetet, till den nya situationen genom att anamma mönster från icke-kristna rörelser och bli allt mer lika dem. Syftet var att locka fler anhängare. Anpassningen var till en början framgångsrik men innebar också att de kristna samfunden underminerade sina egna positioner och blev sociala rörelser bland andra.⁸⁰ En liknande tendens kan alltså ses i Umeås Evangelisk-Lutherska Missionsförening.

Det som var en lyckad strategi på kort sikt blev följaktligen väckelse-religiositetens fall i det långa loppet – även om jag inte vill komma med normativa och kontrafaktiska antaganden om vad den organiserade kristenheten egentligen skulle ha gjort. Jag har här haft för avsikt att nyansera sekulariseringsbegreppet, föra in en ny dimension och visa på alternativ till den deterministiska framtoning som begreppet ofta implicit innehåller – att religiös tro sakta men säkert förlorar i betydelse. Sekulariseringen har inte oundvikligen inneburit religioners död, snarare märks här också religionens förmåga till anpassning och dess interagerande med den samhälleliga utvecklingen.

79. Jeffrey Cox, *The English Churches in a Secular Society. Lambeth, 1870–1930*, New York & Oxford 1982, s 266–277.

80. Simon J D Green, *Religion in the Age of Decline. Organisation and Experience in Industrial Yorkshire 1870–1920*, Cambridge 1996, s 383ff.

78. Jeffrey Cox, "Master Narratives of Long-Term Religious Change", paper till konferensen "The Decline of Christendom in Western Europe c 1700–2000, Paris 9–12 April 1997".

Summary: Revivalism and Secularisation. The Local Congregation in Umeå of the Swedish Evangelical Mission Society 1850–1910

This article deals with how organised Christianity transformed during the second half of the 19th century. The transformation is described in terms of secularisation in the sense that religious affiliation became voluntary, optional and individual. The paradoxical relation between revivalism and secularisation is especially stressed. The Swedish Evangelical Mission Society (EFS) was founded in 1856 in order to revitalise the confession of the State church, through emphasising laymen participation and the individual relation to God. However, through establishing an autonomous body within the Church, EFS undermined the Church and its interpretations of Christian doctrines.

This development is studied through a local EFS congregation of Umeå, a small town in the northern part of Sweden. When the congregation was founded in mid 19th century its activities consisted mainly of prayer meetings twice a week, which included singing hymns and reading from the Bible and texts by Luther. The congregation also had a Sunday school. By the end of the 1880s the variety and content of the activities had changed. It became possible to spend every day of the week in the prayer house. Occasions for religious socialising in pleasant forms increased, and the congregation now started to turn into a denomination. From being an open and self-evident association, integrated with the Church and society, it became in a way more closed and started to define itself in relation to other contemporary associations and phenomena. The congregation developed a specific culture. An awareness developed that the congregation could only constitute one alternative among others in an increasingly pluralistic society.

This change was a result of an adaptation to the changing context in which the congregation worked. Locally, in Umeå, this transformation primarily relates to the increasing number of different popular movements (temperance and revivalist movements) and their ways of gathering and providing entertainment to its adherents. This led to a pluralisation of the town's life and to a more competitive situation, to which the congregation had to respond. Hence, previous forms of activities were not enough to attract new and keep old adherents. In this way, the religious content became less prominent. In the more diverse situation EFS's local congregation became one voluntary and optional choice among other religious and non-religious alternatives.

Mordet i Jedwabne – en utmaning för polackernas kollektiva minne. En analys av den polska debatten kring Jan Gross bok *Sąsiedzi* ("Grannar")¹ Av Barbara Törnquist-Plewa

I maj 2000 publicerades den dokumentbaserade boken *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka* ("Grannar. Om den lilla judiska stadens förintelse") i Polen, skriven av den polskfödde amerikanske forskaren Jan Gross.² Boken orsakade en häftig och lång debatt som har jämförts med den tyska "Historikerstreit", men med betydligt större utbredning i samhället. I boken beskrivs ett massmord utfört av polacker på judar i den lilla staden Jedwabne den 10 juli 1941. När Nazityskland och Sovjetunionen delade på Polen 1939 hamnade Jedwabne i den sovjetiska ockupationszonen med terror och massdeporteringar av stora befolkningsgrupper som följd. Efter det tyska anfallet på Sovjetunionen i juni 1941 ockuperades staden av tyskarna som uppmanade polackerna att "göra upp med judarna", vilka utpekades som

1. Texten är skriven inom ramen för forskningsprojektet "Förintelsen i den europeiska historiekulturen", finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

2. Jan Gross har tidigare gjort sig känd genom historiska verk som skildrar både den tyska ockupationen av Polen t ex *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement 1939–1944*, Princeton & New York 1979, och den sovjetiska ockupationen under åren 1939–1941, t ex *Revolution from Abroad. Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton & New York 1988. Det bör påpekas att bilden av de polsk-judiska relationer under kriget i den förstnämnda boken skiljer sig betydligt från den som tecknas i *Sąsiedzi*. Därmed vill jag inte hävda att någon av dessa bilder är felaktig utan poängtera historieskrivningens tidsbundenhet och det kontextuella i allt bruk av historia, ett problem som denna artikel bland annat söker belysa.

Docent Barbara Törnquist-Plewa, f 1960, är verksam vid Institutionen för Öst- och Centraleuropastudier, Lunds Universitet. Hennes forskningsområde är de slaviska ländernas kultur och historia med särskilt fokus på kollektiva föreställningar, myter och symboler och deras roll i politisk mobilisering. Hon har bland annat publicerat *The Wheel of Polish Fortune. Myths in Polish Collective Consciousness during the First Years of Solidarity* (1992) och *Vitryssland – språk och nationalism i ett kulturellt gränsland* (2001). För närvarande forskar hon om minnet av Förintelsen i Polen inom ramen för forskningsprojektet "Förintelsen i den europeiska historiekulturen".

Adress: Institutionen för Öst- och Centraleuropastudier, Finngatan 14, 223 62 Lund
E-post: Barbara.Tornquist-Plewa@slav.lu.se

”kommunister” och ”sovjetiska lakejer”. Jedwabne hade då omkring 2 500 invånare av vilka 60 procent var judar. Dessa misshandlades, jagades in i en lada och brändes ihjäl. Enligt Gross skedde mordet utan tyskarnas medverkan och cirka hälften av de icke-judiska vuxna männen i Jedwabne deltog i det.

Gross rekonstruerar bilden av händelserna först och främst på grundval av vittnesmål som lämnades av de judar från Jedwabne som lyckades att undgå pogromen. Dessutom åberopar Gross intervjuer med de polska Jedwabnebor som bevittnade händelserna samt akter från två rättegångar från 1949 och 1953, i vilka flera Jedwabnebor dömdes för medverkan till detta massmord. På 1960-talet gjordes emellertid en utredning om nazibrott i trakten där Jedwabne ligger och då skyldes mordet uteslutande på nazisterna. En minnestavla sattes upp i staden med texten: ”Plats för avrättningen av den judiska befolkningen. Gestapo och Hitlers gendarmer brände ihjäl 1 600 personer 10 VII 1941.”³

Gross avsikt med boken är dels att dokumentera det fruktansvärda brottet, dels att diskutera förtiganden och förljugenheter kring polsk-judiska relationer i den polska historieskrivningen. I denna saknas en beskrivning av antisemitismen i det polska samhället. Det var emellertid enligt Gross denna antisemitism som gjorde pogromen i Jedwabne möjlig. Gross ifrågasätter polackernas bild av sig själva som enbart passiva, hjälplösa vittnen till Förintelsen. Genom att konfrontera det polska samhället med fakta som inte har haft plats i dess kollektiva minne utgör hans bok en utmaning för polackerna. Syftet med denna artikel är att analysera den polska debatten om Jedwabne och visa hur polackerna har hanterat denna utmaning.⁴ Jag vill också diskutera huruvida debatten har lett till en radikal förändring i polackernas kollektiva minne rörande polsk-judiska relationer under Förintelsens dagar.

Jag har följt debatten i Polens viktigaste tidningar och tidskrifter från hösten 2000 till hösten 2001. Detta har varit möjligt då flera av dessa publikationer kan läsas på Internet. Dessutom har förlaget Pogranicze (”Gränsland”) som givit ut Gross bok skapat en webbsida där de flesta inlägg i debatten har publicerats kontinuerligt.⁵ På det viset har jag kunnat ta del av debatten i tid-

3. Jan Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000, s 120. För den engelskspråkiga versionen av boken se Jan Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne*, New York 2001.

4. Boken *Sąsiedzi* publicerades år 2001 i utlandet på engelska och tyska och framkallade en del diskussioner även där, både bland forskare och allmänheten. I denna artikel fokuserar jag dock enbart på den polska debatten, eftersom mitt undersökningsobjekt är just polackernas hantering av minnet om Förintelsen. För ett exempel på den utländska debatten, se *Slavic Review* 2002:3.

5. Adressen till webbsidan är: www.pogranicze.sejny.pl/jedwabne

ningar som representerar olika politiska schatteringar.⁶ Tidnings- och tidskriftsartiklar utgör således de primära källorna för min analys.⁷ I de fall jag använder mig av citat ur dem i denna text är översättningarna mina egna.

Några anmärkningar om begrepp och analytiska instrument

I analysen kommer jag bland annat att använda mig av begrepp som ”kollektivt minne” och ”historiemedvetande” vilka ingalunda är självklara och definieras på tämligen olikartade sätt av olika forskare.⁸ Det föranleder mig att inledningsvis här precisera hur jag förstår och brukar dessa i denna artikel.⁹

Med ”kollektivt minne” menar jag en uppsättning av idéer, berättelser och föreställningar om det förflutna som produceras, reproduceras och omformas inom ett samhälle eller en grupp. ”Kollektivt minne” handlar således om en social konstruktion av det förflutna. Det kollektiva minnet finns i de kulturella resurser som gruppen (det givna samhället) delar. Minnesarbetet går ut på att man gallrar och lagrar information och tar den i bruk vid olika tillfällen. På samma sätt som det individuella minnet är en del av en människas medvetande är det kollektiva minnet en del av gruppens/samhällets historiemedvetande. Historiemedvetandet kan beskrivas som en medvetandeprocess

6. För dem som inte kan läsa på polska och ändå vill få en uppfattning om debatten rekommenderar jag ett specialnummer av den katolska tidskriften *Więź* med titeln ”Thou shalt not kill”, utgiven år 2001. Den innehåller ett urval av de viktigaste artiklarna i debatten, i engelsk översättning.

7. *Dzieje Najnowsze* – vetenskaplig tidskrift utgiven av Historiska Institutionen vid Polska Vetenskapsakademien i Warszawa och Humanistiska Högskolan i Pultusk; *Gazeta Wyborcza* – dagstidning med största spridning i hela Polen, liberal i den amerikanska betydelsen av ordet; *Głos* – nationalistisk, katolsk veckotidskrift för samhällsdebatt; *Konспект* – kvartalstidskrift för akademisk kulturdebatt, utges av Lärarhögskolan i Kraków; *Mysl Polska* – nationalistisk, nyhetsmagasin; *Nasz Dziennik* – dagstidning, nationalistisk och katolsk, populistisk, med stor upplaga; *Nasza Polska* – nationalistisk veckotidskrift för politisk och kulturell debatt; *Nowy Dziennik* – dagstidning för polacker bosatta i USA, konservativ; *Polityka* – nyhetsmagasin med näst största spridning i Polen, liberal i den amerikanska betydelsen av ordet, utkommer varje vecka; *Res Publica* – liberal månadstidskrift för kulturell och politisk debatt; *Rzeczpospolita* – en av Polens största dagstidningar, liberal; *Tygodnik Powszechny* – katolsk intellektuell veckotidskrift för politisk och kulturell debatt; *Tygodnik Solidarność* – nationalistisk veckotidskrift för främst politisk debatt; *Więź* – katolsk intellektuell månadstidskrift för kulturdebatt; *Wprost* – liberal, nyhetsmagasin med störst spridning i Polen, utkommer varje vecka; *Znak* – katolsk intellektuell månadstidskrift för kultur- och samhällsdebatt; *Życie* – dagstidning, konservativ.

8. En klassiker på detta fält är Maurice Halbwachs *La mémoire collective*, Paris 1968. Sedan slutet av 1980-talet finns ett ständigt växande intresse för ”kollektivt minne” och ”historiemedvetande”, vilket har resulterat i en mängd teoretiska ansatser formulerade av Paul Connerton, Jan och Aleida Assman, Pierre Nora, Jörn Rüsen och Frank Furedi för att nämna några.

9. Vid formuleringen av mitt resonemang kring kollektivt minne har jag tagit intryck av Iwona Irwing-Zareckas *Frames of Remembrance*, New Brunswick-London 1994 och ifråga om begreppet ”historiemedvetande” av Jörn Rüsen, ”Holocaust. Memory and Identity Building. Metahistorical Considerations in the Case of (West) Germany”, i Michael S Roth and Charles G Salas (eds), *Disturbing Remains. Memory History and Crisis in the Twentieth Century*, Los Angeles 2001.

genom vilken vi skapar oss en bild av det förflutna, ger mening åt det, sätter det i relation till vår nutid och framtid. En grupps historiemedvetande uppstår i ett komplext samspel mellan det kollektiva minnet (de minnesresurser som gruppen delar), identitet (det vill säga det sätt på vilket gruppen förstår sig själv i relation till världen och tiden) och aktuella behov som finns inom en grupp/ett samhälle till följd av samhällets sociala och politiska villkor.

Ur analytisk synvinkel kan Gross bok betraktas som en ny resurs i det kollektiva minnet, vilken tagits i bruk av olika grupper i det polska samhället. I min analys av debatten vill jag därför använda mig av en typologi av olika historiebokbruk som har utvecklats av Klas-Göran Karlsson i boken *Historia som vapen* (1999). Karlsson beskriver följande typer av historiebokbruk: det vetenskapliga, det moraliska, det existentiella, det ideologiska och politiska samt ett "icke-bruk".¹⁰ Samtliga svarar mot olika mänskliga behov, olika brukargrupper och fyller olika funktioner i samhället. Nedan vill jag visa att alla dessa typer av historiebokbruk kom till uttryck i debatten om Jedwabne, vilket tyder på att boken *Sąsiedzi* aktualiserade många behov och kunde fylla bestämda funktioner i det polska samhället. I detta kan vi söka orsaker till varför den rönte sådan stor uppmärksamhet och diskutera hur den har påverkat det polska samhällets historiemedvetande.

Bruk och icke-bruk av historia om polsk-judiska relationer under andra världskriget

Intensiteten i den polska debatten om Gross arbete kan bara förstås mot bakgrund av det långa och utbredda icke-bruket av de delar av polsk historia som berör polsk-judiska relationer. I flera diskussioner som följde efter bokens publicering ställdes också frågan till polska historiker: "Varför skrev ni inte om detta?"

Det kom inga tillfredställande svar. Oftast försvarade sig de polska historikerna med att hänvisa till den kommunistiska censuren som omöjliggjorde skrivande om känsliga och kontroversiella ämnen. Denna typ av svar var dock inte övertygande. Det var ju välbekant för alla att det i det kommunistiska Polen fanns en omfattande underjordisk publiceringsverksamhet. Ingen utnyttjade dock dessa kanaler för att skriva om polsk-judiska relationer under Förntelsens dagar eller om antisemitism. Huvudorsakerna till tystnaden var uppenbarligen andra än censuren. I det följande kommer jag därför att för-

söka rekonstruera orsakerna till det polska icke-bruket av Förntelsens historia genom att följa upp de små antydningar om detta som dök upp under debattens gång.

Över 90 procent av Polens judar mördades under andra världskriget. Frågan om man hade haft möjlighet att rädda fler diskuterades sällan före slutet av 1980-talet, och när den kom upp brukade den besvaras nekande med hänvisning till att Polen var det enda landet i Europa där man bestraffades med döden om man hjälpte judar. Samtidigt fanns det betydligt fler förseelser som den tyska ockupationsmakten i Polen straffade med döden: till exempel hjälp åt motståndsrörelsen eller smuggling av mat. Detta hindrade inte polackerna från att ägna sig åt dessa aktiviteter. Skillnaden var att sådan verksamhet uppmuntrades och hade fullt stöd i hela det polska samhället, medan hjälpen till judarna inte hade detta sociala stöd. Efter kriget valde många av dem som hjälpt judar att tåga om det, eftersom deras handlande var allt annat än uppskattat i omgivningen.¹¹ Judarna hade definierats bort från den polska nationella gemenskapen redan långt före andra världskriget och antisemitismen växte sig stark under 1930-talet. Detta gjorde att de inte omfattades av den solidaritet och de moraliska normer som gällde inom den polska nationella gemenskapen. Under kriget saknades det inte heller skaror som hjälpte tyskarna i plundringar och övergrepp när judiska ghetton tömdes på sina invånare. Gross visar i sin bok om fallet Jedwabne att även pogromliknande handlingar utförda av polacker ägde rum. Antisemitismen försvann dessutom inte efter andra världskrigets slut. Pogromen i Kielce 1946, även om den utfördes av en provocerad mobb, talar ändå sitt tydliga språk.¹²

Allt detta har sedan andra världskriget förtigits i det polska samhället, inte bara i historieskrivningen, medierna och skolundervisningen, utan också i stor utsträckning i den muntliga historieförmedlingen inom familjerna. Det blev till en förträngd del av det kollektiva minnet. Det skedde aldrig någon uppgörelse med antisemitismen. I Polen gjorde man ingen koppling mellan antisemitism och Förntelsen, för Förntelsen sågs som enbart nazityskarnas verk. I andra länder hade antisemiter ofta samarbetat med tyskarna och därmed kunde de efter andra världskriget förklaras som landsförrädare och fördömas av samhället. I Polen, där något officiellt samarbete mellan polackerna

11. Det finns flera vittnesmål om detta, se t ex i Feliks Tych, *Długi cień zagłady*, Warszawa 1999, s 63–67.

12. Krystyna Kersten, *Żydzi Polacy Komunizm. Anatomia pólprawd 1939–68*, Warszawa 1992, s 89–142.

10. Se Klas-Göran Karlsson, *Historia som vapen*, Stockholm 1999, s 57.

och ockupationsmakten aldrig ägt rum, kunde man förbli patriot och kämpa mot nazismen (och därmed vinna respekt) och ändå vara antisemit.¹³ Under 1950- och 1960-talen skedde dessutom gradvis något som kan beskrivas som en "polonisering" av Förintelsen. Det innebar att Förintelsen beskrevs som något som drabbade i lika mån judar som polacker. Man förnekade inte att nazisterna velat utrota alla judar, men man valde ändå att fokusera på de polska lidandena under kriget. Auschwitz blev en symbol för polskt martyrskap och en minnestavla på området förkunnade att där hade "fyra miljoner polacker och medborgare i andra nationer" dödat.¹⁴ Sedan 1968 skrevs det officiellt i historieböcker om andra världskriget att nazisterna hade planerat att fysiskt utplåna "hela den polska befolkningen – polacker såväl som nationella minoriteter: judar, ukrainare, vitryssar, zigenare".¹⁵ Judarnas lidande jämfördes på det viset med andras och generationer av polacker uppvuxna med läroböcker skrivna i denna anda blev aldrig riktigt klara över judarnas extremt utsatta position i jämförelse med andra nationaliteter.

Varför accepterade den polska befolkningen denna officiella tolkning utan motstånd och gjorde den till sin egen? En förklaring är att polackerna utan svårigheter kunde identifiera sig med offrets roll. En viktig del av den polska identiteten har sedan mer än två århundraden varit att vara ett offer. Sedan slutet av 1700-talet utgör nationella olyckor och lidanden kärnan i den polska nationella berättelsen: delningar av landet, förtryck under främmande makter i över 100 år, första och andra världskrigens lidanden och därefter åren av kommunistiskt styre. Med dessa erfarenheter i bagaget var polackerna benägna att sätta de egna olyckorna i fokus för det kollektiva minnet. Minnesprocessen innebär urval. Människor har en tendens att se och minnas det som motsvarar deras förväntningar eller behov. Det finns ett samband mellan minnet och identiteten. I ljuset av detta hade polackerna inte svårt att internalisera minnet av Förintelsen som enbart en del av minnet av nazismens brott i Polen och därmed minnet av polskt lidande. Att fokusera på sin egen roll som offer avlägsnade dessutom på ett effektivt sätt frågan om eget ansvar. Att försöka förtränga obehagliga minnen, minnen som väcker smärta, skam eller dåligt samvete, hör till välkända psykologiska mekanismer.

13. Detta påpekas av Michael C Steinlauf, *Bondage to the Dead*, New York 1997, s 32.

14. Enligt de senaste beräkningarna dog 960 000 judar, 73 000 polacker, 21 000 zigenare, 15 000 sovjetiska krigsfångar och ca 15 000 människor av andra nationaliteter i Auschwitz. En opinionsundersökning genomförd i Polen 1995 visade emellertid att ca 47 procent av polackerna fortfarande trodde att Auschwitz först och främst var en plats där polacker hade dödat, medan bara 8 procent trodde att majoriteten av offren var judar. Se Steinlauf 1997, s 141.

15. Steinlauf 1997, s 81.

De sociala konsekvenserna som Förintelsen fick i Polen har också bidragit till svårigheten att bearbeta minnet av den. I det svagt urbaniserade Polen före andra världskriget utgjorde den judiska minoriteten en viktig del av stadsbefolkningen, med handel och hantverk som sina ekonomiska nischer. Detta väckte avundsjuka hos konkurrenterna – polska småborgare och fattiga polacker från den överbefolkade landsbygden som sökte sysselsättning i städerna. Judarnas öde under andra världskriget visade sig ekonomiskt fördelaktigt för dessa grupper. Så fort judarna var borta var de redo att överta deras butiker, små rörelser och hus. En icke oväsentlig faktor i den sociala och demografiska omvälvningen i Polen vid krigets slut var att miljontals fattiga bönder från byar och förstäder flyttade till städernas (i synnerhet småstädernas) en gång judiska centrum. Kanske skalan av efterkrigstidens tystnad om judar och Förintelsen står i proportion till graden av delaktighet i plundringarna? Det faktum att de som intog judarnas plats inte ville berätta för sina barn och barnbarn om vad som hade skett tyder på att minnena framkallade någon sorts skuld känsla och moraliskt obehag. Ett sätt att tysta samvetsskvalen var att upprepa gamla antisemitiska stereotyper om att judarna alltid varit illojala och fientliga mot polacker och Polen och därför inte förtjänade att sörjas över. Den generation som deltog i plundringarna ville absolut inte bli påmind om detta. Kan deras barn vara psykologiskt kapabla att ta itu med att bearbeta dessa minnen, eller är också deras känslomässiga involvering för stor, och det blir möjligt först för följande generationer? Denna fråga dök också upp i samband med debatten om Jedwabne.¹⁶

Utöver den psykologiska och sociala bakgrunden till tystnaden om polsk-judiska relationer bör man även nämna tystnadens politiska sammanhang. Från 1945 till 1989 styrdes Polen av en kommunistisk regim som saknade legitimitet i samhället och denna regim tvekade inte att använda antisemitism som ideologiskt vapen. Under den stalinistiska perioden användes anklagelser om antisemitism urskillningslöst för att diskreditera regimens ideologiska och politiska opponenter. I Polen, där stereotypen judisk kommunism¹⁷ har varit stark sedan 1920-talet ledde detta oavsiktligt till en koppling mellan judar och en regim som sågs som ett hot mot polskheten. Regimens försök att motverka denna koppling genom att medvetet söka dölja den judiska bak-

16. Se t ex Marek Zaleski eller Andrzej Leder i *Res Publica* 7/7 2001.

17. Stereotypen, spridd av partiet Endecja, fick sin näring under det polsk-sovjetiska kriget 1920–1921. Det lilla polska kommunistiska partiet stödde då Polens anslutning till det sovjetiska Ryssland. I partiets ledning var kommunister med judiskt ursprung väl synliga.

grunden hos en del människor som innehade viktiga administrativa och politiska poster förvärrade bara situationen.¹⁸ Att beröra antijudiska stereotyper och antisemitism blev därför känsligt och efter Stalintiden föredrog regimen att tåga om det fram till 1968. Då kom antisemitismen ånyo till användning som ideologiskt vapen, fast denna gång i en intern uppgörelse i det polska kommunistiska partiet. Kommunisterna med judisk bakgrund anklagades för sionism, rensades ut ur partiet, trakasserades och mer eller mindre tvingades till emigration. De så kallade "judarna i regeringen" utpekades som skyldiga till regimen misstag och brott i syfte att befria partiet från ansvar.

Reaktionerna i utlandet lät inte vänta på sig och västerländska media beskrev händelserna i Polen som ett ytterligare exempel på "polsk antisemitism". Det bemöttes av regimen genom en intensiv propaganda om att judar och tyskar tillsammans anklagade polackerna för antisemitism och delaktighet i Förintelsen, inklusive förintelseläger och liknande. Polska medier bedyrade bestämt att det aldrig någonsin funnits någon antisemitism i Polen. Anklagelserna beskrevs som illvilliga rykten spridda av Polens fiender. Man talade således om polsk antisemitism i ett sammanhang som var tänkt att väcka (och 1968 i en del kretsar faktiskt väckte) antisemitism.

Detta gjorde ämnet så känsligt att många polska intellektuella som genomskådade regimen spel hade svårt att ta upp det till behandling under många år framöver av rädsla för att bli missförstådda eller få oönskade reaktioner från allmänheten. Ämnet blev tabu. Gross bok var emellertid inte den första i Polen som bröt denna tystnad. Den urholkades gradvis och processen började redan under kommunisttiden. I den friare politiska atmosfären efter Solidaritetsrörelsens uppkomst 1980 började den unga generationen intressera sig för de undanträngda delarna av Polens historia, inklusive judarnas historia. Detta intresse har hållit i sig i Polen sedan dess och resulterat i mängder av publikationer.

Frågan om polackernas attityder till judar under Förintelsens dagar togs dock upp öppet till diskussion först i samband med Claude Lanzmanns film *Shoah* 1985 och senare efter publiceringen av Jan Błoński's numera kända essä "Arma polacker tittar på ghetton" från 1987. Denna diskussion begränsades dock till den intellektuella eliten och allmänheten förblev oberörd. Icke desto mindre sådde debatten ett frö som resulterade i att allt fler historiker

och andra intellektuella började intressera sig för ämnet, och efter kommunismens sammanbrott utkom under 1990-talet flera publikationer med detta eller något angränsande tema.¹⁹ Det var dock först Gross bok *Sąsiedzi* från 2000 som började brukas aktivt i hela samhället för att diskutera bilden av Förintelsen i det polska kollektiva minnet. Var det på grund av att bokens budskap, som implicerade polackernas delaktighet i Förintelsen, var så provocerande? Eller fanns det också andra orsaker? Denna fråga skall vi söka svar på genom att närmare granska den polska debatten.

"Djävulen finns i detaljerna" – det vetenskapliga historiebruket

Målet med det vetenskapliga historiebruket är att upptäcka, rekonstruera samt tolka och verifiera forskningsresultat. Polska historiker har minutöst granskat Gross rekonstruktion av händelserna i Jedwabne och hans tolkning av det som skedde. Den kritik som framfördes gällde Gross framställningsätt, metodologi och bristande teckning av händelsernas sammanhang. Gross sätt att skriva betecknades således som "emotionellt" och "journalistiskt".²⁰ Ifråga om metodologi kritiserades han för att ha grundat sin framställning huvudsakligen på offrens vittnesmål. Med hjälp av rön ur vittnespsykologin hävdades att detta är ohållbart ur källkritisk synpunkt. Historikern Bogdan Musiał²¹ granskade kritiskt de källor som Gross utnyttjade och kunde hitta en del mindre felbedömningar och misstag.²² Musiał och flera andra historiker ifrågasatte också de beräkningar av antalet offer och förövare som Gross gjorde.

Det bör emellertid understrykas att ingen av de polska historikerna, inte ens de mest kritiska, ifrågasatte att mordet hade ägt rum och att stadens polska invånare deltagit i det. Den springande punkten var istället graden av

19. Se t ex Barbara Enkelking Boni, *Zagłada i pamięć*, Warszawa 1994; Jan Gross, *Upiorna dekada*, Warszawa 1998; Feliks Tych, *Długi cieni zagłady*, Warszawa 1999. Se även specialnummer av de katolska tidskrifterna *Więź* (1999) och *Znak* (2000). *Więź* temanummer utkom även i engelskspråkig version med titeln *Under One Heaven*.

20. En av de första polska historikerna som påbörjade en vetenskaplig granskning av Gross bok var Tomasz Szarota, en historiker som samma år som Gross (2000) utkom med en bok om pogromer på judar i det ockuperade Europa. För de viktigaste argument i polemiken mot Gross se intervjun med honom med titeln "Diabeł tkwi w szczegółach" ("Djävulen finns i detaljerna"), publicerad i *Gazeta Wyborcza* 18–19/11 2000.

21. Musiał blev internationellt känd genom sina vetenskapliga artiklar i vilka han bevisade att den uppmärksammade utställningen om Wehrmachts förbrytelser innehöll en del material som i själva verket visade den sovjetiska säkerhetstjänstens, NKVD, brott.

22. Till exempel visade det sig att ett av vittnena (Abram Boruszczyk) aldrig varit i Jedwabne, och ett annat (Eliasz Gradowski) inte var där när mordet begicks. Se Musiał's recension av Gross *Sąsiedzi i Dzieje Najnowsze* 2001:3.

18. Se Krystyna Kersten and Jerzy Szapiro, "The Contexts of the so-called Jewish Question in Poland after World War II", *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, 1989, vol 4, s 261.

tyskarnas inblandning i mordet. Historiker som Tomasz Szarota, Bogdan Musiał, Tomasz Strzembosz och andra hävdade att det fanns stor risk för att Gross, på grund av bristande källunderlag, drog förhastade slutsatser angående tyskarnas passiva roll i mordet samt rörande antalet mördare. Om en liten grupp polska kriminella hade terroriserat staden tillsammans med nazisterna så kunde man inte tala om en pogrom utförd av invånarna. För att verifiera Gross uppgifter bestämdes att ett särskilt forskningsinstitut, Institutet för det Nationella Minnet,²³ skulle genomföra en undersökning av fallet Jedwabne. Idag är institutet färdigt med sin undersökningsrapport och dess resultat pekar på att Gross kan ha misstagit sig vad gäller antalet offer, men inte ifråga om sin viktigaste tes; mordet utfördes till stor del av stadens polska manliga invånare och tyskarnas inblandning var ringa.²⁴

Om man brukar historien vetenskapligt är målet att förklara och förstå det förgångna på dess egna villkor. Det innebär att man måste sätta den undersökta händelsen i sitt rätta historiska sammanhang. Gross kritiker menade att han som vetenskapsman hade brustit på den punkten genom att tolka mordet i Jedwabne som ett av många uttryck för antisemitismens mörka krafter. Kan mordet förstås enbart i termer av polsk antisemitism?

Historikerna Strzembosz, Szarota med flera hävdade att Gross alltför lätt i sin bok avfärdade tanken att den sovjetiska ockupationen hade försämrat relationerna mellan polacker och judar. Därmed uteslöt han att behovet av hämnd för judarnas tidigare samarbete med Sovjetmakten kunde vara ett viktigt motiv till massmordet. Gross argumenterar i boken mot hämndmotivet genom att med hjälp av statistiska uppgifter visa att betydligt fler polacker än judar kollaborerade med Sovjetmakten. Detta argument upplevdes dock av många som otillfredsställande. I flera debattinlägg skildrades minnen av judisk kollaboration med Sovjetmakten under andra världskriget, ibland med stöd i arkivmaterial.²⁵

Frågan om judarnas attityder till den sovjetiska ockupationsmakten var vid sidan av tyskarnas roll den näst mest kontroversiella frågan i debatten om Jedwabne. I en paneldiskussion tog Gross till orda i denna fråga och konsta-

23. Institutet bildades i slutet av 1990-talet för att ta hand om hemliga arkiv från kommunisttiden och skapa villkor för forskning om Polens moderna historia under åren 1939–1989. Det leder för nuvarande 105 undersökningar angående naziförbrytelser, 407 undersökningar angående kommunismens brott och 28 betecknade som "brott mot mänskligheten". Se www.ipn.gov.pl/.

24. Utredningens resultat publicerades nyligen av institutet i ett arbete med titeln *Wokół Jedwabnego*, Warszawa 2002, omfattande två band.

25. Se t ex Krzysztof Jasiewicz, "Gazeta Wyborcza 9–10/12 2000 eller Tomasz Strzembosz, *Rzeczpospolita* 27/1 2001.

terade att de framförda bevisen för att polackerna uppfattade judarna som sovjetiska kollaboratörer snarare stärker än motsäger hans tes om att antisemitismen och inget annat var den främsta orsaken till pogromen i Jedwabne. Denna perception var nämligen möjlig på grund av den bland polackerna djupt rotade antisemitiska stereotypen om judisk kommunism och juden som fiende.²⁶ Gross fick i denna fråga medhåll av många polska forskare och kulturpersonligheter (till exempel Jerzy Jedlicki, Michał Głowiński, Jacek Kurczewski, Adam Michnik).

En medlande position intogs av Andrzej Żbikowski (forskare verksam vid Judiska Historiska Institutet i Warszawa). Han påpekade i flera inlägg i debatten²⁷ att flera pogromer hade ägt rum efter tyskarnas inmarsch 1941 i hela denna del av Östeuropa som hade ockuperats av Sovjet 1939–1940. Det skulle tyda på att antisemitismen stärktes bland befolkningen under sovjetisk ockupation. Gamla stereotyper fick näring eftersom judarna var synliga i de sovjetiska maktstrukturerna. De fick inta sådana positioner som de aldrig tidigare hade haft chans att få på grund av den antisemitism som rådde före kriget. I motsats till majoritetsbefolkningarna hade de dessutom inte mycket anledning att sörja de gamla stater som föll offer för sovjetisk ockupation. Med tanke på vad de visste om tyskarnas planer mot judarna glädde de sig dessutom öppet åt att de hamnade under sovjetiskt styre. Majoritetsbefolkningens och judarnas intressen gick isär. Under den sovjetiska terrorn eliminerades eliter, individer och grupper i samhället som hade kunnat fungera som moraliska auktoriteter och hejda framfarten av olika sorters kriminella element som tog kontroll över de lokala samhällena när den sovjetiska maktapparaten flydde. Fientligheten mot den judiska befolkningen hindrade andra från att försvara judarna. Om man skall förstå vad som hände i Jedwabne måste man ta hänsyn till hela detta sammanhang som kanske inte blivit helt tydligt i Gross bok. Antisemitismen är emellertid en central del av detta sammanhang.

Att få fram sanningen om Jedwabne och diskutera olika tolkningar blev en angelägenhet för breda grupper. På detta tydde mängder av läsarbrev som kom till redaktioner för de tidningar som publicerade artiklar om Jedwabne. Samtidigt väckte den vetenskapliga diskussionen en del tvivel. Är det moraliskt att diskutera detaljer när man konfronteras med ett sådant fruktansvärt

26. Diskussion "Jedwabne – zbrodnia i pamięć" ("Jedwabne – brott och minne"), publicerad i *Rzeczpospolita* 3/3 2001.

27. Se t ex hans artikel "Nie było rozkazu" ("Det fanns ingen order"), *Rzeczpospolita* 4/1 2001.

brott? Kan man söka förklaringar till ett brott utan att riskera att ursäktas brottets förövare?²⁸ I historiska studier av brott begångna i det förflutna flätas det vetenskapliga historiebruket onekligen ihop med det moraliska.

"Tid för botgöring" – det moraliska historiebruket

I *Sąsiedzi* och i sina senare inlägg i debatten motiverade Gross behovet att minnas de oförrätter som polacker begick gentemot sina judiska grannar först och främst i moraliska termer.²⁹ Sanningen behövdes för att "rensa samveten" och för att rehabilitera offren. De blev enligt Gross aldrig sörjda, varken de i Jedwabne eller Förintelsens judiska offer i Polen överhuvudtaget. Gross uppmaning till moralisk självrensning hos det polska samhället bemöttes på många olika sätt. Det fanns ingen enighet om vem som borde ta på sig det moraliska ansvaret för brottet i Jedwabne och för tystnaden kring det.

I den nationalistiskt-populistiskt orienterade pressen (som *Nasz Dziennik*, *Nasza Polska*) dominerade inställningen att brottet var en tragisk episod och skedde under specifika (och enligt dem fortfarande inte riktigt upplärade) omständigheter. Polackerna i gemen har därför inget med det att göra och i synnerhet inte dagens polacker. Historikern och den nationalistiska pressens mest aktiva skribent, Jerzy Robert Nowak, drev i sina talrika artiklar tesen att polackernas största misstag skulle vara att bekänna någon sorts skuld till brottet i Jedwabne. Detta skulle enligt honom leda till att den polska nationen i världens ögon skulle ses som judarnas bödel på samma sätt som tyskarna. I den i debatten återkommande frågan vem som skulle be de polska judarna om ursäkt och i vems namn, uttryckte J R Nowak den extrema åsikten att det är judarna som bör be polackerna om ursäkt "för antipolska lögn" och andra oförrätter. I dessa toner instämde en del läsare i insändare till dessa tidskrifter.

Det fanns emellertid även i de liberala tidningarna en del röster som uttryckte tveksamhet inför att det polska samhället kollektivt skulle bekänna sin skuld. En känd publicist och historiker, Marek Jan Chodakiewicz,³⁰ skrev:

28. Szarota antydde i en artikel i *Gazeta Wyborcza* 2-3/12 2000 att han utsattes för häftiga angrepp av många av sina kolleger som betraktade hans kritik mot Gross som omoralisk.

29. Se t ex Gross artikel "Zrozumiałe morderstwo?" ("Ett förståeligt mord?"), *Gazeta Wyborcza* 18-19/11 2000 eller intervjun med honom i *Wprost* 17/12 2001.

30. Han publicerade bl a en uppmärksammat bok om polsk-judiska relationer. Marek Jan Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918-1955. Współistnienie - zagłada - komunizm* ("Judar och polacker 1918-1955. Samlevnad - förintelsen - kommunism"), Warszawa 2000.

"att belasta polacker som nation med kollektiv skuld är detsamma som att belasta judarna för samarbete med NKVD".³¹ Han ville poängtera att det är individer och grupper som begår brott och skall ta sitt ansvar för det och inte nationer. Den kände liberala journalisten Jacek Żakowski motsatte sig också allt tal om kollektivt ansvar och formuleringar som "alla judar" och "alla polacker". Att tala i dessa termer förstärkte stereotyper och kunde i förlängningen leda till hat. Han betonade att ansvar bara är individuellt och att man bara kan ha ansvar för det man har haft eller har möjlighet att påverka. Żakowski konstaterade: "Jag ansvarar inte för vad som hände i Jedwabne, men jag ansvarar för det jag gör med denna kunskap".³²

De katolska kretsarna var liksom liberalerna splittrade i hanteringen av Jedwabnefrågan. Den katolska "Radio Maria" samt den katolska veckotidskriften *Niedziela* anslöt sig till den ovannämnda nationalistisk-populistiska ståndpunkten.³³ Representanter för kyrkans högsta hierarki valde däremot i sina officiella uttalanden att behandla Jedwabne i termer av moralisk universalism. Polackerna beskrevs som moraliskt ansvariga för mordet i Jedwabne, men inte i egenskap av polacker, utan som människor. Det betonades att de borde bekänna "sin synd och göra bot".³⁴ I ljuset av denna tolkning blev brottet i Jedwabne ett av många uttryck för den mänskliga naturens mörkaste sidor. Frågan om antisemitism i Polen kunde på det viset undvikas.

De katolska intellektuella kring de tongivande tidskrifterna *Tygodnik Powszechny*, *Znak* och *Więź*, som var mycket aktiva i debatten, gick dock mycket längre i ansvarsfrågan och delade den syn som också dominerade i den liberala, vänsterliberala och den socialistiska pressen. Denna syn kan sammanfattas med följande citat: "Vi har inte något juridiskt ansvar för våra förfäders gärningar men vi har ett moraliskt ansvar för dem".³⁵

Detta moraliska ansvar innebar enligt debattörerna att nutida polacker borde reflektera över brottet, bekänna skulden och komma med en symbolisk gottgörelse i form av en offentlig ursäkt. Att bruka minnet om Jedwabne på det viset kunde fylla åtminstone två funktioner. För det första var det tänkt

31. Marek Jan Chodakiewicz, *Problemy z terapią szokową* ("Problem med chockterapi"), *Rzeczpospolita* 5/01 2001.

32. *Każdy sąsiad ma imię* ("Varje granne har ett namn"), *Gazeta Wyborcza* 18-19/11 2000.

33. *Niedziela* har publicerat en hel serie artiklar med temat "100 lögn av Jan Gross" av den nationalistiska historikern och publicisten J R Nowak.

34. Som exempel på denna typ av resonemang, se ärkebiskopen Józef Życiński artikel "Banalizacja barbarzyństwa" ("Banalisering av barbariet"), *Więź*, mars 2001.

35. Se Dariusz Czajak artikel "To nie oni niestety" ("Det var tyvärr inte de"), *Gazeta Wyborcza* 15/12 2000, i vilken han polemiserade mot Żakowski.

att det skulle leda till försoning mellan judar och polacker och sätta stopp för ömsesidiga anklagelser för antisemitism respektive antipolonism. Sanningen om polsk-judiska relationer under kriget skulle enligt de moraliska historieberbrukarna skapa en ny plattform för en polsk-judisk dialog.³⁶ För det andra skulle minnet av Jedwabne fungera som en varning, öka samhällets moraliska vaksamhet, låta polackerna förstå vad det kan leda till om man tolererar antisemitism och främlingsfientlighet. En läsare uttryckte i ett brev till *Gazeta Wyborcza* det på följande sätt: "Om ingen kommer att känna sig skyldig kommer brottet att kunna begås på nytt. Om vi frånsäger oss ansvar lägger vi grunderna för ett nytt offeraltare."³⁷ I det moraliska perspektivet sågs historien som "vitae magistra".

Under debatten restes krav på en symbolisk akt av skuldbekännelse, ånger och gottgörelse. Det första steget i denna riktning var en ny minnestavla på den plats där offren brändes ihjäl. Den gamla tavlan ersattes med ett enkelt monument med följande text: "Till minnet av judarna från Jedwabne och omnejd, män, kvinnor och barn, medvärdar i denna region, mördade, brända levande till döds på denna plats den 10 juni 1941."

Ett annat krav framfört i den liberala pressen och i de katolska intellektuella tidskrifterna var att det skulle anordnas en högtidlig ceremoni i Jedwabne med deltagande av de främsta representanterna för den polska regeringen och den polska katolska kyrkan. Detta krav tillmötesgicks. Den 10 juli 2001, på 60-årsdagen av mordet i Jedwabne, ägde en ceremoni rum på mordplatsen. Under ceremonin hölls försoningstal av bland andra Israels ambassadör i Polen och av Polens president. Den sistnämnde bad i sitt tal om ursäkt i sitt eget namn och "i namn av alla de polacker vilkas samveten berörs av detta mord, i namn av dem som anser att man inte kan vara stolt över polsk historia utan att känna smärta och skam på grund av de oförrätter som polacker gjorde mot andra".³⁸ Samtidigt underströk presidenten emellertid i sitt tal att Förintelsen och Jedwabnemordet ägde rum när den polska staten inte existerade och inte var i stånd att försvara sina medborgare mot övergrepp som gjordes eller sanktionerades och inspirerades av den nazistiska administrationen. De polacker som begick övergreppen begick därmed brott mot Polen, dess historia och "stora tradition".³⁹ Genom att anlägga detta per-

36. För exempel på ett resonemang i denna anda, se Jan Nowak-Jeziorański artikel "Potrzeba zadośćuczynienia" ("Behovet av gottgörelse"), *Rzeczpospolita* 26/1 2001.

37. Se *Gazeta Wyborcza* 15/12 2000.

38. Se presidenten Kwaśniewskis tal i *Gazeta Wyborcza* 11/7 2001.

39. Ibid.

spektiv placerade presidenten de polska förövarna utanför den polska traditionen och agerade som "försvarare av den polska nationens ära". På det viset knep han politiska poäng. Detta kan ses som ett av många moment i debatten där det moraliska historieberuket flätades samman med det politiska.

I skuggan av Jedwabne – det politiska historieberuket

Ceremonin i Jedwabne var en kulmineringspunkt i den politiska strategi som den polska politiska eliten valde som reaktion på Jedwabne. Avslöjandena om massmordet Jedwabne uppfattades nämligen som ett allvarligt politiskt problem. I en tid då Polen gjorde ansträngningar för att komma in i EU och försökte skapa en positiv bild av ett fritt, modernt och demokratiskt land befärade man att fallet Jedwabne skulle störa denna process. Den politiska och intellektuella eliten oroade sig också för allmänhetens reaktioner på Jedwabne. Påståendet att judar anklagar polackerna för Förintelsen användes på 1960-talet av regimen för att väcka motvilja mot judarna. Hur skulle allmänheten reagera nu om Jedwabne skulle resultera i uttalanden som uppfattades som "antipolska" och om polackerna utmålades i västliga media som obotliga antisemiter? Fanns det inte risk för att någon sorts neo-antisemitism skulle väckas till liv som reaktion på detta?⁴⁰ I så fall skulle det ytterligare skada Polens image. Politikerna bedömde att en omedelbar preventiv aktion låg i Polens intresse. Det första steget var att ge Institutet för Nationellt Minne i uppdrag att genomföra en noggrann utredning av vad som hände i Jedwabne. Detta för att klargöra skuldfrågan bortom allt tvivel och slå undan försök till revisionistisk argumentation.

Nästa steg var att skicka Leon Kieres, chefen för Institutet för Nationellt Minne, till USA för att träffa representanterna för de viktigaste amerikanska judiska organisationerna och berätta hur fallet Jedwabne hanterades i Polen. De tal han höll vid dessa tillfällen präglades av ödmjukhet och betonade starkt behovet av sanning och försoning i de polsk-judiska relationerna. I samma försoningsanda uttalade sig Kieres i de intervjuer han gav i polska pressen, men här i kontrast till talen i USA betonade han bestämt att "man inte får anklaga polacker för delaktighet i Förintelsen".⁴¹

I april 2001 talade den polska utrikesministern Władysław Bartoszewski inför den Judiska Världskongressen i USA. Han framhöll den polska statens

40. Se t ex Jacek Żakowski, *Gazeta Wyborcza*, 18-19/11 2000; Jan Nowak-Jeziorański, *Rzeczpospolita* 26/1 2001.

41. Se Leon Kieres, *Rzeczpospolita* 17.02.2001.

vilja att få fram hela sanningen om Jedwabne och komma till rätta med antisemitismens arv.

De polska statliga institutionernas agerande i frågan om Jedwabne stöddes av majoriteten inom den polska politiska eliten, men långt ifrån av alla. AWS (höger-center-koalitionen), som består av tiotals partier, var splittrat i Jedwabnefrågan, liksom de kyrkliga kretsarna. Det sistnämnda återspeglades i det faktum att den polska kyrkans överhuvud, kardinal Józef Glemp, lyste med sin frånvaro under ceremonin i Jedwabne. Han hade dock kort dessförinnan anordnat en nationell botgöringsbön för mordets offer och för försoning mellan judar och polacker.

"Denna bok har skrivits på beställning" – det ideologiska historiebruket

Många inlägg i den analyserade debatten vittnar om att minnet om Jedwabne användes inte enbart politiskt, utan också ideologiskt. Det blev till ett instrument i den ideologiska kampen mellan liberaler och vänster å ena sidan och nationalistisk höger å andra sidan.

Liberalerna, grupperade kring *Gazeta Wyborcza*, *Polityka*, *Wprost*, *Rzeczpospolita* och *Res Publica*, dolde inte sin avsikt att göra Jedwabne till en viktig brytningspunkt i det polska kollektiva medvetandet. Jedwabneaffären jämfördes med Dreyfussaffären.⁴² I Polen, liksom i Frankrike för hundra år sedan, kom det till en sammandrabbning mellan traditionalismens och nationalismens krafter å ena sidan och den moderna upplysta liberalismens krafter å den andra. Kampen i Frankrike handlade då som nu i Polen om vilka samhällsvärderingar som skulle komma att dominera i framtiden. I Frankrike skakades då det traditionella samhället i sina grundvalar för att så småningom ge vika för ett modernt, demokratiskt samhälle. Det uttrycktes en förhoppning om att Jedwabne skulle ge upphov till en liknande process i Polen. I *Res Publica* hävdade en känd liberal ideolog, Marcin Król, att Polen fortfarande idag var "ett anakronistiskt land med en neoliberal ekonomi". Debatten om Jedwabne skulle därför användas för att modernisera "det polska medvetandet". Liberalerna var således fast beslutna att bruka debatten som en viktig början till förverkligandet av sin samhällsvision.

Nationalisterna framställde sig själva under debatten som den angripna polskhetens försvarare. *Nasz Dziennik*, *Nasza Polska*, *Głos Polski*, *Mysł Polska*, och ibland också *Tygodnik Solidarność*, såg Jedwabne som en attack

42. Se Andrzej Leder, "Jedwabne: polska sprawa Dreyfusa", *Res Publica* 7/7 2001.

mot polska intressen, Polens internationella rykte och mot polskhet överhuvudtaget. Angående frågan vem som låg bakom attacken var svaren varierande. *Nasza Polska* hävdade att liberalerna och vänstern skulle utses som huvudfienden eftersom de använde Jedwabne för att slå ner på alla nationella värden – religion, tradition med mera – detta i syfte att göra polacker till rotlösa och lättstyrda marionetter.⁴³ *Mysł Polska* lade fram en teori att det var judar som på det viset ville tvinga Polen att anta en för dem förmånligare reprivatiseringslag samt betala skadestånd för förlorad egendom.⁴⁴ Denna tes ekade senare i olika former i medierna. Kardinal Glemp gjorde till exempel ett uttalande om att "Gross har skrivit sin bok på tydlig beställning".⁴⁵ Gross bok framställdes som ett exempel på "Holocaust Industry" i USA.⁴⁶ Under den pågående debatten om Jedwabne översattes också Norman G Finkelsteins uppmärksammade bok med samma titel till polska.⁴⁷ Den nationalistiska tidskriften *Głos* kom med ytterligare förslag om vem som var angelägen att ta upp fallet Jedwabne. Det skulle handla om en komplott av judar och tyskar (som ville rentvå sig själva på polackernas bekostnad) samt vänsterkrafter och postkommunister. De två sistnämnda skulle på det viset vilja avleda uppmärksamheten från kommunismens brott samt svartmåla sina ideologiska motståndare genom att få dem att framstå som antisemiter.⁴⁸ Det kommunistiska och det antisemitiska arvets bördor flätades på olika sätt samman i debatten.

"Vi har blivit ett annat folk" – det existentiella historiebruket

Det existentiella historiebruket handlar om människans behov att minnas för att söka förankring och orientering i tillvaron.⁴⁹ Med andra ord rör det sig om människans behov att minnas för att forma och omforma sin identitet. Allt

43. Se Leon Kalewski, "Opowieści niesamowite" ("Otroliga berättelser"), *Nasza Polska* 21/11 2000.

44. Se *Mysł Polska* nr 50, år 2000.

45. Se Krzysztof Darewicz, "Komerjalizacja, wulgaryzacja" ("Kommersialisering, vulgarisering"), *Rzeczpospolita* 8/9 2001.

46. Se t ex Leszek Czajkowski, "Jedwabny interes" ("Att tjäna på Jedwabne"), *Nasza Polska* 16/1 2001.

47. Det är intressant att observera att det i Polen, liksom i Tyskland, var den nationalistiska högern som åberopade Finkelstein, medan det i Sverige var vänstern som försvarade hans argumentation. Se t ex Lars M Anderssons recension av Norman G Finkelsteins *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering* i *Scandia* 2001:1, s 164–172 (för den svenska debatten) och Ernst Piper (red), *Gibt es wirklich eine Holocaust Industrie? Zur Auseinandersetzung um Norman Finkelstein*, Zürich & München 2001 (för den tyska debatten).

48. Se Antoni Macierewicz, "Rewolucja nihilizmu" ("Nihilismens revolution"), *Głos* 12–18/1 2001.

49. Karlsson 1999, s 57f.

identitetsbygge förutsätter att vi relaterar oss inte bara till "de signifikanta andra" utan också till "oss" i det förflutna. Minnet och identiteten är således sammanbundna med varandra. Genom att utmana polackernas kollektiva minne satte samtidigt boken *Sąsiedzi* polackernas syn på sig själva på prov. Detta fick en tydlig återspeglning i debatten. I läsarbrevet återkom uttryck av bestörtning: "Det är inte möjligt – det måste bara vara lögn."⁵⁰ Skulle polackerna vara kapabla till att begå massmord, frågade många. "Polackerna, ett genom århundraden förtryckt folk, har sett ryssar, tyskar, ukrainare begå massmord. Men polacker? En hjältemodig, ridderlig nation med djup känsla för ära och humanistiska och kristna värden?"⁵¹ "[E]n nation av frihetsälskande patrioter, kapabla till stora dåd och stora uppoffringar, alltid [...] kämpande 'för er och vår frihet'."⁵² Att se sig själva som förbrytare var något helt nytt i polackernas självbild och det blev en traumatisk upplevelse. I flera inlägg i debatten uttrycks känslan att den polska föreställningsvärlden med de värden man slöt upp bakom och trodde på håller på att slås sönder. Borgmästaren i Jedwabne, Krzysztof Godlewski, sade till exempel i en diskussion om mordet: "Vad jag än säger i detta ämne, kränker jag någon genom att trampa på något som hålls för heligt. Är vi fortfarande denna 'kungliga Piasternas stam'⁵³ som vi har varit stolta att vara?"⁵⁴

I debatten framträder starkt konturerna av en identitetskras frammanad av avslöjandena om mordet i Jedwabne. Många debattörer försökte ta itu med denna kris. Flera strategier gjorde sig gällande.

En av dessa, framförd i nationalistiska tidskrifter och tidningar, tog formen av en aggressiv försvarsdiskurs som gick ut på att vägra ta till sig sanningen om Jedwabne och att behållit försvara det traditionella paradigmet med polacker som oskyldiga offer, oförtjänt anklagade för antisemitism. Inom denna diskurs tolkades boken *Sąsiedzi* som ett angrepp på den polska nationen, dess värden och ära. Gross förklarades som "landsföräddare".⁵⁵

Den vanligaste strategin utgjordes emellertid av en försvarsdiskurs som präglades av ambivalens. Inom den erkände man principiellt att polackerna var skyldiga till massmordet i Jedwabne, men man sökte rationella förkla-

ringar till det i hämnd eller tysk inblandning och man drog sig för att diskutera antisemitism som en del av det nationella arvet. Inom denna diskurs uttrycktes en oro att den "kritiska historieskrivningens" avslöjanden skulle förstöra den gamla grunden för den nationella gemenskapen utan att erbjuda något nytt i stället.⁵⁶

En tredje strategi, framförd av en mindre, men stark och hörbar grupp debattörer (med hemvist i liberala kretsar samt bland katolska intellektuella) gick ut på att se Jedwabne inte som ett hot utan som en chans för den polska identiteten. Genom att ta itu med antisemitismens arv och genom att konfronteras med mörka delar av sin historia har polackerna en chans att omforma sin identitet och Polen att bli ett öppet, modernt samhälle utan trauman och komplex, hävdade de.⁵⁷ De konstaterade vidare att flera generationer av polacker vuxit upp med en mytologiserad bild av Polens historia. Denna fyllde en viktig funktion under de år man behövde kämpa mot nationellt förtryck. Kampen krävde uppoffringar och människor kan uppoffra sig bara för något de tror på, något de finner gott och värdefullt. Nu när Polen har blivit en suverän och fri nation är tiden emellertid kommen att omvärdera den nationella historien. De mest radikala representanterna för denna ståndpunkt (t ex Marcin Król, Michał Głowiński, Jacek Kurczewski, Tadeusz Słobodzianek, Krystyna Skarżyńska) gick så långt som att mana till omvärdering av hela det polska kulturarvet och flera ifrågasatte värdet av en nationell gemenskap överhuvudtaget.⁵⁸ Dessa bemöttes dock av stark polemik från de debattörer som påpekade att det är paradoxalt att ifrågasätta den nationella gemenskapens existens och värde och samtidigt mana samma nationella gemenskap till att bekänna sin skuld och ta på sig ett kollektivt ansvar. Nationen var enligt dem nödvändig för skuldbekännelse och botgöring. Den behövde finnas kvar åtminstone som *Schamegemeinschaft*.⁵⁹

Det är emellertid svårt att bygga en stark identitet på skam.⁶⁰ För att bemöta detta, för att ge polackerna möjlighet att erkänna skulden men samtidigt behålla självrespekten, valde de debattörer som såg Jedwabne som en

56. Se t ex Andrzej Nowaks artikel "Westerplatte czy Jedwabne" ("Westerplatte eller Jedwabne") i *Rzeczpospolita* 1/8 2001.

57. Se t ex Jerzy Jedlicki i *Polityka* 10/2 2001; Paweł Machcewicz i *Rzeczpospolita* 11/12 2000.

58. Se Krystyna Skarżyńska i *Gazeta Wyborcza* 24/11 2000; Dariusz Czaja i *Gazeta Wyborcza* 5/12 2000.

59. Se Zdzisław Krasnodębski, *Znak*, februari 2000.

60. Den tyske historikern Jörn Rüsen har gjort följande anmärkning gällande minne och identitet: "The historical presentation of identity mainly follows the logic of ethnocentrism: it centers one's familiar origins and development around positive values and at the same time exteriorizes negative

50. Se t ex *Gazeta Wyborcza* 24/11 2000.

51. Se Helena Nelken, "Homo homini lupus est", *Nowy Dziennik* 19/1 2001.

52. Agnieszka Magdziak-Miszewska, *Więź*, april 2001.

53. Citat ur "Rota", en av de mest kända polska patriotiska sånger, som är skriven i form av en trohetsed till Polen, dess traditioner, språk och tro.

54. Se *Więź*, april 2001.

55. Se t ex Jan Wegner, "Antypatie Grossa", *Tygodnik Solidarność* 17/8 2001.

historisk chans att tolka skuldbekännelsen som tecken på styrka, något man kan vara stolt över. Ett tydligt uttryck för denna strategi, att använda Jedwabne både existentiellt och politiskt för att ge det polska samhället chansen till en ny orientering, finns i en artikel som publicerades på ledarsidan i *Gazeta Wyborcza* samma dag som den högtidliga ceremonin skulle äga rum i Jedwabne. I denna artikel kan man bland annat läsa följande:

Sedan ett år tillbaka rannsakar Polen sitt samvete. I vårt offentliga liv pågår en debatt som vi inte har skådat förut. Debatten om mordet på judar, som begicks av deras grannar i Jedwabne, har stundtals varit dramatisk, men det handlar om en dialog mellan fria människor. Polen är idag det enda av de postkommunistiska länderna som har vågat sig på en sådan konfrontation med sin historia, och med sin skam. [...] Allt detta visar att den polska demokratin går sanningens väg och sanningen tjänar demokratin. Vi förtjänar en plats bland de fria nationernas gemenskap. Det finns anledning till att andra nationer skall se på Polen med respekt.⁶¹

Förändring eller ej? Några slutsatser

Analysen av debatten visar att Gross bok om Jedwabne blev en verklig utmaning för polackernas kollektiva minne. Olika grupper i samhället svarade på olika sätt på denna utmaning. Historikerna ville etablera fakta samt diskutera olika tolkningar av det förflutna (vetenskapligt historiebruk). De uppmuntrades i denna process av breda samhällsgrupper som var angelägna om att göra upp med lögnen och förtiganden i historieskrivningen, rehabilitera offer och söka försoning (moraliskt historiebruk). Politiska elitgrupper och intellektuella brukade minnet av Jedwabne för att legitimera sina idéer och samhällsvisioner och/eller skaffa sig en positiv politisk image i utlandet och på hemmaplan (ideologiskt och politiskt historiebruk). Den kanske viktigaste funktionen som bruket av historien fick i detta sammanhang var att det blev till en katalysator för en bred, men av intellektuella ledd diskussion om den polska nationella identiteten, dess innehåll och dess framtid (existentiellt historiebruk). Det är viktigt att påpeka att alla de ovannämnda bruken av historia enbart går att separera analytiskt; i verkligheten är de tätt sammanflätade med varandra.

experiences and threats into the otherness of the others. The ethnocentrism is universal in time and space." "Historical Objectivity as a Matter of Social Values", i Joep Leerssen och Ann Rigney (eds), *Historians and Social Values*, Amsterdam 2000, s 62.

61. "Stanąc w prawdzie" ("Att ställa sig i sanningen"), *Gazeta Wyborcza*, 10/6 2001.

Diskussionen av det traumatiserade minnet blev möjlig genom ett samspel mellan aktörernas agerande (Gross publicerar sin bok och boken uppmärksammas i medierna) och förändrade villkor i samhället. Det behövdes över tio år av frihet och normalisering av samhällslivet, tio år av yttrandefrihet och demokratiuppbyggnad innan polackerna blev i stånd att diskutera dessa känsliga frågor som berör deras nationella identitet. Den engelske historikern T Garton Ash hävdade till och med i en kommentar till debatten om Jedwabne att det behövdes så mycket som Polens medlemskap i NATO för att polackerna skulle sluta uppfatta sig själva som historiens offer.⁶² De behövde känna att deras demokrati var tillräckligt stark och stabil innan de kunde konfronteras med de mörka sidorna av sin historia.

Det kollektiva minnet och den kollektiva identiteten befinner sig i samspel med varandra. Det polska samhället har under de senaste tio åren genomgått snabba och stora förändringar och nya utmaningar är på väg i och med Polens förväntade anslutning till EU. Den polska intellektuella eliten är i färd med att diskutera huruvida den polska nationella identiteten är förenlig med det moderna samhället, med europeiseringen. Den vill att Polen i Europa och världen skall uppfattas som ett modernt, demokratiskt, öppet samhälle. Denna elits medlemmar identifierar sig redan (och vill bli identifierade) som européer, och Europa betyder för dem bland annat en gemenskap av värden som frihet, demokrati, tolerans.⁶³ Därför kunde de inte låta bli att besvara den utmaning som Gross bok innebar – att ta itu med antisemitismens arv.

Kan man efter debatten om Jedwabne tala om en förändring i polackernas kollektiva minne och historiemedvetande?

En viss förändring har skett i och med att en ny minnesresurs i form av Gross bok *Sąsiedzi* har tillkommit. Hädanefter kan man inte på allvar diskutera Förintelsen i Polen utan att beakta vad som hände i Jedwabne. Det är dock för tidigt att hävda att minnet av Jedwabne har förändrat polackernas historiemedvetande. Låt oss till exempel se på en opinionsundersökning gjord hösten 2001 av CBOS (den polska motsvarigheten till svenska SCB) på ett tusen slumpvis utvalda polacker. På frågan om de hört talas om Jedwabne svarade 90 procent jakande, vilket bekräftar intrycket att medierna gav stort utrymme åt boken *Sąsiedzi*, debatten kring den och själva försoningscere-

62. Se *Gazeta Wyborcza* 1/2 2001.

63. För en analys av den polska diskursen om Europa se Barbara Törnquist-Plewa, "The Complex of an Unwanted Child", i Bo Stråth & Mikael af Malmberg (eds), *Meanings of Europe in National Discourses*, London 2002.

monin i Jedwabne. På frågan vem som dödade judarna i Jedwabne svarade 28 procent att det gjorde tyskarna. 12 procent hävdade att dådet utfördes av tyskar med polsk medverkan medan 9 procent ansåg att både polacker och tyskar var ansvariga för brottet. 8 procent av de tillfrågade menade att ansvaret enbart vilade på polackerna. 5 procent ansåg att det var andra, till exempel ryssar, som dödade judarna och 4 procent trodde att gärningsmännen var polacker men att de tvingats till det av tyskarna. Cirka 30 procent svarade att de inte visste vem begick brottet.⁶⁴

Det var således enbart en liten minoritet som klart och tydligt var beredd att ta på sig hela ansvaret. Det finns naturligtvis anledning att vara försiktig med att dra alltför långtgående slutsatser av opinionsundersökningars resultat. Resultatet bekräftar dock det intryck man kan få på grundval av analysen av debatten, nämligen att det var den polska intellektuella och politiska eliten som stod för uttrycken för ett förändrat historiemedvetande. De talade emellertid med stark röst och gjorde intryck på både debattens observatörer och dem som deltog i den. Minnet av Jedwabne har internaliserats i den intellektuella elitens medvetande och nu är det deras ansvar att söka påverka allmänheten så att den gör också detta minne till sitt. Det är elitens uppgift att inte låta samtalet om Jedwabne avstanna. Förändringen i det polska historiemedvetandet och uppgörelsen med antisemitismens arv är på gång, men den har ännu inte skett.

Summary: The Killings in Jedwabne – A Challenge for Polish Collective Memory. An Analysis of the Polish Debate on Jan Gross’ book *Sąsiedzi* (“Neighbors”)

The article analyses the stormy debate in Poland caused by the publication in 2000 of *Neighbours*, a book written by the Polish-born American scholar Jan Gross. The book, that deals with the war-time mass murder of the Jewish population in the Polish town Jedwabne, encouraged by the Nazi Germans but perpetrated by local Poles, brought about shock and created a challenge to Polish collective memory. Poles used to perceive themselves as victims of Nazi aggression, not anti-Semitic helpers or executors in the Nazi destruction machinery, and the Holocaust was seldom a topic of reflection in the Communist era in Poland. Using K-G Karlsson’s typology of different uses of history (scientific, moral, existential, political and ideological), the author of the article shows how the Poles responded to the challenge. She also discusses the timing and the circumstances of the Jedwabne debate. The underlying purpose of the study is to examine whether the debate has brought forth more profound changes in Polish historical consciousness, memory and self-perception. A considerably longer version of this article in English is found in Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003.

64. Undersökningens resultat publicerades bl a i *Gazeta Wyborcza* 7/9 2001.

Debatt

At tage moralsk stilling til fortiden

I bogen *Policing Public Women* prøver Yvonne Svanström kræfter med et væsentligt og vanskeligt emne – prostitutionens historie. Hun bruger betegnelsen *public women* for at markere at såvel gruppen af kvinder, der sælger kønlige ydelser, som den kontekst de lever i, forstår sig selv i og bliver forstået i ikke er historisk konstant, men har forandret sig over tid.

Svanström har valgt at undersøge udviklingen i Sverige 1812–1880, en periode der indbefatter indførelse af et system med offentligt kontrolleret prostitution i Stockholm 1859. Dette system hvilede på en lovgivning, der ligner den tilsvarende i mange andre lande. Der var offentligt kontrolleret prostitution i England 1864–1886, dele af Tyskland 1871–1914, Frankrig 1802–1912, Rusland 1844–1917, Belgien 1844–1877. I de øvrige skandinaviske hovedstæder var der lovfæstede regulerings- og kontrolsystemer fra 1870'erne til 1888 i Kristiania, 1906 i København og 1907 i Helsinki. Systemet var oftest at kvinder, der var de facto prostituerede, blev tvunget til enten at holde op eller at lade sig registrere som prostituerede. I nogle lande betød det indskrivning i bordeller beliggende i bestemte kvarterer og alle steder betød det at møde til kontrol for veneriske sygdomme hos (politi-)lægen en eller to gange om ugen. Rationalet var at eftersom det var umuligt at udrydde prostitution, var den mindst ringe løsning at kontrollere de prostituerede for kønssygdomme for at begrænse den smitterisiko de udgjorde, og at underlægge dem restriktioner i deres færden i byens rum, så de ikke udfordrede sædeligheden unødigt. Der var talrige modsætninger indbygget i dette system som blev debatteret livligt i datiden, og som overalt førte til systemets afskaffelse omkring år 1900. De senere år har denne periode af prostitutionens historie været genstand for undersøgelse i mange lande. Denne forskning refererer Svanström løbende gennem sin fremstilling, og hendes litteraturliste vil være et frugtbart startpunkt for fremtidige studier.

Det originale hos Svanström er imidlertid at hun starter sin undersøgelse i 1812, hvor der blev indført en lov om begrænsning af spredning af veneriske sygdomme med et andet rationale og andre målgrupper end 1859-loven. Loven fulgte efter et udredningsarbejde udført af en komite nedsat af de fire stænder i Riksdagen. Komiteen konkluderede at veneriske sygdomme var

mest udbredte i de lavere sociale klasser. Efter ophidsede forhandlinger mellem stænderne om hvilke befolkningsgrupper loven skulle berøre, indførtes en ordning hvor omkringrejsende fra underklassen skulle have sundhedsattester for at kunne rejse lovligt i landdistrikterne. Det gjaldt "Gårdfari-vestgöter, glas- och smides-förere, handverks-gesäller, kringvandrande judar och dylike personer". Sundhedsbeviset skulle fornys hver tredje måned. Samtidig skulle kronobetjäningen holde gæstgivergårde under observation for kønssygdomme og skride ind om nødvendigt. Magistrater og politi skulle holde "lösdrifvare och liderliga qvinfolk" væk fra markeder og større folkeforsamlinger og holde øje med at "uppassare, särdeles pigor", havde de krævede sundhedsattester (s 451). Soldater skulle kontrolleres af militærets læger. Et kurhus, der skulle modtage venerisk smittede, blev etableret i 1814, og i 1817 blev vedtaget en særlig skat, der gjorde det muligt at finansiere gratis ophold og behandling af de smittede.

Svanström kommer vidt omkring. Hun har gennemgået umådelige mængder meget spændende materiale. Læseren får mange interessante oplysninger, undersøgelser og resonnementer. Der er kapitler om det offentlige rum, prostitutionslovgivningen i det øvrige Europa, svenske kvinders retsstilling, mænd og kønssygdomme, prostitutionsdiskursen, udviklingen i bordelvirksomhed i Stockholm, kurhusets funktion og Prostitutionsbyråen i Stockholm inklusive undersøgelse af to kohorter af prostituerede – 1859 og 1869. Alt sammen vanvittig spændende og tankevækkende. Men desværre er bogen, som bog betragtet, ikke vellykket. Problemerne er manglende overblik og manglende sproglig præcision.

Det sidste først: Manglen på sproglig præcision skyldes til dels at bogen er skrevet på engelsk. Det er en frygtelig spændetroje for alle os, der ikke har engelsk som modersmål. Det fremgår ikke af bogen, at Svanström har haft professionel hjælp til korrektion af det engelske. Det skulle ellers være en selvfølge at de uddannelsesinstitutioner, der presser unge forskere fra ikke-engelsktalende lande til at publicere på engelsk også stiller professionel assistance til rådighed. Det er vanskeligt nok at skrive historie med litterære kvaliteter på sit modersmål, at skrive ordentligt på et fremmedsprog er meget få beskåret. Det er imidlertid ikke kun det engelske der volder problemer. For mange sætninger bryder gramatisk sammen og dispositionen indenfor de enkelte afsnit er der ikke altid fuldt styr på. Vi loves for eksempel to relaterede formål med studiet, men får kun "the first" med underspørgsmål.

Hvad angår overblikket er Svanström selv klar over at det ikke er hendes

stærke side. I forordet beskriver hun hvordan arbejdet med bogen har været en uoverskuelig proces: "like washing an elephant: there's no good place to begin or end, and it's hard to keep track of what you've already covered" (s xvi). Det er faktisk en uhyre præcis beskrivelse af den oplevelse bogen giver læseren.

Det er imidlertid ikke så mærkeligt, at Svanström har haft svært ved at overskue elefanten for hun har forsøgt at vaske mindst et par stykker på én gang uden at gøre det klart, hvornår hun skraber på hvilket dyr: Bogen omhandler såvel bekæmpelsen af venerisk sygdom i almindelighed som udviklingen i prostitutionserhvervet i Stockholm. Problemet kunne måske have været løst ved en bevidst fokusering på hvornår de to problemstillinger overlapper. Det er imidlertid ikke det Svanström gør. I stedet forfølges snart den ene, snart den anden problemstilling gennem samtlige 10 kapitler.

Mest ærgerligt er det imidlertid at Svanström prøver at bortforklare nogle af sine mest spændende resultater, tilsyneladende fordi de ikke på en enkel måde lader sig forstå i accepterede skemaer. En af Svanströms teser er at den kønsneutrale svenske lovgivning i løbet af 1800-tallet blev afløst af en kontinentalt inspireret lovgivning, der særlig fokuserede på kvinder som smittespredere. Der er da heller ingen tvivl om at prostituerede kvinder tildeltes særlig opmærksomhed fra midt i århundredet. Datidens opfattelsen af kvinder og kvinders seksualitet formede naturligvis opfattelsen af hvad der kunne og burde gøres ved smittefarlige prostituerede. Det er ingen nyhed selvom vi vel ikke tager skade af at få det repeteret.

Men Svanström får faktisk vist at, at antallet af mænd og kvinder der blev inspiceret for kønssygdomme i forbindelse med anholdelse i Stockholm i midten af århundredet var lige stort og at antallet af mænd i kurhuset var en smule større end antallet af kvinder i alle de talte år – også efter de første tiltag med at kontrollere prostituerede. Et forhold der efter, hvad vi i øjeblikket ved om de øvrige europæiske lande, er unikt. Det normale de fleste andre steder var netop at sundhedsmyndighederne udelukkende fokuserede på kvindelige prostituerede som smittespredere, mens de ikke gjorde noget systematisk for at finde mandlige smittespredere. Svenske myndigheder greb altså chancen for at screene for kønssygdomme, når individet ved anholdelse var bragt i en situation, hvor selv en mand ikke kunne sige nej. Svanström vælger imidlertid at lægge vægt på at andelen af kvinder af samtlige anholdte kvinder, der blev sendt til inspektion for kønssygdomme, var højere end den tilsvarende andel af mænd. Der blev nemlig anholdt tre gange så mange mænd

som kvinder. Dermed mener hun at have vist, at den skæve kønskontrakt bevirkede, at det var mest synd for kvinderne. Man kunne med lige så stor ret lægge vægten på at mænds risiko for at blive arresteret var tre gange højere end kvinders, mens risikoen for at blive inspiceret for kønssygdomme var nogenlunde ens, hvis der måles i forhold til samtlige stockholmske mænd og kvinder. Svanströms tolkning forhindrer hende i at tage den vigtige diskussion om hvilke forhold i det svenske samfund, der gjorde det muligt på trods af den uomtvisteligt asymmetriske kønskontrakt, også at udpege mænd – i hvertfald underklassemænd – som smittespredere.

Et andet spændende resultat bliver heller ikke diskuteret til bunds: Svanström har fundet kilder, der sandsynliggør (i hvertfald i Stockholm og i det mindste i nogle perioder) at lovene om inspektion af soldater blev ført ud i livet: 300–400 soldater marcherede søndag før kirketid med delvist blottede genitalier forbi militærlægen (s. 166). Også her ser hensynet til folkesundheden ud at have vejet tungere end soldaternes fine fornemmelser og den beskyttelse genussystemet normalt ydede mænd.

Svanström giver op overfor at tage ordentlig fat på de problemer såvel kønssygdomme som prostitution stiller for et feministisk forskningsperspektiv. Det er simpelthen ikke nok at påvise at det var synd for de prostituerede. Selvom det naturligvis *er* synd for dem at de herskende kønskontrakter, der indebærer, at mænd kan købe sex med kvinder, pålægger de prostituerede den tredobbelte byrde at være udstøtte, at være særlig udsatte for dødelig smitte og udgøre en smittefare for andre.

Men smittefarlige prostituerede udgør faktisk en reel risiko – også for andre kvinder. Havde det været bedre hvis de svenske myndigheder af hensyn til de prostitueredes borgerlige rettigheder havde afholdt sig fra at forsøge kontrollere smittesituationen? Eller havde det været OK hvis bare præcis de samme forholdsregler var blevet taget overfor mænd? Og hvordan kunne det have været gjort når nu kønskontrakten presser dårligt stillede kvinder ud i prostitution, mens dårligt stillede mænd oftest kaster sig over tyverier og anden kriminalitet, der ikke er smittefarlig på den måde. Det er ikke spørgsmåls historikere normalt behøver tage stilling til, hvis de i øvrigt holder sig fra at tage moralsk stilling. Men påtager man sig som Svanström retten til at dømme fortiden moralsk påtager man sig også forpligtelsen til at gennemtænke for- og bagsider ved alternative handlinger i fortiden.

Der er ingen nemme svar. Prostitution er en plage for alle kvinder, både for de der lægger krop til og for alle os andre, der må finde os i at vort samfunds

kønnede habitus er præget af at sex med kvinder er noget der kan handles. Vores døtre og sønner hænger på den seksualitet, vi samfundsmæssigt konstruerer, det er vel en af de vigtigste indsigter Foucault forærede os. Det bliver spændende at se hvilken forskel det kommer til at gøre at hollænderne prøver at gøre prostitution til en respektabel forretning med skattebetaling, momsregistrering og minimumslønninger, mens svenskerne har kriminaliseret kunderne.

Tak til Svanström fordi hun har taget en tørn med at fortælle forhistorier til den seksualitet vi må leve med i dag. Hun har ikke fået sin elefantflok ordentligt vasket, men hun har skrabet så meget i skidt, at andre kan begynde her.

Anne Løkke

Kvinnovetenskaplig tidskrifts vetenskapliga policy

Jag vill tacka Lars M Andersson och *Historisk tidskrift* för att jag för *Kvinnovetenskaplig tidskrifts* räkning fått erbjudan att kommentera tidskriftens beslut att refusera Anne Løkkes recension av Yvonne Svanströms avhandling.

Det är naturligtvis känsligt då den avhandling/bok som skall recenseras är skriven av en medlem i en redaktionskommitté. Än mer besvärligt är det att refusera en recension som är påfallande kritisk, som i det här fallet. Løkke är nämligen kritisk både till upplägget och språkbehandlingen i avhandlingen. Stockholmsredaktionen var alltid mycket noga med att skicka recensionsmanus till oberoende och anonym granskning. I fallet Løkke lästes recensionen dessutom av ett flertal medlemmar i redaktionskommittén, däribland undertecknad, och den diskuterades grundligt inom gruppen. Den anonyma granskaren och redaktionskommittén var överens om att recensionen gav en ofullständig och ibland direkt missvisande bild av avhandlingen. Som exempel kan nämnas att recensenten utan vidare verkade acceptera dåtidens tal om de smittfarliga prostituerade, vilket faktiskt problematiserades i avhandlingen. Anne Løkke erbjöds därför att utveckla och fördjupa sina ställningstaganden, men hon avböjde

Kvinnovetenskaplig tidskrift har bland annat till uppgift att sprida kunskap om aktuell feministisk forskning till en bredare läsekrets. Av den anledningen har våra recensioner oftast bestått av grundliga och neutrala genomgångar av de recenserade böckernas innehåll och/eller teoretisk utgångspunkt innan recensenterna gått in på förtjänster eller svagheter. Jag kan tillägga att i tidskriftens programförklaring – som återges på innehållssida i varje nummer – står det bland annat: "Den är en mång- och tvärvetenskaplig tidskrift för aktuell forskning som använder kön som analyskategori utifrån ett maktperspektiv." Vi har med andra ord valt att profilera oss utifrån en tydligt redovisad vetenskaplig utgångspunkt. Vi har naturligtvis inte krävt att recensenterna skall dela denna utgångspunkt men vi har förväntat oss att de skulle kunna bedöma arbeten som grundar sig i ett feministiskt maktperspektiv utifrån de premisser arbetena vilar på. Løkke valde att lägga moraliska aspekter på Svanströms kritik av reglementet. Då vi dessutom fann att Løkkes recension saknade såväl en väl underbyggd genomgång av avhand-

lingens innehåll som en hållbar problematisering av dess feministiska teori valde vi att inte publicera den.

Catherine Dahlström¹

1. Catherine Dahlström är ansvarig utgivare för *Kvinnovetenskaplig tidskrift*.

Replik till Anne Løkke

Det svårt att riktigt förstå Anne Løkkes invändning mot min tolkning i avhandlingen, men den förefaller gå ut på att en feministisk tolkning av prostitutionens reglementering inte håller. Løkkes kritik mot boken mynnar ut i att jag moraliserar över historien genom att använda ett feministiskt perspektiv, inspirerat av bland andra Carole Pateman, och att detta hindrar mig från att korrekt analysera min empiri. Istället för den feministiska analys som görs i avhandlingen borde jag ha undersökt vilket handlingsutrymme som faktiskt fanns för de historiska aktörerna. I likhet med 1800-talets läkarkår hävdar Løkke att detta var ringa, eftersom de "smittefarliga prostituerade udgør faktisk en reel risiko – også for andre kvinder". Eller som läkaren Edvard Welander 1888 uttryckte saken "vid hvartenda tillfälle, vi lyckas förhindra denna smittas överförande, räddas ej allenast *en* person, ofta räddas äfven hans eller hennes omgifning, möjligen äfven en blifvande maka och blifvande barn".¹ Alltså var det "moraliskt" riktigt för dåtidens aktörer att koncentrera sig på de prostituerade kvinnorna för att hindra smittspridningen.

Løkke gör återkommande uttalanden om att det var "synd" om de reglementerade kvinnorna (eller prostituerade, som Løkke väljer att kalla dem). Det är en slutsats som Løkke dragit. Det är beklagligt att Løkke på detta sätt reducerar ett forskningsperspektiv som analyserar de komplicerade relationerna mellan kön och makt till något som handlar om moraliska pekpinnar och medlidande. Jag har avhållit mig från att göra normativa uttalanden om hur kvinnorna upplevde sin situation då jag inte haft källor för att belägga detta.

I min analys har jag velat visa att det fanns alternativa vägar att följa för att kontrollera smittspridningen under perioden, snarare än att reglementera vad som ansågs vara prostituerade kvinnor. Detta avstod Stockholms myndigheter från. Jag visar hur övervakningen istället utvecklades från en kontroll av smittspridning till en administration av prostitution. Den nationella reglering som infördes 1812 stadgade att både män och kvinnor från "vandrande grupper" skulle undersökas för venerisk smitta, något som i viss mån också pågick i landet i stort. Jag diskuterar de tillfällen då detta skedde i Stockholm, men Løkke menar att jag inte tillskriver de resultat som visar att män

1. Edvard Welander, "Hvad betydelse hafva de veneriska sjukdomarna i socialt hånseende?", *Hygiea*, vol 1:1, 1889, s 44.

undersöktes för veneriska sjukdomar tillräckligt mycket värde. Løkke uppmärksammar att jag visar att fler män än kvinnor undersöktes för venerisk sjukdom 1853 (605 män och 603 kvinnor). Jag visar också att detta i relativa tal innebar att 17 procent av alla arresterade kvinnor undersöktes av läkare för könssjukdom, jämfört med endast 6 procent av männen (s 336f). Detta får Løkke att hävda att min teoretiska ram hindrar mig från att diskutera det intressanta i att män löpte tre gånger större risk än kvinnor att bli arresterade. Jag har svårt att förstå Løkkes invändning här, och kan endast tolka den så att hennes läsning av boken har fått henne att anta att skälen till att män och kvinnor arresterades rörde *misstanke om könssjukdom*. Detta var inte fallet; de arresterade undersöktes i syfte att fastställa eventuell könssjukdom i samband med arresteringar vid *misstanke för andra brott*. De greps alltså inte för att kontrolleras för venerisk smitta. Att fler män än kvinnor arresteras för brott, både historiskt sett och i samtiden, är sedan länge känt.²

Även fakultetsopponenten Gunnel Karlsson uppehåller sig i sin recension av min avhandling i föreliggande nummer av *Historisk tidskrift* vid de män som undersöktes för venerisk smitta år 1853. Hon menar att den intressanta frågan huruvida det växte fram ett parallellt smittbekämpningssystem för män eller ej, inte kan besvaras nekande med utgångspunkt från bara ett år. Här verkar Karlsson ha missat i läsningen av avhandlingen (s 338, not 882). Genom att undersöka åren omkring 1853 (de slumpmässigt valda åren 1849 och 1856), visar jag nämligen att inspektionerna var lägre före 1853 och avtog efter det året. Således förefaller år 1853 vara det enda år då män undersöktes i någon större utsträckning, och detta förklaras närmast med den förändring i lösdriverilagstiftningen som ägde rum samma år (s 339).

Løkke påtalar också att andelen män var högre på kurhuset i Stockholm under hela undersökningsperioden, något som hon menar är unikt i ett europeiskt perspektiv. Det är svårt att veta var Løkke hämtat den informationen, då den typen av siffror inte finns att tillgå i den forskning om europeiska prostitutionssystem under 1800-talet som jag studerat, vare sig när det gäller civila män eller militärer (s 161, not 411). Snarare visar forskningen att det förekom fler män än kvinnor på kurhusen även i andra länder, eftersom de veneriska sjukdomarna var lättare att upptäcka hos dem.³ Att andelen män

2. Hanns von Hofer, *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalstatistik 1750–1984. Diagram, tabeller och kommentarer*, Stockholm 1985.

3. Roger Davidson, *Dangerous Liaisons. A Social History of Venereal Disease in Twentieth-Century Scotland*, Amsterdam 2000, s 85. Se även Peter Baldwin, *Contagion and the State in Europe*, Cambridge

är större än andelen kvinnor på kurhuset i min undersökning innebär inte att män tvångsundersöktes i högre eller lika hög utsträckning som kvinnor. Det innebär endast att en högre andel män i relation till kvinnor befann sig på kurhuset under de undersökta åren. Under de år som är aktuella i avhandlingen var en majoritet av alla patienter remitterade av polisen, men vissa sökte även vård frivilligt och betalade för sin anonymitet. En majoritet av dessa var män (s 334, not 875).

Delar av ovanstående invändningar som Anne Løkke haft mot min avhandling förefaller handla om problem med det engelska språket. Meningsbyggnaden ställer till det, och det är dessutom oklart om "Svanström har haft professionel hjälp til korrektion af det engelske". Möjligen hade Løkkes läsning underlättats om hon fått veta att Atlas Akademi förlags amerikanska språkgranskare har kontrollerat boken.

Yvonne Svanström

Översikt

Stalinism som civilisation – nya perspektiv på kommunistiska regimer

Av Astrid Hedin

Under det kalla kriget polariserades det akademiska studiet av kommunistiska regimer i ett höger–vänster spektrum. Enligt totalitarismteorin och traditionalisternas syn var kommunismen inneboende aggressiv och expansionistisk. Inom detta forskningsparadigm antog man att den kommunistiska ledningen i Sovjetunionen hade full kontroll över systemet och aldrig skulle släppa greppet frivilligt. I andra änden av forskningsspektrumet fanns den så kallade revisionismen, som betonade likheterna mellan kommunistiska system och samhällena i väst. Man antog att östblockets socialism inte bara handlade om förtryck från ovan. De kommunistiska systemen hade ett visst samhälleligt stöd, hävdade man, och skulle en dag kunna komma att reformeras underifrån.

Med Sovjetimperiets fall visade sig både traditionalister och revisionister ha fel. Till västs stora överraskning försökte den nye sovjetiske generalsekretären Michail Gorbachev – en troende kommunist – att reformera systemet uppifrån. Men en reform visade sig vara omöjlig; reformförsöken gled Sovjetledningen ur händerna och påskyndade landets sedan länge pågående inre kollaps och imperiets sönderfall. Trots detta grep de nya ledarna i Moskva inte till vapen. Tvärt emot det kalla krigets farhågor försökte det hypermilitariserade Sovjetunionen inte försvara sitt imperium med vapenmakt.

Så beskriver den amerikanske historikern Stephen Kotkin det kalla krigets slut och kommunismforskningens tillkortakommanden i sin senaste bok *Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000*. Denna välskrivna lilla bok sammanfattar välkända interna och externa faktorer som bidrog till Sovjetsystemets kollaps, men ger dem en ny teoretisk tolkning. Hur kom det sig att det totala kriget – det moderna Harmagedon eller ragnarök – kunde undvikas? Enligt Stephen Kotkin ligger nyckeln till förståelse av Sovjetkommunismen i den ideologi dess företrädare förkunnade. Forskare måste börja ta på allvar det som ständigt proklamerades både i officiella kom-

muniker och vid interna partimöten. I detta perspektiv var östblockets viktiga utrikespolitiska relation till väst inte den militära kapprustningen, utan kapploppningen om politisk legitimitet, civilisationernas kamp om att företräda en överlägsen modernitet.

Ett nytt paradigm

Den lättlästa *Armageddon Averted* är riktad till en bredare publik.¹ Kotkins akademiska *magnum opus* är hans tidigare bok *Magnetic Mountain – Stalinism as a Civilization*.² Med *Magnetic Mountain* initierade Kotkin ett nytt forskningsperspektiv vid studiet av kommunistiska regimer. Det är denna nya forskningsagenda som står i fokus för denna litteraturoversikt.³ I brist på en etablerad terminologi föreslås här att de två forskningslinjer som Kotkin skisserar kan benämnas "rivaliserande moderniteter" ("competing modernities") och "deltagande totalitarism" ("participatory totalitarianism"). Kommunismens anspråk på att representera en överlägsen modernitet förklarar hur de kommunistiska regimerna lyckades få människor att stödja deras totalitära maktanspråk med sitt aktiva deltagande.

Båda dessa begrepp – rivaliserande moderniteter och deltagande totalitarism – visar på Kotkins intellektuella tacksamhetsskuld till både totalitarismteori och revisionistiska perspektiv. Men begreppen beskriver även den innovativa brytningen med båda dessa forskningstraditioner. Kotkins bok om Stalinismen som en civilisation avslutas med 222 sidor fotnoter, där han ger en glödande kritik av tidigare forskning om kommunistiska regimer. Samtidigt återupplivar och reviderar han viktiga teman från klassikerna. Den revisionistiska forskningen antog att de två systemen på lång sikt skulle kunna komma att konvergera av funktionella orsaker (den så kallade konvergensten). Kotkin fokuserar istället på hur väst och öst bands till varandra i en kapploppning om politisk legitimitet, det vill säga en dragkamp om diskursiv dominans. Förerträdarna för totalitarismteorin å sin sida antog att kommunismen tvingade människor till underkastelse och isolerade dem från varandra. Kotkin sätter istället strålkastarljuset på människors frivilliga deltagande i de kommunistiska regimerna och deras positiva integration i det gemensamma systemet.

1. Stephen Kotkin, *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970–2000*, Oxford & New York 2001.

2. Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley 1995.

3. Jämför Odd Arne Westad, "The New International History of the Cold War. Three (Possible) Paradigms", *Diplomatic History*, 2000:4, s 551–565.

Sedan *Magnetic Mountain – Stalinism as a Civilization* publicerades 1995 har den lovordats som "otvivelaktigt det mest enastående bidraget till det senaste decenniets forskningslitteratur" (*Europe-Asia Studies*), "en monumental studie" (*Journal of Modern History*), "en lysande bok" (*The Russian Review*), och "ett mästerverk som säkerligen kommer att bli en klassiker" (*Slavic and East European Journal*).

Boken har emellertid inte behagat alla läger lika mycket. Berömmet från revisionistiska forskare har varit kanske mest motvilligt: Kotkin hävdas visserligen vara "en av kandidaterna till att leda 1990-talets nya forskning"⁴ men flera recensenter hävdar samtidigt att hans bok bygger både alltför litet och alltför mycket på tidigare revisionistisk forskning. Lynne Viola anser att Kotkins och hans efterföljares forskning hämtat mycket inspiration från 1980-talets revisionistiska studier, såsom Sheila Fitzpatricks arbeten om vardagsliv under Stalin.⁵ Gabór Rittersporn klagar däremot på det motsatta: att Kotkin bara erbjuder en déja vu – en återupprepning – av totalitarismteorins tes att det som formade det sovjetiska systemet var den bolsjevistiska ideologins storslagna planer, och inte det motstånd mot den officiella propagandan som revisionistiska studier betonat.⁶

Källor kontra perspektiv

Det nya i Kotkins forskning är naturligtvis bland annat den radikalt förbättrade tillgången till historiska källor. Kotkin hör till den första vågen av forskare som i slutet av 1980-talet fick tillträde till sovjetiska arkiv. *Magnetic Mountain* är en fokuserad och detaljerad fallstudie av uppbyggnaden av de världsberömda stålverken och den tillhörande staden Magnitogorsk, på engelska *Magnetic Mountain city*. Boken visar hur den sovjetiska industrialiseringen under sent 1920-tal och tidigt 1930-tal var oupplösligen knuten till försöken att skapa en ny socialistisk civilisation.

Fallstudien grundar sig på material från statliga arkiv och partiarkiv. Kotkin använder sig även av samtida tidningsbevakning, läsarbrev och debatter från olika sovjetiska publikationer, små och stora. Han har även snubblat över en guldåder för sin fallstudie, nämligen dokument, intervjuer och lev-

4. Sheila Fitzpatrick, "Introduction", i Sheila Fitzpatrick (ed), *Stalinism. New Directions*, London & New York 2000, s 1–14. Citat s 7, kursivering tillfogad.

5. Lynne Viola, "The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union", *The Russian Review*, 2002:1, s 25–34.

6. Gabór Rittersporn, "Stephen Kotkin. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization", *American Historical Review*, 1996:5, s 1586f.

nadsminnen som samlats in till ett sovjetiskt forskningsprojekt. Projektet likasom dess ledning likviderades 1938, kommenterar Kotkin kort.

Det enda som möjligen saknas i Kotkins forskningsmaterial är den hemliga polisens NKVD arkiv: de opublicerade handlingarna från den lokala partiorganisationen – som kunde berättat mer om det lokala partiets relationer till de högre nivåerna inom partihierarkin – samt möjligen information från det amerikanska bolag som hjälpte till att bygga stålverket Magnitogorsk.

Men som Kotkin själv skulle vara den förste att hålla med om ligger den forskningsmässiga betydelsen av hans bok inte främst i någon unik tillgång till arkiven, utan i hur han har sållat och analyserat det mycket stora materialet. Kotkin hävdar att över tid så är det inte främst tillgången till nya källor som har förändrat vår förståelse av kommunistiska regimer, utan förändringar i forskningsperspektiv. Om man ser tillbaka har historieforskningen alltid varit en produkt av sin tid och av generationsväxlingar inom yrket.⁷

"Generation K"

Kotkin själv har varit mentor för en liten grupp inflytelserika forskare, som gått i bräschen för ny forskning om kommunistiska regimer. Denna grupp har historikern Martin Malia benämnt "generation K" – inte efter Stephen Kotkin, utan efter tidskriften *Kritika*, som sedan år 2000 ges ut vid University of Bloomington, Indiana.⁸ Kotkin och andra forskare inom generation K har begivit sig bortom det kalla krigets skarpa uppdelning mellan totalitarister och revisionister för att producera god och fascinerande forskning. De använder sig av nya forskningsmetoder och ställer en ny typ av frågor till materialet i ett mer postmodernistiskt inspirerat teoretiskt perspektiv.

Viktiga rötter till denna forskningsagenda kan spåras tillbaka till bland andra Martin Malia, Kotkins forne handledare, som betonade ideologins avgörande roll för de kommunistiska systemen.⁹ Enligt Malias analys var marxismen den "genetiska kod" som förutbestämde det kommunistiska projektet till terror och förödelse. Men Kotkin ifrågasätter bilden – så typisk för totalitarismteori – av hur marxistiska strävanden gav upphov till den sovje-

tiska händelseutvecklingen på ett "nästan mekaniskt" sätt. Istället ställer han i sin forskning frågor om hur ideologin kunde omsättas i praktiken, hur den kunde göras operativ. I fokus står folkligt deltagande, hur den kommunistiska ideologin gjordes till del av ett samhälleligt samförstånd. I Kotkins perspektiv är den väsentliga frågan hur ideologin kunde omsättas i praktiken i tal och handling, det vill säga hur den blev till diskurs.

Kotkins syn på idéernas kausalitet har mindre gemensamt med Martin Malias arbete; den vilar istället på Michel Foucaults teorier.¹⁰ Under det tidiga 1980-talet vistades Foucault en längre tid vid University of California, Berkeley, där Kotkin som doktorand åhörde hans föreläsningar. Under den händelserika våren 1991 ledde Kotkin sedan själv ett doktorandseminarium vid Columbia University. Seminariet kom att forma ett antal nu välkända forskare, som i sin tur hjälpte till att ge upphov till den så kallade generation K.

Trots skillnader sinsemellan delar Stephen Kotkin och generation K nya forskningsmetoder, inspirerade av diskursteori. De delar viktiga analytiska begrepp såsom subjektivitet, identitet, diskurs och praktik – liksom en förkärlek för intensiva fältstudier och en källanvändning annorlunda än den gängse.¹¹ Med hjälp av biografier och andra uppteckningar studerar de den kommunistiska ideologins betydelse för hur systemen upplevdes av dem som levde under dem. Eftersom samtida människor tog ideologin på allvar måste även forskarna göra detta.

Diskursens styrka

I enlighet med tesen om "deltagande totalitarism" görs ingen prydlig uppdelning mellan aktiva troende och passiva offer för Sovjetregimen. Statens ideologi var inte antingen understödd eller motarbetad. Istället var ideologin helt enkelt omöjlig att undfly, eftersom den omsattes i statlig politik som byggde på detta trossystem och denna världssyn. Den kommunistiska ideologiska "religionen" genomsyrade det sovjetiska samhällets språk och organisation till den grad att det inte fanns några praktiska alternativ – annat än direkt "kätter".

Kotkins viktigaste tes är att diskursen var en svårbestämbar och långsamt verkande maktmekanism till stöd för den sovjetiska regimen. Diskursen blir förklaringen till stalinismens styrka. Han noterar hur Stalin lade stor möda

7. Stephen Kotkin, "The State – Is It Us? Memoirs, Archives, and Kremlinologists", *The Russian Review*, 2002:1, s 35–51.

8. Martin Malia, "To the Editors", *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 2001:3, s 569–571.

9. Stephen Kotkin, "1991 and the Russian Revolution: Sources, Conceptual Categories, Analytical Frameworks", *The Journal of Modern History*, 1998:2, s 384–425.

10. Jämför Yanni Kotsonis, "The Ideology of Martin Malia", *The Russian Review*, 1999:1, s 124–130. (Efterföljande debatt med Martin Malia i *The Russian Review*, 1999:4, s 277f.)

11. Kotkin 1998.

på att motivera all sin politik i ideologiska termer. Men i Kotkins analys ligger nyckeln till regimens framgångsrika kontroll av medborgarna inte så mycket i de ideologiska proklamationerna, utan i de praktiker som understödde dem. "Det var massornas deltagande i det socialistiska systemet, på förhandlade villkor, som hjälpte systemet att bevara sin grundläggande stabilitet."¹²

Vad fick då de sovjetiska medborgarna att delta i systemet? Tidigare generationers forskare har beskrivit hur den sovjetiske medborgaren hölls i schack med olika tvångsmetoder, såsom det statliga monopolet på våld och terror (totalitarismteori) eller materiellt egenintresse (revisionistiska studier). Diskursperspektivet gör det istället möjligt att observera processer av individuellt samförstånd, aktivt deltagande och integration. Under stalinismen understöddes förvisso de hegemoniska diskurserna av praktiker som involverade både materiellt egenintresse och terror – med Kotkins terminologi "bröd och skådespel".

Men vad Kotkin betonar, och som forskarna inom generation K har undersökt vidare, är hur diskursiva praktiker också skapade och vilade på icke-materiella egenintressen, såsom ideologisk entusiasm och sann tro, men dessutom – och väsentligen – personligt anseende, skam, ära och gemenskap. Under stalinismen tvingades varje sovjetisk medborgare att "tala bolsjevikiska" ("speaking Bolshevik"). Vare sig det var framtvingat eller frivilligt formade detta, att ständigt vara tvungen att uttrycka sig på "bolsjevikiska", individernas självuppfattning. För Stalins undersåtar var det så gott som omöjligt att kliva ur den hegemoniska diskursen.

Kotkins studie av samhället kring det sovjetiska stålverket Magnitogorsk är tillägnad Foucault. Liksom Foucault fokuserar Kotkin på hur individer underkastats och underkastar sig staten. Men Kotkin analyserar inte bara de sociala ingenjörernas disciplinerings tekniker, utan även de olika graderna av motstånd och kompromisser längre ned i hierarkierna, och den resulterande vardagspolitiken – ett tillägg som Kotkin menar skiljer hans analys från Foucaults. I enlighet med detta schema är boken om Magnitogorsk uppdelad i en analys av statens stora strategier ("the grand strategies of the state", kapitel 1–3), som följs av en studie av den lilla hemvistens taktiker ("the tactics of the little habitat", kapitel 4–7).

12. Kotkin 1995, s 277.

"Att forma stalinistiska själar"

Denna uppdelning mellan statens makt och mikronivåns taktiker har föranlett en del forskare i generation K att ifrågasätta om Kotkins analys är konsekvent.¹³ Hans poäng är ju hur diskursen genomsyrade samhället och hur Sovjetunionens medborgare aktivt deltog i att tillämpa totalitarismen. Men dispositionen av hans bok följer en annan logik där stat och samhälle analyseras i separata kapitel, vilket kan ge intrycket att de sovjetiska medborgarnas handlande uttryckte en entydig reaktion på, snarare än ett komplext samtycke och samspel med, statlig politik och terror. I sin kritik hävdar Igal Halfin och Jochen Hellbeck att Kotkin övergivit sin metod på halva vägen. De menar att Kotkin ryggat tillbaka inför att analysera hur den stalinistiska regimen formade själva själen hos undersåtarna.¹⁴

Med tiden har diskussionen framskridit mot en högre grad av konsensus. I efterhand tycks debatten delvis bygga på en "konstruktiv felläsning" – ett intressant missförstånd. Redan i sin bok ställer Kotkin faktiskt samma fråga som Halfin och Hellbeck: Hur avskilda och frikopplade kan individerna antas vara från sitt offentliga agerande?¹⁵ Under det stalinistiska systemet var det nödvändigt att delta som om man var troende. Är det inte rimligt att anta att detta att "tala bolsjevikiska" dag in och dag ut inbegrep någon grad av internalisering av stalinismens trossatser och värderingar?

Kotkin menar att denna fråga måste lämnas öppen, inte minst eftersom forskningen saknar källmaterial. Istället pekar han på hur små möjligheterna var att forma och vidmakthålla en alternativ tro eller identitet. Han betonar faktorer som censureringen av information och svårigheterna att vederlägga grundantagandena i diskursen, nämligen socialismens rättfärdighet och kapitalismens orättfärdighet.

Hellbecks svar var att lägga en ny typ av källor till Kotkins. Utifrån samtida dagböcker analyserade Hellbeck hur den bolsjevikiska statens ideologiska ansträngningar kunde forma en individs subjektiva identitet, hans innersta tro, tvivel och självuppfattning.¹⁶ Halfin i sin tur undersökte bolsjevismen som en messiansk strävan, sprungen ur marxismens eskatologi, dess lära om de yttersta tingen.

13. Igal Halfin & Jochen Hellbeck, "Rethinking the Stalinist Subject. Stephen Kotkins 'Magnetic Mountain' and the State of Soviet Historical Studies", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1996:3, s 456–463.

14. Halfin & Hellbeck 1996.

15. Kotkin 1995, s 225.

16. Jochen Hellbeck, "Fashioning the Stalinist Soul. The Diary of Stepan Pdlubnyi (1931–1939)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1996:3, s 344–373.

Bolsjevismen ville inte bara tvinga medborgarna till att passivt foga sig, utan ämnade skapa en "ny människa" som skulle markera "historiens slut".¹⁷ Därför fokuserade partiförhör, utrensningar och kampanjer för självkritik mer på den anklagades "själ" än på hans eller hennes handlande.¹⁸ Hellre än att samla faktiska bevis krävde partidomstolar och kamraträttegångar vittnesmål från den anklagade där man försökte röja ideologiska tvivel och avslöja tankebrott.

I senare arbeten har Kotkin bekräftat vikten av att analysera tro och identitet, och därmed värdet av biografier och uppteckningar som källor för studiet av kommunistiska regimer.¹⁹ Halfin å sin sida verkar delvis ha backat från de resonemang han och Hellbeck förde i sin recension 1996. Han skriver nu att frågan om den "stalinistiska själen" kan ha varit fel ställd.²⁰ Om vi insisterar på att finna svar på huruvida bekännelser som gjordes under förhör var "uppriktiga" så riskerar vi att på nytt ställa samma fråga som de anklagade en gång hade att svara på. Istället föreslår Halfin att forskarna ska nöja sig med att helt enkelt kartlägga den tidens diskurs och försöka förstå de antaganden den vilade på – vilket är en ståndpunkt som ligger mer i linje med vad Kotkin ursprungligen förespråkade 1995. Eric Naimark har i efterhand beskrivit diskussionen som en debatt mellan forskare som hämtar sin grundläggande metodologi från de humanistiska ämnena (Hellbeck och Halfin) respektive samhällsvetenskapen (Kotkin). En metodologiskt skolad historiker tenderar att vara mer tveksam till forskningens förmåga att med säkerhet fastställa vad människor faktiskt tänkte och kände.²¹

Samtidigt har Anna Krylova ställt Kotkin till svars för att hans "nya" analytiska ramverk egentligen bara innehåller begrepp som utvecklats inom revisionistisk forskning och inom dissidentlitteraturen. I Krylovas läsning är "motstånd" den centrala kategorin i Kotkins analys, vilket skulle betyda att han framhårdade i det tidigare gängse analytiska felsteget att förutsätta ograverat frisinnade personer – ett liberalt subjekt – som bara följde socialismens spelregler utifrån antingen egenintresse eller fruktan, eller

17. Igal Halfin, *From Darkness to Light. Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia*, Pittsburgh 2000.

18. Igal Halfin, "Looking into the Oppositionists' Souls. Inquisition Communist Style", *The Russian Review*, 2001:3, s 316–339.

19. Kotkin 2002.

20. Halfin 2001.

21. Eric Naimark, "On Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them", *The Russian Review*, 2001:3, s 307–315.

båda.²² Liksom Hellbeck och Halfin verkar Krylova kräva en tydligare konsekvens i Kotkins centrala argument, nämligen att deltagande inte bara vilade på tvång, utan på ett visst mått av samtycke. Individer som ingår i en historiskt specifik hegemonisk socialistisk diskurs kan inte samtidigt förutsättas vara tidlösa liberala subjekt.

Nya sociala identiteter

I kapitel fem av boken om Magnitogorsk beskrivs hur "språket bolsjevism" definierade allt i termer av arbete, och hur arbetet i sin tur var djupt politiserat. Förbättringar av arbetsproduktiviteten framställdes som bidrag till den internationella klasskampen och som ett "slag mot fascismen". I samarbete med den lokala tidningen organiserades offentliga tävlingar om vem som kunde uppnå högst arbetsproduktivitet. De främsta arbetarna – "stakhanoviter" – belönades med sin bild i tidningen och en motorcykel.

Mot den bakgrunden är det inte överraskande att memoarer och brev visar hur individer identifierade sig själva i termer av sina arbetsprestationer, vilka i sin tur hade ideologisk innebörd. Kotkin betonar att han varken ser dessa identiteter som sanna eller falska – varken korrekta eller felaktiga – utan helt enkelt som oundvikliga.

Med sådana praktiker lyckades staten lägga beslag på mycket av basen för social solidaritet och därmed även underlaget för opposition. Men detta betyder enligt Kotkin ändå inte att individerna var "atomiserade" som totalitarismteori hävdar.²³ Istället lyckades Sovjetstaten forma nya sociala identiteter och en ny social gemenskap.²⁴ Till en viss grad var alltså den sovjetiska arbetarklassen "positivt integrerad" i det politiska systemet.

Ideologin, eller den revolutionära sanningen, kunde sällan uttryckligen förnekas. Även när statens högtidliga förklaringar klingade falskt jämfört med vardagserfarenheten så var förutsättningarna för alternativa trossystem svaga, bland annat eftersom den sovjetiska regimen lyckades kontrollera spridningen av information. Dessutom verkade en del av påståendena om den sovjetiska civilisationens överlägsenhet att bekräftas av samtida skeenden, såsom den västliga kapitalismens kris på 1930-talet, en del av den sovjetiska

22. Anna Krylova, "The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies", *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 2000:1, s 119–146.

23. I sin behandling av totalitarismteori diskuterar Kotkin dock aldrig Hannah Arendts europeiska klassiker *The Origins of Totalitarianism*, utan väljer att citera de amerikanska efterföljarna Friedrich & Brzezinskis arbeten.

24. Kotkin 1995, s 235ff.

välfärdsstatens landvinningar²⁵ och den senare striden mot och patriotiska segern över nazismen.²⁶

I kapitel 6 beskriver Kotkin hur ”bröd och skådespel” användes för att stärka stödet för regimen. Särskilt under de första åren av stålverksstaden Magnitogorsks historia var belöningar såsom matrasoner, tillgång till läkarvård och bostad avhängiga av lojalitet till regimen och individuella politiska prestationer. Senare, när den för många livsviktiga så kallade skuggekonomin fick allt större betydelse, anordnades välpublicerade politiska rättegångar med stränga straff för att bekämpa denna ekonomisk ”spekulation”.

Deltagandet i terrorn

I ett avslutande kapitel sammanfattar Kotkin de insikter som vunnits i de tidigare kapitlen för att analysera den stalinistiska terrorn. Vad gjorde terrorn möjlig?, frågar han, och svarar prompt: de sovjetiska medborgarnas deltagande. I kontrast till både totalitarismteori och den revisionistiska kritiken mot denna – vilken betonade allmänhetens motstånd – lanserar Kotkin ett teoriskt resonemang om deltagande totalitarism.

I frågan om utrensningarna under Stalin har den traditionalistiska forskningen fokuserat på den – enligt Kotkin visserligen avgörande – roll som Stalin och hans inre cirkel hade när det gällde att sätta ”den stora terrorn” i rörelse.²⁷ Enligt den revisionistiska kritiken måste en viktig roll även tillskrivas de interna maktkamperna mellan beslutsfattare på lägre nivåer, och dessas beredvillighet att försöka behaga de högre nivåerna genom att fylla och överträffa de centralt bestämda kvoterna för hur många personer som skulle rensas ut. Fastän Kotkin gör vissa försök att tillämpa denna revisionistiska analys i sin egen fallstudie – försök som han inte kan fullfölja eftersom han saknat tillgång till de relevanta arkiven – så är hans centrala argument ett annat. Vad som är nog så viktigt är att terrorns genomförande krävde och fick ett brett medborgerligt deltagande.

Detta förklarar i sin tur ”varför folk inte helt enkelt samlades ihop och sköts eller deporterades utan de arbetsintensiva formaliteterna”²⁸. Kotkin

25. Jämför Astrid Hedin, ”Wandel durch Annäherung’, 'Förändring genom närmande? Sverige och DDR i Östpolitikens era”, paper från konferensen ”DDR och Norden”, Odense universitet, 22–24 november 2002, under tryck.

26. Jämför Amir Weiner, *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton 2001.

27. Robert Conquest, *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties*, New York 1968.

28. Kotkin 1995, s 33. Övers AH.

riktar uppmärksamheten på terrorns process, det vill säga hur den omsattes i praktiken och vilka former den tog. Han betonar att det inte bara är nödvändigt att förklara terrorn, inte bara ”hur bomben sprängdes”, utan vad som gjorde terrorn möjlig, det vill säga hur bomben apterades. Det ideologiska rättfärdigandet och ceremonielet var nödvändigt för att vinna legitimitet och frammana aktivt deltagande.

Utrensningar som populism och inkquisition

Boken om stalinism som civilisation lyfter fram och ger empiriska illustrationer till flera teoretiskt nya aspekter på terrorn. I de första terrorvågorna var det partimedlemmar som rensade ut i de egna leden, men senare, när utrensningarna intensifierades, var det den hemliga polisen NKVD som var förföljarna. Detta betydde att terrorn även drabbade partieliten – den nya härskarklassen – vars privilegier hade väckt förbittring bland den bredare befolkningen. Elitens livsstil utvecklades till ett centralt tema i terrorn. Dessutom användes utrensningarna till att skylla den socialistiska ekonomins brister på ”sabotörer” och dolda ”klassfiender”. Av båda dessa skäl fick terrorn en viss populistisk karaktär.

Ett genomgående och centralt tema i boken är hur bolsjevikernas ideologi beskrivs som en religion och utrensningarna som en sorts ”inkquisition”. Underligt nog hävdar Kotkin att bara några få forskare dragit någon sådan parallell och då ”mest i förbigående”. Men detta kan ifrågasättas. Är inte Raymond Arons forskning ett exempel på just sådana paralleller? Och bör inte Erich Voegelins bok från 1938 om kommunism, fascism och nazism som ”politiska religioner” nämnas?²⁹ Här framgår tydligt hur Kotkin fokuserar på amerikanska arbeten och en amerikansk publik. Inom den tyska forskningen gäller totalitarism som religion som en av kanske tre huvudfårar inom totalitarismteorin³⁰.

Att ge mening åt terrorn

Kotkins kanske mest centrala bidrag till forskningen om kommunistiska regimer är hans beskrivning av terrorns innebörd för de samtida. Den hegemoniska diskursen förklarade och motiverade terrorn och fick den att framstå

29. Se t ex Hans Maier, ”Totalitarismus’ und ’Politische Religionen’. Konzepte des Diktaturvergleichs” i Eckhard Jesse (Hrsg), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*, Bonn 1999, s 118–134.

30. Achim Siegel (Hrsg), *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, Köln & Weimar 1998.

som meningsfull. Ideologin tvingade inte fram utrensningarna, men gav dem en logisk grund och en viss grad av legitimitet. Enligt bolsjevismen – som baserades på Marx – så innebar socialismens uppbyggnad med nödvändighet en konfrontation, ett ”klasskrig”. Terrorn lanserades därför som ett storslaget korståg för att bygga socialismen och skapa den nya människan. ”[I]ntriger och kättarjakt hade djupa rötter i partiets ursprung, karaktär och identitet.”³¹

Dessa observationer angående den kommunistiska ideologin är förstås inte nya.³² Det nya med Kotkins studie är hur han differentierar mellan ideologin och den resulterande diskursen. Den socialistiska ideologin översattes i politik och praktik, som möttes av ett visst motstånd och förhandlades, men formade oundvikligen individernas subjektivitet och identitet. Här hänvisar han till dissidenternas insikter, så som till exempel den polske poeten Czeslaw Milosz.

Det som behöver förklaras, hävdar Kotkin, är ”hur Sovjetunionens anspråk på att vara ett socialistiskt samhälle fortsatte att vara begripligt och kunde motivera människor jorden runt, ända in i dess sista år 1991”.³³

”Den sovjetiska Amerikakulten”

Till sist, hur ska läsaren förstå undertiteln till boken om Magnitogorsk, *Stalinism as civilisation?* Den frågan förtjänar egentligen en egen artikel, framför allt eftersom undertiteln kolliderar på intressanta sätt med totalitarismteorins grundläggande antaganden.

Den centrala idén i totalitarismteori är att stalinism och nazism liknar varandra och är analytiskt jämförbara. Men Kotkin undersöker istället socialismen som en antikapitalism. Han hävdar att den stalinistiska industrialiseringen framförallt formades av kapplöpningen med kapitalismen. Givet detta argument ligger det nära till hands att läsa undertiteln som ett senkommet svar på Sidney och Beatrice Webbs (ö)kända Sovjetapologetiska böcker om den kapitalistiska civilisationens förfall och Sovjetkommunismen som en ny civilisation.³⁴

31. Kotkin 1995, s 351.

32. Se t ex Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1951.

33. En liknande reflektion gjordes ungefär samtidigt av den franske historikern Francois Furet i hans bok om den kommunistiska illusionens historia, *Le passé d'une illusion*, Paris 1995.

34. Sydney & Beatrice Webb, *The Decay of Capitalist Civilization*, London 1923; Sydney & Beatrice Webb, *Soviet Communism. A New Civilization?*, London 1935. Mer lekfullt kan titeln möjligen sättas i relation till Samuel Huntingtons omskrivna tes om civilisationernas kamp, *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, New York 1996.

Definitionen av socialism som antikapitalism kontrasterar mot andra ”historisk-genetiska” modeller av de totalitära regimernas ursprung, såsom den franske historikern Francois Furets resonemang att både nazism och stalinism växte fram ur en gemensam europeisk historia av ”europeiskt inbördeskrig” – en balanserande revision av Ernst Noltes arbeten.³⁵ Medan Furet hävdar att stalinismens viktigaste fiende – och därför dess viktigaste källa till imitation – var fascism, så hävdar Kotkin att det istället var den amerikanska kapitalismen som var i fokus för Sovjetregimens uppmärksamhet.

Det måste dock nämnas att detta resonemang kan vara problematiskt, eftersom det faller bedrägligt nära den officiella kommunistiska doktrinen om Nazityskland som ett kapitalistiskt projekt. Stalins retorik om hur Sovjetunionen hotade att ”omringas av kapitalismen” syftade ju inte bara eller ens främst på USA, utan på Tyskland.

Genom att sätta strålkastarljuset på Sovjetunionens konkurrens med USA – som han beskriver som ”Sovjetkulten av Amerika” – drar Kotkin in den internationella situationen i sin analys av stalinismen. Han hävdar att både traditionalister och revisionister har ignorerat inte bara ideologi, utan även utrikesrelationer.³⁶ Otvivelaktigt borde ett nytt tema för forskningen vara den kapplöpning mellan ”rivaliserande moderniteter” som Kotkin fäster vår uppmärksamhet på, och det ömsesidiga politiska och samhällsliga inflytande som denna gav upphov till.

Sovjetunionen som välfärdsstat

Kotkin anser att Sovjetunionen måste införlivas i västs moderna historia, inte minst på grund av den internationella kapplöpningen om att bygga välfärdsstater och uppnå en ”progressiv modernitet”. I samtidens skildring var inte Sovjet främst ett patologiskt fall, utan den allmänt erkända välfärdsstat som utmanade resten av världen att svara. Den marxistiska ideologins anspråk på att vara vetenskaplig inspirerade miljoner människor, både inom och utanför Sovjetunionen.

I ett något egendomligt efterord till boken från 1995 tar Kotkin sedan sin analys ytterligare ett steg vidare, och hävdar att eftersom stalinismen ”utgjorde upplysningsutopins kvintessens” så hade landet en ”hel del gemensamt med andra industrialiserade länder”. I bokens sista mening skriver Kotkin att

35. Se Astrid Hedin, *Kommunismens svarta bok* – en fransk vändning på den tyska historikerstriden”, samutgåva av svenska *Res Publica* 1999:46–47 och norska *Agora* 1999:3–4, s 424–435.

36. Kotkin 1995, s 540, fotnot 21.

detta innebär att den sovjetiska välfärdsstatens nuvarande kris – på något för läsaren inte helt lättutgrundligt sätt – ”kanske bättre bör ses även som vår egen”.

Vid en första anblick kan Kotkin här kanske uppfattas blanda samman två analysnivåer. Han underlåter att göra skillnad mellan vad Sovjetkommunismen utgav sig för att vara – en upplysningsutopi – och vad den faktiskt var. Men inom det diskursteoretiska forskningsperspektivet finns inga sådana enkla vägar ur diskursen till ”hur det verkligen var”. Om människor vid den tidpunkten – i öst och i väst – trodde på att Sovjetunionen var bärare av upplysningstanken så är detta viktigt för hur vi förstår historien.

Återigen verkar det som om Kotkin valt en analyslinje som går tvärt emot grunderna i både totalitarismteori och revisionistisk forskning. Medan totalitarismteorin såg kommunismen och nazismen som unika system, ojämförbara med västliga liberala demokratier, så uppfattade den revisionistiska konvergensteorin motsatsen, det vill säga att de kommunistiska systemen delade vissa drag med västliga demokratier och med tiden skulle kunna komma att utvecklas till att bli mer lika väst. I kontrast mot båda argumenterar Kotkin för att kommunistregimerna faktiskt hade en del drag gemensamt med västliga välfärdsstater, men att dessa drag inte hade med marknad och demokrati att göra, utan med ”den sociala välfärdens mål och medel”.³⁷ Alltså måste de västliga välfärdsstaterna analyseras med den sovjetiska historien i minnet.

Hur kan vi förstå denna radikala tes? För en europeisk läsare kan den amerikanska akademiska trenden att jämföra de kommunistiska välfärdsstaterna med de västeuropeiska vid en första anblick verka som en produkt av sin tid och geografi. Intressant nog kan dock rötterna till tesen om ”deltagande totalitarism” spåras till europeisk snarare än amerikansk politisk filosofi. Det pessimistiska perspektivet på moderniteten som genomsyrar arbetena inom generation K lhar hämtats från de europeiska teoretikerna Michel Foucault³⁸ och Zygmunt Bauman.³⁹ Pessimismen baseras på en grundläggande skepsis gentemot rationalism som en ”upplysningsvetenskap om samhället” och gentemot varje försök till social ingenjörskonst – som antas

37. Kotkin 1998, s 425.

38. Foucault själv var ambivalent i frågan om huruvida Gulaglägren skulle betraktas som ett modernt eller förmodernt fenomen. Se Jan Plamper, ”Foucault’s Gulag”, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 2002:2, s 255–280.

39. För Baumans argument att moderniteten gjorde Förintelsen möjlig, se Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Ithaca 1991.

innehålla en ”otrolig kapacitet för våld”.⁴⁰ Enligt generation K kännetecknas både västvärlden och upplysningen av paradoxer.⁴¹ Till exempel globaliserades ”förnuft” och ”rationalitet” med hjälp av den europeiska imperialismen, och ras är fortfarande en officiell kategori i USA.⁴²

Arbetena om deltagande totalitarism är fyllda av kortfattade men centrala referenser till europeisk historia. Forskarna hävdar att det sovjetiska projektet förverkligade modernitetens mörka potential, som var närvarande i hela den alleuropeiska kontexten. I sin ofta citerade artikel om övervakningssystemet i Sovjet uppmanar Peter Holquist forskarna att ompröva sin syn på de sovjetiska övervakningsteknikerna som unika.⁴³ Enligt honom fanns paralleller i det tidiga 1900-talets Frankrike, Storbritannien och Tyskland. Längs liknande tankespår argumenterar Amir Weiner för att impulsen att ”skulptera” samhället – som i Baumans terminologi kallas ”trädgårdsmästarstaten” – var ett tvärideologiskt fenomen som lika mycket involverade liberala, socialistiska, och fascistiska statskick och som resulterade i planekonomier, välutvecklade övervakningssystem, och genompolitiserad rasforskning.⁴⁴ Skillnaden mellan de totalitära och de icke-totalitära systemen var att de förra reserverade sina mest våldsamma planer för sina koloniala projekt.⁴⁵ De moderna teknikerna för sociala ingripanden gjorde terrorn möjlig, men förutbestämde den inte.⁴⁶

Än så länge har generation K dock inte tagit sig an de faktiska västliga välfärdsstaterna. Inget arbete inom generation K har låtit sitt Foucaultinspirerade diskursperspektiv utmanas av de europeiska liberala demokratiernas självförståelse, till exempel såsom den definierats av Jürgen Habermas, där de hegemoniska diskurserna formas demokratiskt i parlamentariska fora och den offentliga sfären. Det är heller inte helt tydligt hur Kotkin menar att Sov-

40. Weiner 2001, s 30.

41. Yanni Kotsonis, ”Introduction: A Modern Paradox – Subject and Citizen in Nineteenth- and Twentieth-Century Russia”, i David Hoffmann & Yanni Kotsonis (eds), *Russian Modernity. Politics, Knowledge, Practices*, London 2000, s 1–16.

42. Kotsonis 2000.

43. Peter Holquist, ”Information is the Alpha and Omega of Our Work! Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context”, *The Journal of Modern History*, 1997:3, s 415–450.

44. Weiner 2001; Amir Weiner, ”Nature, Nurture, and Memory in Socialist Utopia. Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism”, *The American Historical Review*, 1999:4, s 1114–1155.

45. Weiner 2001. Jämför Kristian Gerner, ”Andra världskriget fullbordade revolutionen” (bokrecension av Weiner 2001), *Svenska Dagbladet* 010621.

46. David Hoffmann, ”European Modernity and Soviet Socialism”, i David Hoffmann & Yanni Kotsonis (eds), *Russian Modernity. Politics, Knowledge, Practices*, London 2000, s 245–260.

jetunionen kunde vara en ”upplysningsutopi”, men samtidigt kontrolleras av en politisk religion (Marxism-leninismen) och hemsökas av inkquisitioner (utrensningarna). Var den stalinistiska civilisationen verkligen en upplysningsutopi, eller var rationalism och vetenskap bara ett legitimerande bländverk?

Detta för oss tillbaka till Gorbachev och beslutet att inte ta till vapen för att försvara det sovjetiska imperiet – med Kotkins boktitel: att avstyra Harmagedon. Varför valde Gorbachev denna väg? I Kotkins bok var den fredliga nedmonteringen av Sovjetblocket möjlig tack vare av att det nya ledarskapet under Gorbachev hade blivit ”djupt formade av socialistisk idealism”. Översatt i analytiska termer betyder detta att den sovjetiska civilisationen inte tolkas i enlighet med totalitarismteorin – som ett unikt experiment i övertträffad ondska – utan istället bara som de mörka sidorna av samma modernitet som de västliga länderna delade. I detta perspektiv påminns vi om hur Moskvas beslut att undvika världskrig ingick i ett sista fruktlöst försök att reformera Sovjetunionen till att förverkliga socialismens humanistiska ambitioner – vilket visade sig vara det misstag som lät imperiet falla sönder.

Litteratur

Predikstolen som massmedium

Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Diss, Studia Historica Lundensia, Lund 2001. 320 s.

Elisabeth Reuterswärds avhandling *Ett massmedium för folket* inleds med ett besök i kyrkan i skånska Gårdstånga i mitten av 1700-talet. De inledande frågorna relateras till människorna där. Hur mycket kände de till om världen utanför socknen? Vad visste de om makthavarna och deras handlingar? Hur uppfattade de sina egna rättigheter, skyldigheter och möjligheter? För att belysa frågor som dessa använder Reuterswärd det allmänna kungörelsesystemet, det vill säga den myndighetsinformation som nådde församlingsborna genom prästens uppläsning från predikstolen. Denna förmedlades, liksom i moderna massmedier, indirekt, den var enkelriktad, offentlig och opersonlig och den spreds samtidigt till alla i mottagargruppen.

Att betrakta kungörelsesystemet som ett massmedium är ett lyckat grepp. Det kunde till och med ha utvecklats ytterligare. Hur massiv informationen inom kungörelsesystemet var framgår till exempel inte klart. Vad som kan liknas vid upplagestorleken kunde ha fångats med ett enkelt räkneexempel. År 1767 förmedlades via predikstolen i Gårdstånga cirka 320 kungörelser med de statliga myndigheterna och ämbetsmännen som avsändare. Till detta kom ett okänt antal privata meddelanden. Om sådana siffror hade multiplicerats med antalet församlingar i det svensk-finska riket, flera tusen, hade man fått en antydning om kungörelsesystemets omfattning. Eftersom systemet under äldre tid användes tillsammans med kyrkoplikt börjar vi också skönja en stor ”läsekrets”.

Ett massmedium för folket syftar till att kartlägga och diskutera kungörelsesystemets innehåll, funktion och förändring. Detta innebär att Reuterswärd har flera olika forskningslägen att förhålla sig till. Tyvärr är dessa ganska bristfälligt presenterade. Ett område av betydelse för undersökningen gäller olika kommunikationssystem. Ett annat handlar om relationerna mellan stat och folk under tidigmodern tid och här urskiljer Reuterswärd två huvudlinjer. Statens relation till undersåtarna har antingen tolkats i termer av kontroll och förtryck eller som förhandling och interaktion. Ett tredje forskningsläge handlar om studier av konkreta kungörelsesystem via kyrkan. Det visar sig vara mycket litet gjort, åtminstone i Sverige och Finland. Andra länder diskuteras inte, trots att liknande informationssystem fanns också där.

Kungörelsesystemets utveckling

Ännu under 1600-talet var det normala att överhetens information nådde undersåtarna genom att fogden läste kungörelser vid tingen, på marknaderna och utanför kyrkorna. Genom 1686 års kyrkolag blev i stället prästen i kyrkorummet den normala förmedlaren av överhetens växande information. Och det som sades från predikstolen var, till skillnad från det som sades på tingen eller på marknaden, "ej förhandlingsbart", påpekar Reuterswärd. Det hade varit intressant med en fördjupad diskussion kring vad kyrkoscenen, liksom den nya rollbesättningen, kan ha betytt för mottagandet.

Kungörelsesystemet var en del av den starka statens uppbyggnad. Det var också anpassat till ett samhälle som visserligen var skriftspråkligt, men där läskunnigheten ännu var bristfällig. Samhällsutvecklingen verkade, framför allt från 1800-talet, allt tydligare emot kungörelsesystemet. Informationsmängden, och därmed antalet kungörelser, ökade kraftigt – och det finns gränser för hur länge man kan sitta och lyssna. Läskunnigheten förbättrades. Kyrksamheten avtog. Kungörelserna från predikstolarna nådde allt färre, och det började finnas andra alternativ.

Kungörelsesystemet bekämpades under hela sin existens av prästerna. "Kyrkan skall endast användas för religiösa ändamål!" hävdade dessa. Bönderna där emot kämpade länge för bibehållande. Och först 1942 avskaffades systemet helt. Då kan det sägas ha ersatts av press, radio och senare TV – och av penning-samhällets annorlunda strukturer och behov, påpekar Reuterswärd. Hon reflekterar kring likheterna, men också kring skillnaderna, över tid. I de moderna massmedierna hörs fler röster. Här finns förutom information också diskussion och ifrågasättande. Och läsandet, lyssnandet och tittandet är inte längre ett tvång.

Kungörelsesystemet var under flera århundraden den viktigaste informationskanalen från överhet till undersäte. Det var fråga om envägskommunikation – och uppifrån och ned. Att använda denna för att diskutera de inledande frågorna om vanligt folks omvärldsbild och självuppfattning är naturligtvis svårt. Detta är en av avhandlingens intressanta utmaningar och till denna skall jag återkomma.

Kungörelser av olika slag

De allmänna kungörelser som lästes upp i kyrkorna delas i avhandlingen upp efter avsändare. En kategori kom från Stockholm, från Kungl Majt, ämbetsverken och riksdagen. Dessa *centrala* kungörelser distribuerades redan under 1600-talet i tillräckligt antal från Kungl. Tryckeriet via länsstyrelserna och kronofogdarna till kyrkoherdarna runt om i landet. Reuterswärd visar att det i bästa fall endast tog två veckor från utfärdandet av en kungörelse i Stockholm till dess att den lästes upp i exempelvis Gårdstånga. Hon kan också belägga att alla *centrala* kungörelser med någon relevans för en skånsk socken verkligen nådde fram och blev upplästa. Dokumenten sparades och bands in för att användas som regelverk. Vissa kun-

görelser, som av överheten betraktades som särskilt viktiga, skulle också regelbundet läsas upp på nytt.

En stor och växande grupp av kungörelser var de *regionala*, utfärdade av landshövdingen i länet. Dessa spreds, liksom de *centrala*, via kronofogdarna till kyrkoherdarna. Fram till 1700-talets andra hälft var de i allmänhet otryckta och distribuerades alltså i handskrivna kopior till respektive församling.

En tredje grupp av allmänna kungörelser utfärdades av *lokala* tjänstemän, av kronofogdar, länsmän, häradshövdingar och häradsskrivare. Dessa skrivelser finns i allmänhet inte bevarade. Normalt finns de emellertid, liksom de *centrala* och *regionala*, omnämnda i förteckningarna över upplästa kungörelser. Att något skulle kungöras, eller hade kungjorts, framgår också ofta av korrespondensen mellan den lokala tjänstemannen och länsstyrelsen.

En fjärde grupp av världsliga kungörelser utgörs av de meddelanden som privatpersoner kunde få upplästa från predikstolen. Det rörde sig till exempel om auktioner, betalningsperioder, efterlysningar av bortsprungna djur. Dessa *privata* kungörelser är bevarade i ringa omfattning, åtminstone när det gäller 1700-talet. De finns, till skillnad från de allmänna, varken med i förteckningarna – eller i Reuterswärd's undersökning. Inte heller de kungörelser med världsligt innehåll som kom till församlingarna från domkapiteln diskuteras i avhandlingen.

De empiriska studierna av kungörelsesystemet avgränsas i avhandlingen alltså till de allmänna kungörelserna. Tyngst väger de som utfärdats på central nivå. För den del av undersökningen som handlar om relationerna mellan överhet och undersäte medför varken snedvridningen eller att de privata kungörelserna utslutits några större problem. För den del som handlar om kungörelsesystemet som ett massmedium för folket tycks mig dessa förhållanden däremot mer problematiska.

Tid och rum

De empiriska studierna är avgränsade till 1700-talet, kungörelsesystemets "guldålder". Reuterswärd arbetar med 1740- respektive 1780-talets krigs- och krisår och motiverar detta med att statsmaktens *centrala* uppgifter var att "sörja för att riket fredas från yttre och inre fiender, att lag och ordning upprätthålls och att invånarnas välfärd tillgodoses". Tidpunkter då freden, ordningen och välfärden *hotas* måste därför betraktas som speciellt avslöjande för relationen mellan stat och undersäte, menar hon.

Att argumentera för motsatsen, att perioder då freden, ordningen och välfärden *inte hotas* är lika avslöjande för relationerna i samhället, tycks mig relativt lätt. Kanske är det en medvetenhet om detta som lett till att författaren – trots motiveringen ovan – kompletterat krigsperioderna med fredsperioder. 1760-talet står i centrum i de två kapitel som jag finner mest givande i avhandlingen.

I vissa kapitel rör sig undersökningen i det svensk-finska riket generellt. Det är

ju kungörelseläsandet som nationellt system som skall belysas. De centrala kungörelserna var i stort sett de samma över riket, medan de regionala och lokala naturligtvis varierade. I andra kapitel avgränsas undersökningen till Skåne. Reuterswärd menar att det är en poäng att fokusera en del av riket som låg på stort avstånd från maktens centrum och från de kriser som diskuteras.

Kungörelserna under ett år

I ett av avhandlingens fredskapitel, *Predikstolen som massmedium*, kartlägger Reuterswärd de delar av kungörelserna som finns med i förteckningen från Gårdstånga för år 1767. Valet av år motiveras inte närmare. Under året antecknas 271 allmänna kungörelser som upplästa. Till detta kommer de äldre kungörelserna som skulle återuppläsa – vid denna tid cirka 60 varje år – samt de privata. Kungörelseläsningen tog, enligt Reuterswärds beräkning, ungefär en halvtimme varje söndag. Hon vill i kapitlet undersöka dels vilken kunskap om samhället som allmänheten kunde få genom kungörelserna, dels vilket tilltal – befällande, beskyddande, förhandlande eller informerande – som överheten använde till folket.

Bland de centrala kungörelserna 1767 finns sex stycken från den just avslutade riksdagen. Riksdagsbesluten kungjordes alltid, men diskussionerna som föregått besluten redovisades ej. Oppositionen kom alltså inte till tals i den information som spreds via predikstolarna.

Kungl. Majt:s resolution på ständernas besvär kungjordes också regelbundet. Via besvärresolutionerna fick församlingen information om förhållanden också i andra delar av riket, liksom inom andra stånd, menar Reuterswärd. Kunskapen om vad andra klagade över kan ha stimulerat till reflektion över de egna förhållandena. Man fick också exempel på hur klagomål kunde motiveras och vilka lagar som kunde åberopas. Allmogen fick bekräftelse på att överheten – åtminstone ibland – tog hänsyn till deras behov och försökte rätta till missförhållandena. Överheten framstår i dessa sammanhang som förhandlande.

De centrala kungörelserna innehöll inte bara beslut, förordningar och resolutioner. Det fanns också centrala – liksom regionala – kungörelser som innehöll råd kring till exempel sjukdomar, nödfoder och odlingsmetoder. Staten demonstrerade här sin omsorg om folket och framträdde som beskyddande.

Stort utrymme måste också de årligen upprepade uppläsningen av äldre centrala kungörelser ha tagit. Här fanns grundlagar, tjänstehjonsstadgan, den så kallade budkavleförordningen (som innehöll förbud att ordna möten utan tillstånd) men också till exempel nyodlingsanvisningar. Dessa kungörelser hade en disciplinerande och uppfostrande funktion, men de betonade också ömsesidiga rättigheter och skyldigheter.

Hela 70 procent av de allmänna kungörelserna i Gårdstångaförteckningen år 1767 var regionala, det vill säga de hade landshövdingen i länet som avsändare. Bland dessa finns många kungörelser om auktioner och möten. Här finns också en

mängd detaljerade efterlysningar av folk som rymt från straff, militärtjänst eller äktenskap. Antalet kungörelser som härrör från lokala statliga tjänstemän är relativt få.

Predikstolen som massmedium är ett intressant och givande kapitel – som mycket väl hade klarat sig utan de förvirrande tabellerna. Ibland levandegörs kungörelsemiljön i så hög grad att en närvarokänsla infinner sig hos läsaren. Kan-ske hade författaren kunnat öka inlevelsemöjligheterna ytterligare. Vilka var de människor som satt och lyssnade söndag efter söndag i Gårdstångakyrkan? Hur såg kyrkan egentligen ut? Att allmogen i Gårdstånga på 1760-talet dominerades av frälsebönder och att kyrkan, byggd i slutet av 1100-talet, hade inredningsdetaljer i ”skånsk barock” och ett gravkapell för familjen Ramel är uppgifter som hade kunnat öka vår förståelse av hur kungörelserna togs emot.

Krig och kriser via kungörelsesystemet

I det långa, och otympliga, krigs- och upprorskapitlet studerar Reuterswärd kungörelsesystemet i helt andra situationer än under fredsåret 1767. Det handlar om informationen från predikstolen kring två krig mot Ryssland, hattarnas på 1740-talet och Gustav III:s på 1780-talet. I båda fallen handlade det om svenska anfallskrig och om problematiska krigsförlopp. I båda fallen uppstår protester mot krigen: Dalupproret 1743 respektive Anjalaförbund 1788. Förbereddes folket på krigerna via kungörelsesystemet? Framgick krigsutvecklingen via predikstolen? Informerades befolkningen om krigsprotesterna?

När kallelsen till riksdagen 1740 kungjordes framgick det att ständerna skulle behandla frågor om rikets säkerhet och att syftet var att få fram resurser för ett eventuellt krig. Därefter var det stor återhållsamhet med informationen om det utrikespolitiska läget. Det enda som märktes i kungörelserna var en mer än vanligt intensiv mobilisering och värvning. För folk ute i landet blev krigsorsakerna knappast begripliga enligt Reuterswärd. Först när krigshandlingarna inleddes kungjordes de svenska maktthavarnas syn på orsakerna till kriget. Ryska hovet hade kränkt freden och folkrätten och blandat sig i Sveriges inre angelägenheter.

I kungörelserna kom sedan under närmare ett år inga uppgifter om krigets allt mer elakartade förlopp. De första antydningarna om motgångar finns i kallelsen till ny riksdag 1742. Finland var då besatt av den ryska armén. Pengarna var slut. Det behövdes mer soldater. Det pressade läget tvingade statsmakten till offentlighet.

Den folkliga oppositionen, bland annat mot kriget, ledde till uppror i Dalarna. Dalkarlarna utkrävde ansvar för krigshändelserna, vägrade rekrytera nya soldater, beväpnade sig och tågade – med landshövdingen som gisslan – mot Stockholm. Där krossades upproret med militärmakt. Cirka 50 upprorsmän dödades, ett 80-tal sårades och de övriga avväpnades och tillfångatogs. Hur framställdes då detta från predikstolarna?

Innan Dalupproret slagits ned utfärdades överhuvudtaget inga kungörelser om

oroligheter i landet. När upproret väl krossats kom snabbt två kungörelser. Den sista var 30 sidor lång och med 48 sidor av korrespondens, budkavlar och tal bifogade. Det gällde tydligen att förekomma ryktesspridning och lugna allmänheten. Stor möda lades på att visa att överheten förgäves försökt avvärja resningen. Kungörelsen signalerade samtidigt att allmogen i sista hand var maktlös. Överheten försökte framträda som stark och i längden omöjlig att trotsa, men, menar Reuterswärd, också som rättvis och fylld av välvilja mot sitt folk.

Kungörandet under 1780-talets krig och kriser påminner på många sätt om 1740-talets. Informationen tycks styras av tystnad – så länge som möjligt. När hållandena inte gick att dölja offentliggjordes de i ordalag som var förmånliga för regeringen. Krigsmotiven var vid båda tillfällena klena utvecklade. Regeringarna tycks ha räknat med att mobilisera tillräckliga resurser utan att känslomässigt engagera allmänheten. Den största skillnaden mellan 1740-tal och 1780-tal gäller, menar Reuterswärd, bilden av kungamakten. Gustav III framträder till skillnad från frihetstidens regenter tydligt.

I analysen av hur 1700-talets krig och kriser förmedlades till folket tycks författaren ibland förvånad över att sanningen undanhölls i det längsta och att informationen när den väl kom var tillrättalagd. Min reaktion är inte förvåning, snarare igenkännande. Inte brukar väl krigsplaner offentliggöras i förväg? Handlar inte demokrati ofta om att det räcker med att förankra förslagen hos valda representanter? Ser vi inte ofta exempel på att tolkningar av konflikter är tillrättalagda? Försöker inte makthavarna behålla tolkningsföreträdet?

Kungörelsesystemets demokratiska potential

I kapitlet *Kungörelsesystemets funktion som rättsskydd* återvänder Reuterswärd till fredstid och 1760-tal. Frågorna hon ställer är viktiga. Spelade kungörelsesystemet någon roll i folkets kamp för att försvara sina rättigheter? Fungerade det som ett frigörande eller förtryckande redskap? Författaren belyser dessa frågor i en fallstudie.

Landshövdingen i Malmöhus län, Carl Adlerfelt, utfärdade efter sitt tillträde snabbt ett stort antal påbud, till exempel kring brandskydd, trädplantering, väghållning och "undermåliga hingstar". Straffsatsen och böter för dem som inte åtlodde påbuden fastställdes. Lyckades allmogen genom hänvisningar till lagar och förordningar – alltså sådant som den kan ha fått kunskap om via kungörelsesystemet – ifrågasätta legitimiteten i landshövdingens agerande?

Det står klart att bönderna i Skåne var medvetna om att varje påbud som landshövdingen utfärdade måste ha sin grund i en redan fastställd lag eller förordning. Och de skånska bönderna agerade i enlighet med detta. De klagade på Adlerfelts påbud i ett enskilt besvär som lämnades till riksdagen. Detta gick vidare till kammarkollegiet och slutade med att bönderna fick rätt. Adlerfelt tvingades i fortsättningen söka samtycke med bönderna häradsvis om till exem-

pel trädplantering längs vägarna. När rykten kom i omlopp om att han skott sig själv på alla böter, tvingades han bemöta ryktena och redovisa hur medlen använts.

Fallstudien kring Adlerfelt visar, menar Reuterswärd, att kungörelserna kunde vändas uppåt i hierarkin. Allmogen använde dem som ett värn för sina egna rättigheter. Bönderna hade politisk och juridisk kompetens, och åtminstone delvis kan de ha skaffat sig denna via kungörelsesystemet. Böndernas långvariga kamp för att behålla kungörelsesystemet blir begriplig med hjälp av ett exempel som detta, menar författaren.

Kunde allmogen under 1700-talet ha fått den kunskap de använde i sitt samhälleliga agerande från annat håll än från kungörelserna? Hur var det till exempel med omvärldsorienteringen i riksdagsmännens kontakter med hemorten? Vad betydde tingen – och almanackan? Hur var det med de rörliga gesällerna – och soldaterna – som informationskälla? Nådde de få tidningar som trots allt fanns ut till folket till exempel via prästgårdarna? Någonstans i en avhandling om kungörelsesystemet som ett massmedium för folket – kanske just i kapitlet om de folkliga protesterna mot landshövding Adlerfelt – borde en samlad diskussion kring de tillgängliga informationskällorna ha funnits. Det tycks mig rimligt att kungörelsesystemet spelade en roll för böndernas agerande, men inte ensamt utan tillsammans med andra informationsvägar.

Avslutning

Kungörelsesystemet var under flera århundraden det viktigaste mediet för överhetens information till befolkningen i Sverige. Att detta inte tidigare undersökts systematiskt är förvånande. Att det skett nu, och dessutom i en både väl genomarbetad och insiktsfull avhandling, är både värdefullt och glädjande. En förklaring till fördröjningen kan vara att kungörelsematerialet är både omfattande och svårhanterligt. Goda arkivkunskaper, sådana som arkivarien Reuterswärd besitter, behövs alltså. Vi får en påminnelse om hur viktigt det är att det finns möjligheter att forska där specialkunskaper finns, på till exempel arkiv och museer.

I kungörelserna kommunicerade staten främst sina rättigheter, men också sina skyldigheter. En av dessa var att sörja för rikets säkerhet och folkets välfärd. Också 1700-talets stat önskade lägga livet tillrätta för folket, påpekar Reuterswärd i ytterligare en intressant reflektion över tid. Välfärdssamhällets ideologiska rötter tycks i Sverige ligga långt tillbaka i tiden. Den samhälleliga omsorgen men också den samhälleliga styrningen och tillrättaläggandet av människornas liv och vardag, som diskuterats som en del av 1900-talets historia, får en ny och spännande klangbotten genom vandringen på tidsaxeln tillbaka till 1700-talets allmänna kungörelser.

Ett massmedium för folket ger oss värdefull ny kunskap. Trots att avhandlingen

kretsar kring ett material som spreds uppifrån och ned lyckas Reuterswärd med kungörelsematerialet som lins också ge oss glimtar av en folklig historia. Vi möter samma massiva informationsflöde som sköljde över kyrkobesökarna och får hjälp att reflektera kring hur de kan ha uppfattat och reagerat på detta. Genom att betrakta kungörelsesystemet som ett massmedium för folket får hon oss att se 1700-talets historia i ett nytt perspektiv.

Sammantaget har Elisabeth Reuterswärd i sin avhandling kommit en bit på väg när det gäller den svåra uppgiften att belysa de inledande frågorna om omvärldsbild och självsyn ställda till människorna i Gårdstånga vid mitten av 1700-talet. Människorna hade en hel del kunskaper om världen utanför socknen. De hade en uppfattning om sina egna rättigheter. De utnyttjade möjligheterna som fanns att påverka sin situation. Författaren gör troligt att åtminstone en av förklaringarna till detta var kungörelsesystemet.

Också när det gäller individernas omvärldsbild och självsyn tror jag att reflektioner över tid hade varit givande – och avslöjande. Vet vi egentligen så mycket mer om förhållandena utanför vår vardagsmiljö idag än för 250 år sedan? Har vi större möjligheter att genomskåda makten och dess agerande? Kan vi ta vara på våra rättigheter bättre än vad folk gjorde förr? Jag är inte helt säker på att mina egna svar i samtliga fall blir ”ja”.

Britt Liljewall

Övervakning av offentliga kvinnor i Stockholm

Yvonne Svanström, *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*, Diss, Atlas Akademi, Stockholm 2000. 502 s.

När man på 1800-talet i en rad europeiska länder efter franskt mönster införde reglementering, det vill säga kontroll och övervakning av kvinnor som antogs sprida venerisk smitta, skapades vad som kan beskrivas som en ny form av prostitution. En ”modern” polis- och läkarövervakad gatuprostitution ersatte ett äldre och mer slutet bordellsystem. Gatuprostitutionen gjorde könshandeln synlig på ett nytt sätt, något som enligt den engelske historikern Randolph Trumbach kom att utmärka den moderna staden: ”This population of streetwalking prostitutes became the most distinctive aspect of the sexual lives of modern cities down to World War II.”¹

Även Stockholm var från mitten av 1800-talet en modern stad i den bemärkelsen att där fanns reglerad prostitution, vilket undersöks i Yvonne Svanströms avhandling *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*. Avhandlingens titel anger att det handlar om ”offentliga” kvinnor och om reglementering, men här finns mer än vad som framgår av titeln. Jag tänker i första hand på den kartläggning som Yvonne Svanström gör av hur de veneriska sjukdomarna bekämpades i Sverige i början av 1800-talet, innan det blev givet att koppla ihop smittspridning med prostitution. I avhandlingen finns också ny kunskap att hämta bland annat om Stockholms kurhus.

En av de stora förtjänsterna med Yvonne Svanströms avhandling är att hon studerar reglementeringen i ett samhälleligt perspektiv. När hon framhåller att systemet införs i en tid när medborgarskapet omförhandlas och när begrepp som offentligt och privat får ny innebörd – för att nämna bara ett par förändringar – lyfter hon samtidigt fram att reglementeringen också hade betydelse för kvinnors och mäns olika ställning som medborgare. Vad som hände var att man med reglementeringen skapade en social institution med stor betydelse både på strukturell och individuell nivå. Att vara en ”public man”, en allmän eller offentlig person, var på 1800-talet att vara en man med en uppgift och plats i samhället, medan det var något helt annat att vara en ”public woman”, en allmän eller offentlig kvinna. När man sätter orden bredvid varandra – offentlig man respektive offentlig kvinna – blir det tydligt att här finns ett problem. Medborgarskapet fick olika innebörd för kvinnor och män – det var inte könsneutralt.

1. Randolph Trumbach, *Sex and the Gender Revolution. Volume One. Heterosexuality and the Third Gender in Enlightenment London*, Chicago 1998, s 14.

*Fakultetsopponent

Det samhällseliga perspektivet är som sagt viktigt; det handlar inte som så ofta i tidigare forskning om att i första hand undersöka en utsatt grupp kvinnor, vilket dock inte hindrar att författaren också undersöker kvinnorna på individnivå. Det handlar här snarare om att försöka förstå en process, en övergång från en svensk "Sonderweg" med kontroll av både kvinnor och män när det gällde spridning av veneriska sjukdomar, till ett "europeiskt mönster", där man försökte kontrollera spridning av veneriska sjukdomar genom att kontrollera *enbart* kvinnor. Det handlar också om en förändring i synen på smittspridning: från att se syfilis som en kontaktsmitta som kunde drabba envar – och inte nödvändigtvis spridd genom sexuell umgänge – till ett synsätt som innebar att smittan spreds företrädesvis av kvinnor vid sexuell umgänge. Det som skildras i avhandlingen är framväxten av ett offentligt kontrollsystem. Det började med kurhusets inrättande, fortsatte med kontroll av så kallade kaffehus samt försök med kommunala bordeller, och slutade med reglementeringen, det vill säga övervakning av kvinnor som misstänktes sprida venerisk smitta, i första hand prostituerade kvinnor.

Det är som sagt viktigt att inte se reglementeringen isolerad och Yvonne Svanström framhåller det paradoxala i att kontrollen av "offentliga" eller prostituerade kvinnor ökade i en tid, när kvinnors individuella rättigheter på andra områden vidgades, till exempel ifråga om myndighet och näringsfrihet. Det verkar, enligt Yvonne Svanström, till och med som om ökade civila rättigheter för kvinnor ledde till ett ökat behov av att kontrollera kvinnors sexualitet. Författaren tar år 1858 som exempel, då ogifta kvinnor kunde ansöka om att bli myndiga och "självbestämmande". Nästan samtidigt, året därpå, infördes reglementeringen i Stockholm, vilket definitivt innebar en inskränkning av kvinnors rörelsefrihet i det offentliga rummet. Reglementeringen kom på så sätt att indirekt beröra alla kvinnor – det handlade om kvinnors tillträde till offentligheten.

Här tangeras den teoretiska ramen för avhandlingen; en bärande tankegång är, att det borgerliga samhällets framväxt ledde till att det skapades en offentlig och en privat sfär med olika innebörd för kvinnor och män. Från statsvetaren Carole Pateman har Yvonne Svanström lånat teorin om "the sexual contract" – en tanke om att det i det klassiska, liberala/sociala kontraktet mellan staten och individen/medborgaren finns ett dolt könskontrakt, som (förenklat och åtminstone i teorin) ger alla män "rätt" att få tillgång till kvinnors kroppar. Det som blir viktigt för resonemanget i avhandlingen är det faktum att männen kunde röra sig både i den privata och i den offentliga sfären, medan kvinnorna antingen fanns i den privata sfären som ärbara hustrur och döttrar eller i den offentliga som prostituerade. Männen hade, enligt Pateman, genom könskontraktet "rätt" till sexualitet i båda sfärerna, antingen genom äktenskapskontraktet eller genom prostitutionskontraktet, männen garanterades med andra ord tillgång till kvinnors kroppar både privat och offentligt. Såsom författaren framhåller har Pateman kritiserats bland annat för att förstärka den klassiska hora–madonna-dikotomin. Det hin-

drar inte att Patemans tänkande om ett könskontrakt kan vara ett redskap för att förstå mäns förväntan på tillgång till kvinnors kroppar, enligt Yvonne Svanström. Reglementeringen kan mot den bakgrunden ses som ett tidstypiskt uttryck för vad som beskrevs som mäns behov av "public sexuality", det som kom att kallas "ett nödvändigt ont" eller prostitution. Det var också ämbetsmän i stadens eller statens tjänst som – i en tid när annat ordnades i samhället, vare sig det gällde stadens gatunät, vatten och avlopp, byggnader, vägar eller järnvägar – verkade för att en "ren" och väl organiserad könshandel skapades.

Syfte

Det första syftet med avhandlingen är att undersöka den process som ledde fram till införandet av reglementeringen i Stockholm. Merparten av forskningen har hittills ägnats åt att studera andra hälften av 1800-talet, då reglementering i olika form införts i flera västeuropeiska länder. Genom att studera tiden före systemets introduktion kan nya frågor ställas, framhåller Yvonne Svanström, särskilt när det gäller tidiga försök att bekämpa veneriska sjukdomar och synen på kvinnor, smitta och sexualitet. En viktig fråga för författaren är om svenska särdrag gjorde prostitutionsdiskursen annorlunda i Sverige än i andra länder. Bland svenska särdrag nämns den sena industrialiseringen och urbaniseringen, städernas litenhet, kyrkans starka makt och en sträng lagstiftning som förbjöd utomäktenskaplig, men inte föräktenskaplig, sexualitet.

Utgångspunkten är 1812 års kungliga cirkulär, där Kungl Maj:t räknade upp en rad ambulerande grupper som ansågs farliga vad gällde spridning av venerisk smitta och som därför skulle uppvisa sundhetsbevis eller friskintyg. Bland de uppräknade fanns både kvinnor och män och Yvonne Svanström framhåller det unika i att cirkuläret var könsneutralt när det gällde spridning av venerisk smitta. Speciellt för Sverige var också att vård för venerisk sjukdom tidigt var kostnadsfri. Frågan Yvonne Svanström ställer mot bakgrund av 1812 års cirkulär är om reglementeringen skall ses som en tämligen främmande och modern importprodukt, sent införd i det efterblivna Sverige? Frågor som följer är hur systemet upprätthölls i ett svenskt sammanhang, hur stadens styrande, polis och läkare före och efter införandet av reglementeringen talade om prostitution (diskursen) och hur övervakningen av de "allmänna" kvinnorna sköttes.

Tidigare forskning har visat att införandet av reglementeringen ledde till ett slags professionalisering av de prostituerade kvinnorna. Kvinnor som kanske tillfälligt försörjt sig genom prostitution tenderade att fastna i yrkesmässig prostitution när de blev registrerade hos polisen. De blev prostituerade. Det var med andra ord som om samhället i en tid när nya samhällseliga institutioner skapades också institutionaliserade prostitutionen, en offentlig sexualitet som kompletterade den privata som fanns i äktenskapsinstitutionen. Det som samtidigt skapades var en grupp kvinnor som blev stigmatiserade, en kategori av utanförstående "andra".

Därmed är jag inne på det andra syftet med avhandlingen, som är att diskutera innebörden av att kvinnor blev "allmänna", dels när det gäller i relation till det könkontrakt som Carole Pateman talar om, dels när det gäller synen på offentligt kontrollerad sexualitet. Det faktum att kvinnor faktiskt fanns i offentligheten som "allmänna" kvinnor leder till en uppsplätning också av den offentliga sfären i en rumslig dimension och vad som kanske kan kallas en politisk eller diskursiv dimension. I den nya borgerliga offentlighet som skapades på näringsställen i Stockholm, där män möttes som medborgare för att diskutera politik, fanns kvinnor närvarande i rummet men de hade ingen röst; de deltog inte i samtalet. Detta sätt att komplicera offentligheten görs med inspiration av feministisk kritik av Habermas. Yvonne Svanström framhåller att kvinnorna var paradoxalt synliga i det offentliga rummet men osynliga i den offentlighet där det politiska samtalet fördes.

Här finns också en klassdimension som komplicerar. I den borgerliga familjen och enligt det samhällseliga idealet fanns kvinnan i det privata, i familjen. Prostituerade kvinnor fanns i det offentliga rummet och de var oftast kvinnor ur arbetarklassen. Kvinnor som syntes i det offentligt kopplades således ihop med sexualitet – något som senare gjorde det svårt för kvinnor att agera politiskt. Det fick inte minst kvinnorna i Federationen erfaras, när de på 1870- och 1880-talen arbetade för reglementeringens avskaffande, något som berörs i avhandlingens slut.

Den bild som i avhandlingen ges av statens roll som ett slags övervakare och ordnare av könshandeln är dubbelbottnad. Samtidigt som könshandeln sågs som ett nödvändigt ont skulle den vara osynlig för "vanliga" medborgare, särskilt för ärbara kvinnor. Den skulle vara kontrollerad, både medicinskt och rumsligt, men det var som om den rumsliga kontrollen med tiden blev den viktigaste; de inskrivna kvinnorna hade en rad ordningsregler att följa som alla gick ut på att de fick finnas men inte *synas*. Med tiden tycks inskrivning hos polisen ha betraktats som en garanti mot venerisk sjukdom – trots att man vid den här tiden faktiskt inte kunde bota syfilis – något som jakten på de "hemligt" eller dolt prostituerade visar. Frågan är som sagt om prostitution *blev* ett yrke i och med att det var tillåtet förutsatt att reglementet följdes? Kan man då tala om en professionalisering av kvinnorna och en institutionalisering av prostitutionen under undersökningsperioden? Vad som kan ses i diskussionen är att nya begrepp införs, särskilt när det gäller den kommersiella aspekten av könshandeln. Det som fokuseras i avhandlingen är dels diskursen eller talet om hur "man" – det vill säga företrädare för stadens styrelse och myndigheter, läkare med flera – skall bekämpa spridning av venerisk smitta, dels övervakningen av de inskrivna kvinnorna. Undersökningen omfattar perioden 1812–1880.

Omfattande källmaterial

Policing Public Women är en omfångsrik avhandling (hela 502 s), baserad på ett volymmässigt mycket stort och delvis svärbearbetat källmaterial. Till detta kommer att den internationella forskningen på området är mycket omfattande.

Yvonne Svanströms kunskap och överblick över fältet är imponerande. Avhandlingen kan sägas bestå av en hel rad delundersökningar, där olika metoder använts för att möjliggöra bearbetning av det omfattande källmaterialet. Ibland har totalundersökningar gjorts av vissa källor, så har samtliga, delvis överlappande, handlingar från Svenska Läkarsällskapet undersökts åren 1813–1919. Även kurhusets protokoll har gått igenom för hela undersökningsperioden. Samma metod kunde inte användas på det stora polisarkivet, varför bland annat diariet genomgicks för slumpmässigt utvalda år. När så var möjligt jämfördes de med prostitutionsbyråns dagböcker, som i sin tur undersöktes i sin helhet. När det gäller de inskrivna kvinnorna har ett par kohortstudier genomförts omfattande 220 respektive 102 individer. En övergripande ambition har varit att vaska fram *diskursen* (bland läkare, poliser, kommunala myndigheter) och sedan titta på *praktiken* – hur reglementeringen praktiserades när polisen mötte de inskrivna kvinnorna.

Det är med stor ambition avhandlingsförfattaren tagit sig an det ovanligt omfattande källmaterialet. Volymerna är många och stora och även om det finns svårhanterliga luckor i materialet är den svenska byråkratin i det här sammanhanget värd en hyllning. En extra elege bör Svanström ha för att hon hittat viktiga handlingar som tidigare forskare missat (s 203, not 525). Olika urvalsmetoder har använts för olika grupper av källor, vilka redovisas både inledningsvis och i ett särskilt appendix, och både kvantitativ och kvalitativ metod har använts vid bearbetningen av materialet. Det hindrar inte att det ibland känns som om författaren varit nära att drunkna i den stora materialmängden. Det långa tidsperspektivet förstärker det intrycket – sex av totalt elva kapitel omfattar hela undersökningsperioden 1810–1880 – liksom det faktum att studiens inriktning ändrats och nya materialgrupper tillkommit under arbetets gång. Kanske hade helheten vunnit på att några avsnitt kortats eller till och med tagits bort, även om jag förstår att den stora arbetsinsats som lagts ned på det i dubbel mening tunga källmaterialet varit ett effektivt hinder för att "kill your darlings".

Det man kan fundera över är om inte de olika sätten att undersöka källmaterialet, av författaren benämnt "cross-method" (s 30), till exempel metoden att välja ut vissa år där *allt* granskas ("cross-sections", s 35), bidragit till en lösning av frågeställningen. När polisdiarierna för år 1812, 1830 och 1853 undersöktes visade det sig att relativt sett färre män än kvinnor skickades till kontroll för venerisk smitta, när de gripits av polisen för olika förseelser. Med risk för att vara orättvis kan jag tycka att ett stort arbete lagts ned med förväntat resultat. Det intressanta är egentligen att undersökningen av diarierna visade att andelen för venerisk sjukdom inspekterade män *ökade* markant efter 1850. Möjligtvis gäller detta bara undersökningsåret 1853, vilket visar på urvalsmetodens inbyggda osäkerhet. Svanström antar att ökningen kan ha att göra med ändrad lösdriverilagstiftning. Hon framhåller dessutom att det relativt sett ändå var fler kvinnor som kontrollerades och att det endast var kvinnor som utsattes för återkommande kontroll. Resonemanget är rimligt men ett undersökningsår, 1853, utgör

ett tunt underlag och den intressanta frågan om det växte fram två parallella men könsolika system för smittbekämpning i Sverige och vad det i så fall innebar kan inte besvaras eftersom följande undersökningsår är 1869 respektive 1879.

Ett annat exempel på svårigheter som har att göra med källmaterialet och urvalsmetoderna finns i avhandlingens inledning. En kvinna vid namn Matilda Skog hade 1869 lämnat in ett brev med klagomål på polisens krav på att hon skulle inställa sig på Prostitutionsbyrån. Matilda Skog vägrade och menade att polisen agerade maktfullkomligt i egen sak. Yvonne Svanström trodde på kvinnans skrivelse, när hon fick en fråga om hennes öde vid disputationen (001215 där under-tecknad var fakultetsopponent): Matilda var nog oskyldigt anklagad. Men så var inte fallet; enligt en anteckning hos polisen från 1870 hade hon kringgått förbud att "hos sig inhysa" prostituerade kvinnor. Det hade hon gjort genom att skriva ett fejkat avtal med en kvinna, som uppgavs vara Matildas piga. Kvinnan var i själva verket prostituerad i Matildas cigarrhandel på Klarabergsgatan och hon betalade 2 Rd Banco per dag för att bo hos Matilda. Fallet Matilda illustrerar att det uppstår metodmässiga problem när man väljer att undersöka vissa årtal eller "slices of history": "all we get is a number of slices of history, and we cannot determine what happened in between those slices", som Svanström påpekar i inledningen (s 36).

Det faktum att avhandlingen är svåröverskådlig har också med dispositionen att göra. Kanske hade det till exempel varit bättre med en tematisk diskursanalys än en kronologisk. När det gäller diskursbegreppet, som definieras som något som "produces something else (an utterance, a concept, an effect), rather than something which exists in and of itself and which can be analysed in isolation" (s 31, Svanström, cit efter Sara Mills, not 77), är jag inte säker på att jag skulle kalla den analys som Svanström gör av "talet" bland företrädare för stadens styresmän, för polismyndigheten respektive för läkarkåren, för en regelrätt diskursanalys – det liknar mer en traditionell kartläggning av de argument som förs fram av olika aktörer. Debatten blir som sagt svåröverskådlig när den redovisas per talare/myndighet/aktör. Det är ibland svårt att urskilja de olika rösterna eftersom talrika upprepningar, korsreferenser och detaljerade förklaringar skymmer vad som sägs. En tematisk analys hade kanske bättre kunnat fånga olika nivåer i och förändring av diskursen.

Min invändning när det gäller frågan vad som är en diskurs hindrar inte att Svanström visar att det mot slutet av undersökningsperioden växt fram vad som kan beskrivas som en "prostitutionsdiskurs". Det jag kan sakna i avhandlingen är ett kritiskt förhållningssätt till diskursen. Trots att myndigheterna presenterade vad som såg ut som en bild av en kontrollerad prostitution var det en falsk bild. Det fanns trots en imponerande "besiktningssstatistik" ingen bot mot könsjukdomar – så vad var det man kontrollerade? Vad betyder det sett ur maktutövningssynpunkt att myndigheterna skapade en bild av sig själva som effektiva genom att kontrollera en viss grupp kvinnor? Är det förklaringen till att den rumsliga ordningen blev viktigare än den medicinska? Är det inte mycket troligt

att det i Stockholm, precis som i Göteborg, fanns prostitutionsformer som polisen inte hade insyn i (eller hade insyn i men lät bli att kontrollera, till exempel lyxig bordellverksamhet) – en fråga som Svanström märkligt nog inte alls tar upp. Så *vilken* prostitution var det man kontrollerade och i vems intresse? Kontrollen av kvinnorna beskrivs som en kontroll av "female sexuality", men är inte hela reglementeringssystemet ett försök till kontroll av manlig sexualitet – då avgränsad som en heterosexuell, utomäktenskaplig "frizon", i en tid när homosexualitet och masturbation hårt fördömdes?

Ett annat sätt att skapa en mer distanserad bild av reglementeringen skulle kunna vara att problematisera en del av de begrepp som används i avhandlingen. Det handlar om begrepp som ofta återkommer i texten, som "public sexuality", "female sexuality" och "women's sexuality", men som inte definieras av avhandlingsförfattaren; här är det inte en fördel att avhandlingen är skriven på engelska. Vad är "public sexuality"? Under reglementeringen är det rimligtvis könshandeln som avses – men handlar inte det om manlig offentlig sexualitet, om mäns "rätt" till kvinnors kroppar, för att koppla tillbaka till Carole Pateman? När det talas om "women's sexuality" är det också den offentliga prostitutionen som avses, ett spel där kvinnor ger speciella sexuella signaler för att få pengar. Det handlar knappast om uttryck för kvinnlig sexualitet, men det blir inte tydligt i texten. Talet om "women's sexuality" eller "female sexuality" skulle jag vilja se problematiserat som en del i en "prostitutionsdiskurs", som mer explicit handlar om mäns "rätt" till kvinnokroppar, om mäns sexualitet och om makt.

Randolph Trumbach, vars bok *Sex and the Gender Revolution* jag redan nämnt, tror jag skulle kunna ge redskap för en mer probleminriktad analys av "sexualiteterna", trots att han ingalunda gör en feministisk analys. *Vad* var det egentligen som kontrollerades i reglementeringssystemet – förutom kvinnorna? Handlar det, som Trumbach menar, om en förändrad manlighet, något som han ser som en förutsättning för reglementeringens införande i Europa? Det var inte längre stigmatiserande för män att gå till prostituerade, säger han. Tvärtom var det ett sätt för män att i en period när manligheten omformades bevisa heterosexualitet och normalitet (sodomi och masturbation var däremot inte tillåtet). Trumbach menar att en omformering av äktenskapet sker samtidigt. Kärleken spelade en ny roll, vilket framförallt berörde kvinnor i den dominerande borgar- och överklassen. Hans slutsats är *att manligheten omformades för att bibehålla den manliga dominansen gentemot kvinnorna*, en tanke som på ett intressant sätt skulle kunna kopplas ihop med Patemans kontraktsteori.

Från Patemans teoretiska ram kunde en av Trumbach inspirerad "delteori" om makt och kön med problematisering av manlighet, sexualitet och disciplinering ha givit Svanström redskap att ställa nya frågor om reglementeringen och de olika begrepp för sexualitet som nu blir olyckligt flytande i avhandlingen. Hur kan man förklara att könskontraktet blev sådant att männen inte bara fick "rätt" till sexualitet både privat och offentligt, utan att de också blev utan ansvar? De märkliga

villkoren illustreras i följande notering om en 17-årig kvinna (Nyman), som, blivit

antagen som Mätress "hos en major", hvilken dock, efter 2 års förlopp, led-
sen vid Nymans kärleksbetygelser, lemnade henne xx [svårtydd summa]
Rd Rmt med villkor hon ej vidare besvära honom.²

Det är ju inte säkert att denna historia, som återgivits av flickan, stämmer, men det är inte det jag är ute efter. Vad jag undrar över är hur könskontraktet kunde bli sådant det blev – att kvinnorna stod för smittan, för efterhängsenhet, för kärleksbetygelser och för skammen medan mannen stod för – ja, vadå?

En del av svaret på frågan om könskontraktets utformning finns implicit i avhandlingens sista avsnitt, som handlar om Prostitutionsbyrån i Stockholm 1859–1880. Här visas genom kohortstudien från 1859 att myndigheterna skapar den prostitution de vill ha. en "ren" i bemärkelsen smittfri och "skötsam" prostitution. Majoriteten, 64 procent, av kvinnorna i 1859 års kohort är inskrivna hos polisen 5–6 år. Dessutom finns en grupp om 12 procent som är inskrivna i medeltal 14 år. Gemensamt för dem alla är att de sällan är på kurhus. Mot den gruppen finns en grupp om 24 procent som betecknas som "disorderly", som inte följer inte regelverket och ofta är på kurhuset. Resultatet är anmärkningsvärt och överensstämmer med tidigare forskning; majoriteten av de inskrivna kvinnorna blir en slags skötsam "önskegrupp" ur polisens synpunkt. Det finns så att säga en grupp "rätt" prostituerade, som stannar rätt kort tid i reglementet, plus en grupp som också är "skötsam" men blir kvar längre tid, av Svanström benämnda "professionals" (s 386). Sen finns det en "fel" grupp, den oordnade ("disorderly"), som är på kurhus, som bryter mot reglementet, som missbrukar alkohol och förr eller senare straffar ut sig och skickas på allmänt arbete. Frågan hur gruppen "professionella" kunde hålla sig borta från kurhuset får fler tentativa svar av Svanström: preventivmedel (vars förekomst dock inte beläggs i avhandlingen), regelbundna kunder – det vill säga kvinnorna var "hålldamer" snarare än "allmänna" – eller, för det tredje, privat läkarbehandling.

Det är intressant att man skapar en grupp "välartade" prostituerade – en grupp som väl motsvarar den rådande prostitutionsdiskursen, den som säger att reglementering är ett effektivt sätt att hindra spridning av venerisk smitta. Frågan om vad reglementeringen egentligen kontrollerade kvarstår för min del. Det handlar på ytan förvisso om att skapa en illusion av att man hade kontroll över smittspridningen. Bakom diskursen finns en heterosexuell norm, en disciplinering och en makt- och könsordning som bör skalas av och undersökas ytterligare. Yvonne Svanströms avhandling ger en utmärkt grund för fortsatt forskning på ett viktigt område.

Gunnel Karlsson *

2. Stockholms stadsarkiv, prostitutionsbyrån, F III 1862 29/4 serie biografier.

* Fakultetsopponent

Kontinuitet och medikalisering inom tvångsvården

Jenny Björkman, *Vård för samhällets bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970*, Diss, Carlssons, Stockholm 2001. 398 s.

Jenny Björkmans avhandling behandlar synen på tvångsvården under perioden 1850–1970. Genom att studera hur tvångsvården har beskrivits, organiserats och legitimerats vill Björkman komma åt var gränserna för statliga ingripanden i det privata gått samt hur dessa gränser har förskjutits. Den relativt långa undersökningsperioden motiveras med att den ger möjligheter att se kontinuitet och förändring och därigenom ge ett perspektiv på den tvångsvård som bedrivs i vårt nutida samhälle. Björkman menar att en lämplig startpunkt för undersökningen är mitten av 1800-talet eftersom synen på vad som betraktades som sjukdom förändrades vid denna tid. Slutpunkten motiveras med att tvångsvården under 1960-talet började betraktas på ett delvis nytt och annorlunda sätt.

Ett viktigt antagande som ligger bakom valet av undersökningsfält är att man genom att studera var gränserna för statliga ingrepp i det privata gått också kan säga något om synen på medborgarna och på vad som ansetts normalt. Fokus i undersökningen riktas mot frågor om *hur* tvångsvården har rättfärdigats och legitimerats.

Avhandlingen behandlar alltså statens förhållande till enskilda individer som detta framträtt i frågan om tvångsvård. Hur tvångsvården faktiskt praktiserades faller således utanför undersökningens ramar såvida det inte diskuterades i direkt anslutning till lagstiftningsarbetet. Avhandlingens källmaterial utgörs huvudsakligen av tryckta offentliga handlingar som lagar, lagförslag, offentliga utredningar, betänkanden, motioner och anföranden i riksdagen. Särskild vikt har lagts vid de offentliga utredningarna med motiveringen att dessa är centrala när det gäller att ringa in den syn på tvångsvård som gjort sig gällande under olika perioder. Böcker och skrifter av debattkaraktär har – trots avhandlingens under- rubrik – endast använts i begränsad utsträckning. Empiriskt fokuseras arbetet på att undersöka hur tvångsvård har rättfärdigats för fyra olika kategorier – epidemiskt sjuka, veneriskt sjuka, psykiskt sjuka och missbrukare – i det sistnämnda fallet framför allt alkoholmissbrukare.

Avhandlingen är uppdelad i sju kapitel. I inledningskapitlet redogörs som sig bör för syfte och problemställningar. Här diskuteras också centrala teoretiska begrepp som tvång, medikalisering, disciplinering, humanisering et cetera. Begreppet tvång är givetvis centralt. Björkman väljer här att anlägga ett angreppssätt där tvång ses som det som lagstiftarna under olika epoker betraktat som tvång. I övrigt skall jag återkomma till dessa begrepp längre fram.

I kapitel 2 presenteras tvångsvårdens aktörer och organisation. Här diskuteras även det vetenskapliga inflytandet på de politiska processerna kring tvångsvårdsfrågan. Särskild vikt läggs vid att undersöka läkarnas och den medicinska vetenskapens inflytande på området. I kapitlets senare del diskuteras hur tvångsvården organiserades och vilka institutioner som involverades i denna.

Björkman visar hur läkarnas betydelse allmänt sett växte under andra delen av 1800-talet även om inflytandet sedan kom att göra sig gällande med olika styrka inom olika områden av tvångsvården. Sett till hela den period som undersöks har inflytandet varit starkast inom epidemisjukvården där läkarnas medverkan var självklar och etablerad redan från tidigt 1800-tal. Något mindre framträdande har medikaliseringen varit beträffande vården av veneriskt sjuka och sinnessjuka. Allra svagast har medikaliseringen varit i frågan om vården av alkoholister. Den inträdde här också senare. Vid 1900-talets början rådde stor oenighet om huruvida alkoholism skulle betraktas som en sjukdom eller inte. Denna oenighet eller i varje fall oklarhet vidlåder i viss utsträckning alltjämt alkoholpolitiken. Frågan om alkoholism kopplades länge till fattigvård och sociala problem och det fanns hela tiden kritik mot läkarnas anspråk och försök att medikalisera alkoholistvården. Under 1960-talet växte socialvårdssakkunnigas inflytande på området medan läkarrepresentationen fortfarande var blygsam.

En viktig bidragande faktor i medikaliseringen var framväxten av vad Björkman kallar "läkarpolitiker", det vill säga personer som samtidigt var verksamma som läkare och riksdagspolitiker. Läkarpolitikerna var till sin numerär en ganska blygsam skara men fick genom deltagande i debatter och olika utredningar i tvångsvårdsfrågor stort inflytande som experter och sakkunniga. Läkarpolitikern personifierade vetenskapens växande betydelse som legitimeringsgrund för politiska beslut. Som den typiske läkarpolitikern framhålls socialdemokraten Alfred Petré som satt med i flera viktiga utredningar som berörde tvångsvården. Läkarpolitikerna spelade en viktig roll decennierna kring sekelskiftet 1900 men har sedan i stort sett försvunnit.

Utredningarna i tvångsvårdfrågor var flest under perioden 1890–1930 och de tvångsvårdslagar som tillkom under denna period låg till stor del fast fram till 1960-talet. När det gäller organiseringen av tvångsvården konstateras föga överraskande att den generella tendensen var att staten efter hand tog allt större ansvar för tvångsvården på alla områden. Minst självklart var detta beträffande alkoholistvården.

Tyngdpunkten i avhandlingen ligger i kapitel tre till sex där en i huvudsak kronologiskt uppbyggd undersökning görs. Periodiseringen styrs av en modell, lanserad av Rolf Torstendahl. Modellen använder Björkman framför allt för att ställa frågor om hur tvångsvårdens legitimeringar och rättfärdiganden förändrats i takt med framväxten av en allt mera interventionistisk stat.

Kapitel tre har rubriken "Tvångsvård i brytningstid" och omfattar perioden cirka 1850 till 1890 eller med Torstendahls terminologi den "klassiska industrikapitalismen". Staten hade här karaktären av en klassisk liberal stat där föreställningar om en svag och icke-ingripande stat spelade stor roll. Björkman konstaterar att även om synen på statliga ingrepp utmärktes av den tidiga liberalismens idéer om en svag stat som inte fick kränka individens rättigheter annat än till skydd för hela samhället växte det inte desto mindre fram nya typer av ingripanden. Lagstiftarna såg ofta tvångsåtgärderna – oavsett om det rörde sig om epidemiskt sjuka, veneriskt sjuka, sinnessjuka eller alkoholister – som en del i en civilisering och humanisering. Även om farlighet var det främsta skälet till att tvångsvård förespråkades fanns många inslag som kan tolkas i klasstermer där en strävan efter att disciplinera dem som inte levde upp till lagstiftarnas medelklassmoral var märkbar. Genom att begreppsbildningen medikaliserades öppnades en ny väg som bidrog till att gränserna för vilka ingrepp som ansågs som legitima började vidgas.

Kapitel 4 har överskriften "Demokratisering och tvångsvård" och behandlar perioden cirka 1890 till 1930. Denna period karaktäriserades av organiserad kapitalism där staten förändrades i socialliberal riktning vilket innebar större och tydligare ansvar inte minst i sociala frågor. Det var under denna period medikaliseringen slog igenom på bred front. Medicinska synsätt och förklaringar blev allt vanligare och läkarnas inflytande växte kraftigt. Resultatet av medikaliseringen var att de som tvångsåtgärder skulle riktas mot måste uppfattas som sjuka. En annan viktig följd av medikaliseringen var att åtgärder som tidigare betraktats som ren internering nu kunde betecknas som vård. Därmed utvecklades en tro på att dessa åtgärder var till fördel inte bara för samhället utan också för de vårdade själva. Nu utvidgades farlighetskriteriet till att inte bara handla om att de som omhändertogs var farliga för andra utan också för sig själva. Även synen på samhällsskydd förändrades och utvidgades under den socialliberala perioden. Med samhällsskydd förstods nu att folket, rasen och nationen skyddades. Staten påtog sig allt mera ansvaret för att arbeta förebyggande och aktivt för samhällets förbättring. Samhället hotades inte bara av farliga sjukdomars smittsamhet eller sinnessjukas våldsamhet utan även av sådant som kunde förstöra och degenerera framtida generationer. Tvångsvård kom därmed att legitimeras med sin förebyggande karaktär. Tankarna om nationen och dess renhet och enhet satte de avvikande och misskötsamma i fokus.

Kapitel fem benämns "Tvångsvård i folkhemmet" och spänner över perioden cirka 1930 till 1960. Björkman menar här att det socialdemokratiska regeringsinnehavet och välfärdsstatens framväxt *inte* förändrade de grunder som redan lagts fast beträffande tvångsvården. Den välfärdsstatliga människosynen och uppfattningen om hur staten hade rätt att intervensera i privatlivet var inte ny utan byggde i mycket stor utsträckning på idéer som utvecklats under seklets första decennier. Fanns någon skillnad så var det i så fall en gradskillnad där de tidi-

gare utvecklade argumenten och legitimeringsgrunderna förstärktes. Det är alltså kontinuiteten med den tidigare socialliberala perioden som utmärker välfärdsstaten när det gäller synen på tvångsvård. Skötsamhet, ansvarskänsla och lojalitet mot samhället krävdes av medborgarna i utbyte mot statens ökande omsorger. Som typiska kan Gustav Möllers strävanden som socialminister ses. Samtidigt som Möller arbetade hårt för att utrota fattigvårdsstämpeln och för att förbättra de generella välfärdssystemen vände han sig med kraft mot dem som inte gjorde rätt för sig. Mot denna grupp hade staten rätt att tillgripa hårda åtgärder. Däremot förändrades delvis synen på *vad* som skulle skyddas under den välfärdsstatliga eran i jämförelse med den tidigare perioden. Det var inte i första hand folket, nationen eller rasen utan det goda samhället som stod i centrum för omsorgerna.

Kapitel sex, "Den ofärdiga välfärden", behandlar 1960-talet. Under detta decennium växte kritiken mot socialpolitiken från en rad håll. Tvångsvården var bara ett av de områden som utsattes för kritik. Den relativa samsyn som länge funnits på området började upplösas och den bild av sjuklighet och farlighet som dominerat under åtskilliga decennier ifrågasattes. Synen på medborgarna hade nu också förändrats och flera av de tvångsåtgärder som länge ansetts som självklara uppfattades inte längre på detta sätt. Det talades nu om klass- och skamlagar och om hur tvångslagarna var instrument för att upprätthålla samhällets ojämlikhet. Också den definition som länge legitimerat tvångsvården började nu ifrågasättas. De som gick längst i kritiken angrep hela idén med anstaltsvård. Medikaliseringen framställdes som ett hot mot samhället. Kritikerna menade att många av de problem som setts som medicinska i stället främst var av social natur. Narkotikaproblemet framväxt bidrog till att de föreställningar som fanns om alkoholister mildrades. De senare kunde nu framställas som offer för olyckliga omständigheter, som vanliga enkla arbetare som haft otur, men som egentligen ville göra rätt för sig. Narkomanerna, å andra sidan, utsattes för ett starkt avståndstagande och sågs som lata, självdestruktiva och ovilliga att anpassa sig till samhället. Samtidigt som Björkman framhåller de stora förändringar som skedde beträffande synen på tvångsvården noterar hon hur myndigheter och administratörer på området fortfarande åberopade samma argument som tidigare. Kapitlet är avhandlingens kortaste och bygger till en del på annat källmaterial än de tidigare kapitlen i så måtto att även debattböcker och andra skrifter lyfts in. Det är synd – men samtidigt högst förstäeligt med tanke på den redan stora arbetsinsatsen – att undersökningen inte förts vidare ytterligare något framåt i tid. De intressanta förändringstendenser i synen på tvångsvård som framträdde under 1960-talet fick förmodligen ett än starkare genomslag under det följande decenniet och kulminerade möjligen omkring 1980 när bland annat en socialtjänstlag tillkom.

Avhandlingen avslutas med ett sjunde uppsummerande kapitel där trådarna dras samman. Här understryks att det snarast är den starka kontinuiteten och samsynen i frågan som kännetecknat tvångsvårdsproblematiken. Några skarpa

och tydliga brott i utvecklingen står inte att finna. Redan under 1800-talets andra hälft formades i princip alla de argument som sedan kom att strukturera diskussionen ända fram till 1960-talet. Farlighet, sjuklighet och samhällsskydd utgjorde under hela undersökningsperioden huvudingredienserna i legitimeringen. Ytterst har dock samhällsskyddet – det vill säga faran för andra än den tvångsvårdade – utgjort det viktigaste motivet. Medikaliseringen har spelat en avgörande roll för hur tvångsvården vuxit fram, legitimerats och organiserats. Den bidrog också starkt till att göra tvångsvården mera försvarbar. Det område där diskussionen avvek något från de andra var beträffande alkoholister där medikaliseringen heller aldrig slog igenom lika kraftigt.

När det gäller statliga ingrepp etablerades en interventionistisk linje tidigt som sedan fortsattes under hela undersökningsperioden. Beträffande frågan om människosyn framhåller Björkman att individen haft en svag ställning i förhållande till kollektivet medan däremot definitionen av *vilket* kollektiv som åberopats skiftat väsentligt. Först under 1960-talet gjorde sig tendenser gällande som förebådade förändringar på området framför allt genom att frågan om individuella rättigheter fick större betydelse mot slutet av perioden.

En avhandling med problemval av det slag som här valts kommer idag svårligen undan en konfrontation med begrepp som disciplinering/social kontroll och humanisering/civilisering. Den diskussion som förs tar sin utgångspunkt i resone-mang hämtade framför allt från Michel Foucault vilken vanligen ses som den främste företrädaren för ett disciplineringsteoretiskt synsätt. Mot detta ställs ofta ett mera civiliserings- eller humaniseringsinriktat perspektiv.

Diskussionen kring dessa begrepp hade utan tvekan vunnit på att föras mera ingående och med större teoretisk precision. Väl medveten om att disciplinering och social kontroll ofta skiljs åt väljer Björkman ändå att använda begreppen synonymt. Detta är inte helt tillfredsställande då dessa båda begrepp i regel används på olika sätt och också har utvecklats ur olika vetenskapliga traditioner och med skilda filosofiska utgångspunkter. Än mera problematiskt blir det när Björkman använder begreppen humanisering och civilisering synonymt. Humanisering är som teoretiskt begrepp svagt utvecklat medan civiliseringsbegreppet är betydligt vidare och mera elaborerat, ofta med utgångspunkt i Norbert Elias inflytelserika arbeten. Också på svensk botten har ett ambitiöst försök gjorts att utarbeta en historisk teori om civilisering som är betydligt mera komplex än att bara se utvecklingen som en process av fortgående humanisering.¹

1. Se Arne Jarrick & Johan Söderberg, "Spontaneous Processes of Civilization. The Swedish Case", *Ethnologia Europaea*, vol 23, 1993:1, 5–26; Arne Jarrick & Johan Söderberg (red), *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*, Stockholm 1994; Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm 1998.

Björkman menar att det är omöjligt att ge några enkla och entydiga svar på frågor huruvida disciplinering eller humanisering har kännetecknat tvångsvården. Hon undviker vidare att diskutera frågan huruvida aktörerna i första hand var ute efter att humanisera tvångsvården och de sociala förhållandena eller om de främst ville disciplinera befolkningen. Björkman anser att sådana målsättningar vanligen inte går att skilja åt och att motsatsställningen mellan disciplinering och humanisering snarast är en skapelse av våra nutida föreställningar om den ”goda” vården. Det är inte självklart att tvång, kontroll och disciplinering alltid har betraktats som motsatser till en god, human och civiliserad vård. Björkmans avvísande av möjligheten att avgöra om disciplinering eller civilisering var den dominerande tendensen måste dock ses mot bakgrund av det angreppssätt hon valt, det vill säga att studera de idéer eller den argumentation som framträtt i frågan. Hade målsättningen varit att empiriskt pröva hypoteser om förhållandet mellan å ena sidan tvång och disciplinering och å andra sidan humanisering inom vården hade en studie av den institutionella praktiken kunnat ge bättre svar.

Samtidigt som hon för dessa resonemang framhåller emellertid Björkman att det är svårt att vid en undersökning av tvångsvården bortse från de disciplinerande dragen och att många av de åtgärder som diskuterades i samband med denna är svåra att se som humana utifrån vår nutida horisont. Detta gör att ett mera konfliktfyllt och Foucaultinspirerat perspektiv än vad som återfinns hos civiliseringsförespråkarna trots allt anläggs. I första hand är det Foucaults tänkande kring självregleringen – den process som i sista hand syftade till att befolkningen skulle reglera sig själv – som Björkman inspirerats av.

En faktor som utan tvekan påverkade synen på tvångsvård men som tyvärr inte diskuteras av Björkman var den enorma kvantitativa tillväxt som skedde på området. Inom alkoholistvården ökade till exempel antalet tvångsvårdade uppskattningsvis 20 gånger från tiden för första världskriget till 1960-talet. Inom den psykiatriska vården ökade antalet intagna omkring 35 gånger under perioden.

Avhandlingens viktigaste teoretiska begrepp är medikalisering. Detta definieras som en process enligt vilken problem och tillstånd som inte tidigare uppfattats som medicinska börjar betraktas och behandlas som sådana. Det verkligt intressanta sker när medikaliseringen går utanför den medicinska sfären och medicinska experter får inflytande även över andra områden. Medikaliseringen medförde att större krav på självdisciplin och skötsamhet ställdes på medborgarna. I det nya demokratiska samhälle som växte fram från början av 1900-talet tog den gode medborgaren ansvar både för sig själv och sin omgivning. Många forskare har under senare år pekat på de tvångsmässiga sidorna av denna process. Björkman understryker dock att det är alltför enkelt att enbart se medikaliseringen som en förstärkning av den sociala kontrollen. Med hänvisning till sociologen Bryan Turner talar Björkman om *the Foucault paradox* för att beskriva den dubbelverkade process av både kontroll och frigörelse som utvecklingen visade

upp. Samtidigt som välfärdssystemen generellt gett mera frihet och mera jämlika möjligheter att leva ett friskt och sunt liv har myndigheterna gripit allt djupare in i medborgarnas privata sfär.

En viktig aspekt av medikaliseringen är professionaliseringen av läkarkåren. Medikaliseringen kan också ses som en del i en mera allmän rationalisering av samhället. Vetenskapen och den rationella byråkratin fick allt större inflytande och sågs som ett självklart inslag i skapandet av ett bättre samhälle och blev därmed också den främsta legitimeringsgrunden för politiska beslut. Användningen av medikaliseringens begrepp är fruktbar och kastar på många sätt nytt förklarande ljus över utvecklingen. Det finns dock vissa problem. Den konsekvens varmed begreppet används leder till att det ibland tenderar att bli för allomfattande på ett sätt som gör att nästan varje förändring på området ses som en följd av medikaliseringen. Dessutom, om medikaliseringen är den progressiva process den definieras som, fortgår den verkligen under hela den långa undersökningsperioden? Den utveckling som gör sig gällande under 1960-talet kan utan tvekan till vissa delar ses som en *avmedikalisering* i stället för en fortsatt medikalisering. Medicinska synsätt utmanades vid denna tid av en ökad rättighetsdiskussion men framför allt av ett mera socialt inriktat synsätt samtidigt som läkarnas deltagande i utredningarna på området minskade. Denna tendens förstärktes ytterligare under 1970-talet. Det hade inte minst av dessa skäl varit värdefullt om undersökningen också hade behandlat detta decennium. När Björkman med hänvisning till att läkarna alltjämt hade en stark ställning i *praktiken* menar att man inte kan tala om en avmedikalisering framstår detta som en omdefiniering av begreppet och som en hjälphyypotes för att rädda medikaliseringstesen. En studie av praktiken hade utan tvekan visat att medikaliseringen framträtt betydligt *svagare*, framför allt beträffande alkoholist- och sinnessjukvården, områden som dominerats av icke-medicinskt utbildad personal och former av omvårdnad – för att inte tala om disciplinära förhållningssätt – som ofta legat långt bort från de medicinska praktikerna och de fåtaliga läkarnas överinseende.² Alkoholistvårdens svaga medikalisering fick också till följd att denna under 1980- och 1990-talen närmast översvämmades av nya vårdgivare och behandlingsmodeller med vitt skilda vårdfilosofier.

De grupper som undersöks är långt ifrån alla de grupper som utsattes för tvångsvård. Tvång i olika former användes naturligtvis också inom fångvården, rättspsykiatrin och vid ingripanden i enlighet med lösdriverilagen och även mot vissa grupper av handikappade. Motiveringarna till varför dessa grupper valts

2. Beträffande sinnessjukvården se t ex Eva Andersson (red), *Sinnessjuk i Folkhemmet. Vård, arbete och dagligt liv vid St Lars sjukhus i Lund 1938–1958*, Lund 1990 och Lars-Eric Jönsson, *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970*, Stockholm 1996 samt beträffande alkoholistvården Kerstin Stenius, *Privat och offentligt i svensk alkoholistvård. Arbetsfördelning, samverkan och styrning under 1900-talet*, Lund 1999.

bort är inte helt klara. Om vi för ett ögonblick bortser från den arbetsinsats det skulle krävt att utvidga undersökningen ytterligare, hade en studie av argumenteringen kring internerings- och förvaringsinstituterna och ungdomsfängelserna – samt kring lösdrivarklientelet – kunnat bli mycket givande. Det rörde sig här om delvis tidsobestämda inspärningar där det teoretiskt intressanta hade varit att studera hur medikaliseringen trängde in på det straffrättsliga området. Detta hade kunnat stärka och precisera medikaliseringstesens ytterligare.

Avhandlingen saknar explicit metoddiskussion och framstår över huvud taget som något oklar när det gäller denna punkt. Medikaliseringsbegreppet kan visserligen sägas fungera som ett styrmedel för undersökningen som då närmast skulle kunna beskrivas som ”teori som metod” men i övrigt brister avhandlingen en del i metodisk stringens. Den metod som används kan bäst beskrivas som idéhistoriskt inspirerad med kontextualisering som det främsta verktyget. Den kritik som kan riktas mot avhandlingen rör således främst att de teoretiska resonemangen och begreppsdiskussionerna kunde utvecklats mera. Jag menar också, som framhållits tidigare, att undersökningen vunnit på att föras framåt ytterligare något decennium kanske på bekostnad av en något mindre utförlig behandling av 1800-talet.

Beträffande formalia och akribi kan först konstateras att korrekturfelen är mycket få. Tabellerna över kommittéledamöternas profession som presenteras i kapitel 2 brister dock en del i överskådlighet. Dessutom finns det vissa oklarheter eller rena räknepel beträffande de siffror som anges. Notapparaten har på ett antal ställen råkat i olag med några dubbelskrivningar och försvunna noter som följd. På ett par ställen har detta tyvärr fått allvarliga konsekvenser för möjligheten att finna rätt hänvisning. Detta är så mycket mera problematiskt som noterna är placerade längst bak i boken.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att Björkman har skrivit en avhandling som på flera punkter bidragit till vidgad kunskap om vår moderna historia. Författaren har på ett imponerande sätt hanterat och analyserat ett stort material som producerats under olika epoker. Till avhandlingens starka sidor hör även ett ledigt och lättläst språk.

Björkman visar att den välfärdsstat som började växa fram under mellankrigstiden på tvångsvårdens område övertog och omformade uppfattningar som varit förhärskande under lång tid. Under hela undersökningsperioden går det att tala om en tvångsvårdsdiskurs där det ingick gemensamma föreställningar om vad tvångsvård var, vilka som borde tvångsvårdas, hur och av vem denna vård skulle organiseras samt hur den rättfärdigades för att uppfattas som legitim. Detta är inom parentes sagt enda gången Björkman använder det idag så vanliga begreppet diskurs. I den mån politiska skiljelinjer kunnat iakttas har de snarare gått inom partierna än mellan dem. Denna tendens till konsensus på det socialpolitiska området har också noterats när det gäller den omtalade steriliseringsfrågan.³

Björkman har visat hur medikalisering kan användas som teoretiskt styrmedel för att förklara utvecklingen på tvångsvårdens område. Det framgår hur individens svaga ställning i förhållande till kollektivet liksom den statliga interventionismen på området etablerades redan under den socialliberala eran i början av seklet.

Avhandlingen är ett utmärkt exempel på det fruktbara i användandet av långa tidsperspektiv. I ett längre tidsperspektiv framträder kontinuiteten snarare än förändringen som utmärkande när det gäller synen på tvångsvård. Avhandlingens resultat går tydligt i linje med den forskning som betonat kontinuiteten i svensk 1900-talshistoria och som framför allt inneburit en revidering eller i varje fall nyansering av uppfattningen att välfärdsstaten medförde ett starkt brott i förhållande till den tidigare utvecklingen.

Roddy Nilsson *

3. Se Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och steriliseringar i Sverige*, Stockholm 1991; Maija Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, Stockholm 1998; Mattias Tydén, *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning*, SOU 2000:22, Stockholm 2000.

* Fakultetsopponent

Mellan krona och marknad

Maj-Britt Nergård, *Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700*, Diss, Studia Historica Upsaliensia 197, Uppsala 2001. 312 s.

Maj-Britt Nergårds avhandling *Mellan krona och marknad* behandlar förbindelserna mellan svensk järnhantering och den expanderande internationella marknaden från sent 1500-tal till cirka 1700. Fokus vilar på handelskapitalismens roll i stormaktstidens samhälle och frågan om vilken roll utländskt kunnande och kapital spelade i den svenska järnhanterings omvandling, i förlängningen hur de första stegen mot kapitalistiska produktionsformer togs i Sverige. Mera precist: vilken betydelse har handelskapitalistiska entreprenörer haft i det avseendet?

Nergårds avhandling anknuter till en lång och väl utarbetad tradition inom svensk brukshistorisk forskning, representerad av namn som Eli F Heckscher, K-G Hildebrand och, på senare år, Anders Florén. Skillnaden mellan tidigare forskning och föreliggande avhandling ligger främst i det uttalade valet av ett entreprenörsperspektiv. Istället för att förklara ekonomisk förändring till exempel med hänvisning till tekniska innovationer fokuserar Nergård en specifik social och ekonomisk kategori – entreprenörerna – och deras agerande i skärningspunkten mellan produktion och marknad. Därmed ansluter avhandlingen också till vad som närmast utvecklats till ett credo för svenska historiker de senaste 10–15 åren; intresset för enskilda individers och grupper handlande snarare än studiet av opersonliga strukturer. Med författarens egna ord är det ”ett axiom” – en självklarhet med andra ord – att ”det är människan som skapar det samhälle hon lever i” (s 16). Sammantaget är det därför en intressant uppgift att närmare granska analysens uppläggning och inte minst författarens teoretiska utgångspunkter; det senare så mycket mera som framställningen i första hand bärs framåt genom litteraturgenomgång och analys av sekundärkällor snarare än bearbetning och presentation av primärmaterial.

Avhandlingens inledningskapitel är en genomgång av olika teorier om den tidigmoderna ekonomins omvandling i kapitalistisk riktning. Nergård inleder med att slå fast ett historiematerialistiskt grundperspektiv men kopplar sedan detta till Joseph Schumpeters teori om ekonomisk förändring. Förståelsen av entreprenören som en förenande länk mellan produktionsfär och cirkulationsfär är central för analysen. Det var i skärningspunkten mellan produktion och cirkulation som de stora ekonomiska vinsterna under handelskapitalismen kunde göras, vinster vilka därefter till viss del återinvesterades i järnhanteringen och därigenom stimulerade en gradvis omgestaltning av produktionen i kapitalistisk riktning. Handelskapitalism – detta klassiska historiska problem – och handels-

kapitalister spelar således i Nergårds tolkning en dynamisk roll men, vilket är viktigt att poängtera, på villkor satta av de i vid mening institutionella förutsättningarna i 1600-talets samhälle. Förutom entreprenörsperspektivet lanseras således också ett institutionellt perspektiv på ekonomisk förändring i avhandlingen – och dessutom ett ”nätverksperspektiv”, det senare applicerat i analyserna av de enskilda entreprenörernas förehavanden. Entreprenörskap, i avhandlingen uppfattat som en balansgång mellan de av kronan, eller staten, fastlagda institutionella spelreglerna för ekonomiskt handlande och den internationella marknaden var möjlig, menar Nergård, i mångt och mycket tack vare de enskilda aktörernas sociala nätverk och familjeband.

Hur belyser då författaren sambanden mellan entreprenörer, institutioner och nätverk? Kapitel 2 behandlar olika aspekter på entreprenörskap, speglat i tre exempel från sent 1500- och tidigt 1600-tal: Willem van Wijk, Willem de Besche och Mikael Ernst. Huruvida tre enskilda fall utgör ett tillräckligt bärkraftigt underlag för analysen kan givetvis alltid diskuteras. Hur som helst framgår den gryende stormaktstidens personella och ekonomiska förgreningar till södra Nederländerna tydligt i framställningen. Därifrån emanerade den kunskap och det kapital som entreprenörer i stil med Wijk och de Besche, något senare Louis de Geer, använde sig av.

I kapitel 3 – i mitt tycke ett av avhandlingens starkare avsnitt, inte minst stilistiskt – levandegörs den dynamiska miljön i södra Nederländerna och närmare bestämt Liège med omnejd. I huvudsak med hjälp av tidigare forskning ger Nergård en fyllig bakgrund och förklaring till hur och varför detta geografiskt begränsade område kunde upprätthålla en sådan ekonomisk tätposition som det gjorde fram till det tidiga 1600-talet. I järnbruksdistrikten runt Liège formades tidigt en entreprenörsstrategi fokuserad på förlagsproduktion som senare kom att bli mönsterbildande för hur järnhanteringen i Sverige omvandlades. Analysen får en logisk förlängning in i kapitel 4 där främst de Geer och dennes insatser på svensk botten behandlas. Där de allra första incitamenten till kapitalistisk omvandling av svensk järnproduktion möjligen går att ana sig till i fallet Willem van Wijk kan vi i de Geers verksamhet se tydligare spår av förändringsprocessen.

I kapitel 5–6 utmejslas dragen i denna omvandling tydligare och just Louis de Geer spelar en särskilt framträdande roll i dessa två kapitel. Vi får veta mera om den principiella motsättning som fanns mellan å ena sidan entreprenörernas ambitioner och å andra sidan rådsaristokratins ekonomiska strategier där kronan till exempel genom 1636 års Bergsordning spelade en viktig roll. Vad som behandlas är övergången från det äldre systemet med kronobruk till ett system grundat på förlag. Kapitel 6 ger därefter en bild av den sociala omvandlingen på ett antal valda bruksorter i Uppland, Västmanland och Närke och av framväxten av ett antal borgerliga nätverk med ekonomiska och politiska förgreningar, det vill säga det slags handlingsresurser Nergård ser som centrala för 1600-talets entreprenör-

skap. I avhandlingens 7:e och avslutande kapitel dras så trådarna samman. Vi får en jämförande utblick och sammanfattning av resultaten. Huvudpunkterna i förhållande till avhandlingens syfte kan därmed preciseras: de finansiella och personella kopplingarna mellan Nederländerna och Sverige; entreprenörernas anpassning till de institutionella spelreglerna i den svenska miljön men också det gradvisa omformandet av själva dessa spelregler; övergången från kronobrukssystemet till ett förlagssystem med kapitalistisk tilläggelse av mervärde som ett viktigt inslag.

Som framgått berör avhandlingens centrala tes en klassisk fråga inom forskningen, det vill säga handelskapitalismens (jämför 1950-talets Dobb-Sweezy-debatt och den senare Brenner-debatten) och mera precist de handelskapitalistiska entreprenörernas roll vid utvecklandet av kapitalistiska produktionsformer. Huvudproblemet som jag ser det är, med tanke på avhandlingens uppläggning, av teoretisk natur och rör frågan huruvida det är fruktbart att som Nergård, enkelt uttryckt, försöka gifta samman Karl Marx med Joseph Schumpeter för att förklara svensk järnhanterings omvandling. En syntes av det slaget förutsätter ingående bekantskap inte bara med Marx utan – givetvis – också med Schumpeter och Schumpeters sätt att förhålla sig till ekonomisk förändring och konjunkturcykler.¹ Nu ligger emellertid tyngdpunkten i avhandlingen mera på Marx än på Schumpeter.

Avhandlingens övergripande analysram är, som författaren slår fast, "historie-materialistisk" vilket då också "med utgångspunkt hos Marx själv förutsätter ett strukturalistiskt perspektiv, något som är nödvändigt för den förklaringsmodell jag kommer att använda mig av i min undersökning" (s 16). Denna principdeklaration skall således vägas mot författarens samtidigt uttalade intresse för det handlande subjektet och, i Schumpeters efterföljd, betoningen av entreprenören som drivkraft "inom såväl ekonomisk som samhällelig förändring" (s 15). Som antyds uppstår redan här vissa komplikationer. "Strukturalism" kan i sammanhanget implicera den klassiska marxismens ekonomiska determinism enligt vilken, enkelt uttryckt, politik – inbegripet entreprenörskapets institutionella förutsättningar – utgör den beroende variabeln och ekonomin den oberoende variabeln. Men begreppet kan också leda tankarna till exempel till Althusser's mer mångfacetterade strukturalism. Även om denna problematik nu inte utreds sluter dock Nergård tydligt an till den förra tankegången och man kan fråga sig vilken roll mänskligt handlande egentligen spelar som förklaringsfaktor i det sammanhanget. Signifika-

1. Schumpeter behandlade visserligen den mogna industrikapitalismen men – och här håller jag med Nergård – i princip finns inget som motsäger användandet av hans teori på förindustriella samhällen. Teorin om entreprenörskapet har, åtminstone om vi följer Schumpeter själv, ändå inslag av generell giltighet. "The entrepreneurial function itself is not confined to capitalist society, since such economic leadership as it implies would be present, though in other forms, even in a primitive tribe or in a socialist community." Joseph A Schumpeter, *Business Cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, Philadelphia 1989 [1939], s 180.

tivt är att författaren själv framhåller att Marx ju fäste föga vikt vid entreprenörerna och deras funktioner. Schumpeter spelar däremot en underordnad roll i det sammanhanget och den bestämning Nergård till sist gör av entreprenörsfunktionen sker "utifrån dess betydelse för förändring av rådande strukturer".

Det vi får veta om Schumpeter och hans teori är i princip att han sökte förklaringen till kapitalismens konjunkturcykler i "den mänskliga faktorn" snarare än i det kapitalistiska systemets struktur. Vad som driver utvecklingen framåt är inte kampen mellan olika samhällsklasser, utan mellan "jämbördiga affärsmän". Denna bild hade självfallet kunnat fördjupas betydligt. Som hos de klassiska national-ekonomerna och som hos Marx handlar Schumpeters teori om jämvikter, närmare bestämt då om orsakerna till de förskjutningar av ekonomisk jämvikt vilka i sin tur förklarar förändringar i en given produktionsstruktur. Problemet hade sysselsatt Schumpeter från 1910-talet och kan sägas ha kulminerat i de båda arbetena *Business Cycles* (1939) och *Capitalism, Socialism and Democracy* (1943); bland annat var det i den senare boken som det kända begreppet "creative destruction" utvecklades, det vill säga synpunkten att innovationer (via entreprenörer) i förlängningen bryter ned etablerade produktionsstrukturer.

Kort sammanfattat representerar Marx och Schumpeter två ganska olika sätt att förklara ekonomiska systems förändring. I det ena fallet sker det med hänvisning till produktivkrafternas förändring, i det andra fallet med hänvisning till innovationer och entreprenörer. Huruvida denna skillnad också gör Marx och Schumpeter principiellt oförenliga kan visserligen diskuteras länge men hur som helst berörs frågan, enligt min mening, alltför flyktigt i avhandlingen. Entreprenörskap som analytisk kategori tenderar faktiskt att komma i skymundan i det trots allt 40 sidor långa introduktionskapitlet. Mitt huvudargument är således att avhandlingen hade tjänat på en mera stringent teoriram och mera systematisk fokusering av det som trots allt är analysens huvudproblem, det vill säga entreprenörskap och i samband därmed också frågan om institutioner. I själva verket tror jag att flera av de intressanta aspekter Nergård behandlar kunnat analyseras lika väl med "mindre Marx" och förmodligen än mer djuplodande med "mera Schumpeter" och en tydligare koppling till institutionellt inspirerade synsätt. Men låt oss ta några exempel.

Centralt hos Schumpeter är således innovationen (utförd av entreprenören), alltså uppkomsten av vad han kallade "new combinations". Vari dessa består preciserades inte uttömmande i *Business Cycles*: "we will simply define innovation as the setting up of a new production function. This covers the case of a new commodity, as well as those of a new form of organization such as a merger, of the opening up of new markets, and so on".² Men även om definitionen lämnas delvis öppen är det uppenbart till exempel att övergången från kronobruk till förlag fal-

2. Schumpeter 1989.

ler in under den typ av organisatoriska förändringar som kan inkluderas i innovationsbegreppet.

Det intressanta blir då – som Nergård mycket riktigt också framhåller – vilka förutsättningar alternativt hinder (på denna punkt talade också Schumpeter själv främst i termer av hinder) som finns för genomförandet av diverse nya kombinationer. Institutioner spelar en central roll i det sammanhanget och, sannolikt, som Nergård också understryker, entreprenörernas sociala nätverk som handlingsresurs. Men handlingsresurser och institutioner är två olika ting. Det skall erkännas att jag gärna hade sett mera av den här typen av resonemang i avhandlingen, inklusive frågan om institutioner och institutionell förändring. Nu ger istället *Mellan krona och marknad* ett i mitt tycke delvis missvisande referat av Douglass North på den punkten. Nergård uppehåller sig framför allt vid hur North behandlat frågan om aktörer i förhållande till institutionsbegreppet och hon förefaller använda ”institutioner” mest som ett sätt att betrakta förhållandet mellan aktörer och strukturer (s 44ff). Norths och andras texter på området ger visserligen utrymme för den typen av resonemang. Men det centrala i institutionella teori-bildningar är ju ändå betoningen av de såväl formella som informella spelregler (”rules of the game” i Norths original)³ vilka strukturerar mänskligt handlande – allt från lagar och förordningar till mer eller mindre oreflekterade normer och föreställningar; att efterlysa en koppling mellan denna typ av resonemang och frågan om svensk samhällsomvandling under 1600- och 1700-talen är ej alls långsökt. Vi kan till exempel dra en parallell till Leif Runefelts likaledes aktuella avhandling om *Hushållningens dygder* (2001),⁴ det vill säga de föreställningskomplex som präglade svenskt ekonomiskt tänkande under stormaktstiden och som utgör en intressant kontrast till Nergårds förment instrumentellt rationella och vinstmaximerande entreprenörer.

Bättre belyst är däremot betydelsen av entreprenörernas sociala nätverk som handlingsresurs och Nergårds avhandling sluter här an till den mer kvalitativt orienterade nätverksforskning som under senare år kommit att bedrivas vid Historicum i Uppsala.⁵ Vad gäller en annan av avhandlingens huvudteser, betydelsen av personella och finansiella länkar mellan södra Nederländerna och den svenska bergshanteringens omvandling under 1600-talet, vilar framställningen på säker grund. Dessa kopplingar är väl i och för sig inte helt obekanta men Nergård fördjupar och nyanserar vår bild av entreprenörer som de Geer och andra. Återi-

3. Douglass C North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge 1990, s. 3.

4. Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm Studies in Economic History, Stockholm 2001.

5. För några kommentarer till nätverksanalysens kvalitativa respektive kvantitativa aspekter, se emellertid Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998, särskilt kap 1 samt Exkursen.

gen hade emellertid en något striktare tillämpning av Schumpeters entreprenörsbegrepp i kombination med institutionell teoribildning sannolikt kunnat tillföra ytterligare dimensioner till analyserna. Empiriskt finns det nödvändiga stoffet redan i dessa. Låt oss ta avsnitten om Liège som exempel. Slående är att vad författaren främst lyfter fram faktiskt just är betydelsen av institutionella ramverk och politisk regim som dynamisk faktor i ekonomin. På motsvarande sätt är Nergårds paralleller och jämförelser med det samtida ”handelskapitalets” ställning (eller snarare brist på ställning) i Ryssland en slående illustration till samma problematik.

Nergård visar också på samma omständigheter när det gäller Sverige, till exempel i ett av avhandlingens huvudavsnitt, nämligen kapitlen 4–5 om familjen de Geer och förhållandet till rådsaristokratin. En vändpunkt i familjens entreprenörsvksamhet är således när kronan börjar arrendera ut sina bruk (Finspångsarendet 1618) något som Nergård framhåller också skapade möjligheter för omorganisering av produktionen. Genom en gradvis förändring av spelreglerna för ekonomiskt handlande fann de nya entreprenörerna möjlighet att mera systematiskt integrera cirkulationssfär med produktionssfär (s 156f). Min poäng är emellertid att dessa slutsatser rimligen vunnit i skärpa med en mera konsekvent och systematisk teoriram.

Vad jag uppfattar som svagheter i avhandlingens grundkonstruktion skall dock inte tillåtas skymma de förtjänster som självfallet också finns. Ovannämnda synpunkter beaktade anser jag ändå att Nergård ofta lyckas lyfta fram och belysa en oerhört komplicerad omvandlingsprocess, dess rötter och ursprung, på ett fint sätt. Maj-Britt Nergårds doktorsavhandling *Mellan krona och marknad* är ett ambitiöst och brett upplagt försök att analysera upprinnelsen till en kapitalistisk produktionsform i Sverige. Det är en avhandling som säkerligen kommer att resa nya frågor i forskningen om det svenska 1600-talets samhällsförändringar.

Martin Åberg*

* Fakultetsopponent

Kortare recensioner

Geoffrey Roberts (ed), *The History and Narrative Reader*, Routledge, London & New York, 2001. 450 s.

Är berättelsen historikerns främsta instrument för att förstå, förklara och rekonstruera det förflutna? Denna kunskapsfilosofiska fråga har väckt en debatt som pågått sedan 1960-talet i anglosaxiska länder. Amerikanen Hayden White är kanske den narrationsforskare och historiograf som framför andra blivit känd för att studera historieskrivande med redskap hämtade från litteraturvetenskap och retorik. White har i flera böcker visat hur historiker använder arketyperiska gestalter och berättelseformer som de skelett på vilka en historisk skildring hängs. För White är detta inte något negativt utan tvärtom en nödvändighet. Vissa typer av urberättelser ingår sedan antiken i den västerländska kulturen och förser även nutida läsare med igenkännbara dramatiska former.

White har mött motstånd från forskare som betraktat den berättande historien som en förlegad och icke-eftersträvansvärd form. Ett avståndstagande från den berättande formen präglade 1960- och 1970-talen, då strukturinriktade, ofta kvantitativa, studier sågs som den mest lovande – eller enda – genren inom historieforskningen. En teoretiskt grundad historieskrivning ansågs av många svårförenlig med berättelsens form. Samtidigt kan man säga att den berättande historien då kom att ses som historiografiskt intressant, som en genre med möjligheter och begränsningar väl värda att studeras.

Lawrence Stone skrev 1979 en artikel med titeln "The Revival of the Narrative. Reflections on a New Old History", där han diskuterar vad som betraktats som vetenskaplig historieskrivning under olika tidsperioder. Han menar där att en deterministisk syn på historien – som i grunden bestämd av ekonomiska och demografiska förhållanden – lämpar sig för en analytisk stil snarare än berättelseform. Men, då en del forskare under 1970-talet började tvivla på att ekonomisk-demografiska förhållanden utgjorde en tillräcklig förklaring till all historisk förändring, kom också nya former av historieskrivning att bli intressanta, hävdade Stone. Människors känslor, värderingsmönster och vardagsbeteenden började vid den tiden ses som värdefulla studieobjekt och mentalitetshistoria utvecklades till en ny specialitet. Historiker som Georges Duby, Emanuel le Roy Ladurie, Nathalie Zemon Davis och Carlo Ginzburg tog den enskilda människan som utgångspunkt för att beskriva andra tiders världsbild och livsåskådning.

Från och med berättandets återkomst på 1970-talet kom alltså en diskussion om berättandets – narrationens – möjligheter och begränsningar att ta fart, en debatt med många namnkunniga deltagare. Ett urval artiklar från den diskussion som förts om historia och narration i ett antal anglosaxiska historiska tidskrifter

presenteras nu för intresserade läsare i en antologi. Den har titeln *The History and Narrative Reader* och är sammanställd av Geoffrey Roberts, verksam vid universitetet i Cork, Irland.

Texterna är ordnade i teman som "Narrative and historical understanding", "Narrative history and the linguistic turn" och "Narrative and the practice of history". Samlingen kompletteras med ett användbart sak- och personregister. En brist är att författarna till uppsatserna inte presenteras, utan endast när och i vilken tidskrift deras inlägg först kunde läsas (publiceringsdatum för de ingående uppsatserna har en spännvidd mellan 1964 och 1998). En annan brist är att genushistorien nästan helt lyser med sin frånvaro trots att *Gender studies* växte fram som en viktig forskningsgren under den period som publicerades. Det borde finnas ett och annat att säga om hur ett strukturalistiskt könsperspektiv har för- enats med en berättande form i engelskspråkig historieskrivning.

Trots dessa smärre invändningar är *The History and Narrative Reader* en guldgruva för den som funderar över berättelsens plats i kulturen. Är berättelsen den urform i vilken människor sorterar in varje skeende? Är den mänskliga hjärnan till och med programmerad för att ta emot och skapa berättelser? Eller är berättelsen en kulturell artefakt, där den västerländska traditionen skapat undertyper som tragedin, komedin, den romantiska historien eller hjältesagan? Måste berättelser uppfylla sådana konventioner för att fånga läsaren/lyssnaren? Eller är postmodernismen på väg att lösa upp dem? Går det att undvika berättelsens form, och i vilka sammanhang är det önskvärt? Sådana historiefilosofiska frågor utgör navet kring vilka uppsatserna i *The History and Narrative Reader* rör sig.

Hayden White bidrar med två uppsatser som sinsemellan är mycket olika. I den första ger han sin syn på berättelsens urformer i historiografiskt perspektiv. I den andra behandlar White specifikt Förntelsen i samma perspektiv. Han menar där att massmordet på judar svårligen låter sig beskrivas i någon av de traditionella former, som historieberättandet alltid har tagit. White tycks i denna essä mena att den ultimata ondskan kräver nya former av beskrivning som samtidigt tillfredsställer såväl kraven på sanning som på tillgänglighet.

Förutom att den är inspirerande är *The History and Narrative Reader* även användbar som en textbank för lärare på grund- eller forskarutbildningens kurser i historiens teori och metod. Den bjuder på ett rikt urval av fristående uppsatser av olika svårighetsgrad och en användbar ordlista över termer som används inom narrationsforskningen.

Lisa Öberg

Catharina Raudvere, Anders Andrén & Kristina Jennbert (red), *Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik*, Väger till Midgård 1, Nordic Academic press, Lund 2001. 191 s.

Sedan januari 2000 bedrivs i Lund ett projektet "Väger till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv". Dess syfte, som det formuleras i den här recenserade antologin (s 9), är att ta plats mellan å ena sidan "en överdriven idealisering" i användningen av "begreppet förkristen nordisk religion", och å andra sidan "motstånd mot politisk kontaminering". Ambitionen är "att formulera rimliga analyser av hur liv och religion gestaltade sig i förgången tid".

Nu är detta inte det första större tvärvetenskapliga projekt som på senare år intresserat sig för "nordisk hedendom", men "Midgårdsprojektet", som det kommit att kallas, utmärker sig bland annat genom sitt mer uttalade intresse för senare tiders förhållande till det förkristna nordiska samhället. Just detta var också temat för den första konferensen som anordnades av projektet i maj 2000, och som ett år senare resulterade i den här aktuella volymen,¹ redigerad av projektets tre initiativtagare.

Boken inleds med en artikel av en av dessa, religionshistorikern Catharina Raudvere, som diskuterar principer för källvärdering och grundläggande begrepp som myt, saga, tradition och religion. I en kort presentation av boken problematiserar Raudvere också forntida religioners betydelse för modern identitetsuppbyggnad, främst bland extrema politiska grupperingar. Därpå presenterar Margaret Clunies Ross och Lars Lönnroth resultaten av det nyligen avslutade internationella projektet "Eddornas sinnebildsspråk", om relationen mellan den nordiska poetikens estetik och den klassiska retoriken från Snorri Sturluson till romantiken. Rapporten understryker att kontinuiteten bakåt från de förromantiska strömningarna i 1700-talets europeiska litteratur till nordiska humanister som till exempel Ole Worms, ja även till Snorri, har visat sig långt starkare än man tidigare antagit.

I artikeln "Arkeologi och nazism – en ockupation av ämnet" diskuterar Lise Nordenborg Myhre hur den av nationalromantiken starkt präglade norska arkeologin under ockupationsåren konfronterades med två konkurrerande nazistiska forntidssvärmerier, en mer nationalistiskt präglad, ledd av Alfred Rosenberg, och en uttalat pangermanskt ledd av Heinrich Himmler och den i svensk forskning inte helt obekante Hermann Wirth.² Stefan Arvidsson redogör sedan för konflikten mellan nazistisk vetenskaps germanmytologi och den på fascistoid katolsk

1. Den andra delen, Kristina Jennbert, Anders Andrén & Catharina Raudvere (red), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, Väger till Midgård 2, Lund 2002, recenserades i *Historisk tidskrift* 2003:2, s 346f (reds anm).

2. Jfr t ex Henrik Janson, *Till frågan om Svearikets vagga*, Vara 1999, s 63ff.

monarkism vilande så kallade Wienskolans motbild, vilken genom arkeologen Marija Gimbutas fortplantat sig till modern "nyhednisk" feminism och naturmystik. Stefanie von Schnurbein påvisar en växelverkan mellan germanistiken och det tidiga 1900-talets försök att återskapa en germansk andlighet, och hon menar att det finns tydliga paralleller till idag då vissa vetenskapliga discipliners intresse och frågeställningar sammanfaller med den moderna asatrons.

I den återförtrollade naturen stöter vi också på det skräckinjagande väsen som Göran Dahl skildrar under titeln "Den nya högern och nyhedendomen", en strömning för vilken religionshistorikerna Geroge Dumézil och Mircea Eliade utgjort viktiga inspirationskällor, och för vilken Carl G Jungs redan från början rasistiskt präglade "kollektiva omedvetna" är ett oundgängligt fundament. Dahl visar hur "den nya högern" i sin antiamerikanism, anti-liberalism och hävdande av varje folks särart kommit att aktivt närma sig vänstern, miljörörelsen och kampen för ursprungsbefolkningars rättigheter. Artikeln utmynnar i en varning för "nyhögern som potentiell fascism där vi kanske minst väntar oss: i vänstern, miljörörelsen, religiösa rörelser eller rentav hos oss själva om vi inte ser upp" (s 145).

Slutligen beskriver Mattias Gardell hur rasismen i USA under efterkrigstiden omvandlats från statssanktionerad ideologi till revolutionär motståndsideologi. I denna process har på senare år fornnordisk religion, och framför allt Oden, kommit att spela en betydande roll. Det är dock inte bara den rasistiska extremhögern som intresserar sig för dessa ting. Bland de hundratals sammanslutningar som ägnar sig åt så kallad *Asatru* urskiljer Gardell tre "positioner": en anti-rasistisk, en rasistisk och en etnisk som inte anser sig rasistisk, men i grunden är det. Påfallande är bland annat att en av de rasistiska rörelserna, kallad Wotansvolk, med sina omkring 5 000 medlemmar visar sig vara ett av de snabbast växande samfundet bland "vita" fångar på USA:s fängelser.

Samtliga bidrag är välskrivna, viktiga och intressanta, och denna första publikation från Midgårdsprojektet måste anses synnerligen lyckad. Inte desto mindre är det sett i det större sammanhanget långt från nyromantik, SS-politik och amerikanska fängelser till de "positioner" som bildar utgångspunkt för det projekt som denna volym ingår i. Det har lämnats en väl tilltagen säkerhetszon kring den moderna vetenskapens syn på "nordisk hedendom". Om projektet framgent vänder sig direkt mot forntiden för "att formulera rimliga analyser" släpar man därför med sig stor osäkerhet om på vilken vetenskapligt grund de egna kategorierna vilar. Hur skall man i de egna frågeställningarna förhålla sig till romantikens drömska germanism och myter om det ariska, vilka genom den före detta nazisten Jan de Vries och den före detta fascisterna George Dumézil blivit så extremt dominerande under efterkrigstiden; och hur skall man förhålla sig till det faktum att den historiska källkritiken ännu inte har applicerats på "nordisk hedendom"? Raudveres egna reflektioner kring källkritik (s 12) skulle ha kunnat vara tydligare. Fundamentalt är till exempel att göra klart vilka delar av den isländska edda-

litteraturen och historieskrivningen som utifrån projektets frågeställningar kan användas som kvarlevor, och vilka som i förhållande till den "hedniska" religionen endast är berättande källor.

Henrik Janson

Lars Linge (red), *Nordiska möten. Antologi utgiven av Föreningen Kungälv's Musei Vänner till 900-årsjubileet av Trekungamötet i Kungälv 1101*, Kungälv 2001. 141 s.

Gamla Kungahälla (nu Kungälv) är Västsveriges mest uppmärksammade och mest omtvistade medeltidsstad. Meningsutbytet är lika gammalt som den västsvenska historieforskningen. Orsaken är de isländska sagorna. Islänningarnas konungasagor handlar som bekant först och främst om de norska konungarna och deras bedrifter, och då är givetvis konungasätet Kungahälla med. Dessvärre skrevs sagorna långt efter de händelser, som de skildrar, och sagorna har träffande kallats för "historiska romaner".¹

I äldre tid trodde man på sagorna, men efter det källkritiska genombrottet har inställningen bland historikerna i allmänhet varit starkt kritisk eller åtminstone försiktig. Föreliggande skrift är strängt källkritisk. Den är närmast föranledd av 900-årsminnet av trekonungamötet år 1101, men trekungamötet är ett av de ämnen, som behandlas minst. Bokens redaktör, Lars Linge, erkänner utan omsvep: "vi vet helt enkelt för litet om det". Hans uppfattning överensstämmer med mina slutsatser i ämnet.² Detta ämne, som dock låg sagaskrivarna förhållandevis nära i tiden, är sällsynt dunkelt och dessutom mycket partiskt behandlat.

Av sagornas uppgifter om Kungahälla behandlas i föreliggande bok endast Snorres skildring av hur vunderna år 1135 anföll och plundrade staden. Lars Lönnroth finner att skildringen är mycket sagoaktig. Detta är anmärkningsvärt, eftersom Snorres egen fosterfar hade varit med om anfallet. Lönnroth försöker urskilja en sanningskärna men rör sig då med osäkra antaganden och stannar inte för någon av de framförda lösningarna.

Sagorna omtalar Kungahälla redan i samband med vikingatida händelser, men de arkeologiska utgrävningarna under 1900-talet visar, att staden Kungahälla inte är äldre än 1100-talet. Därför har man sökt efter ett ursprungligt Kungahälla på annan plats. Arkeologen Kristina Bengtsson har i ett annat sammanhang utifrån ortnamnen hävdad, att Kungahälla ursprungligen skulle ha varit en kungsgård vid det stora gravfältet i Ytterby. I ett senare skede skulle en köpstad ha uppstått i sydost vid Nordre älv, och denna skulle ha fått överta namnet Kungahälla. För att

komma vidare krävs omfattande utgrävningar i Ytterby. I *Nordiska möten* försöker Kristina Bengtsson utpeka mötesplatsen, där konungarna träffades 1101. Eftersom sagorna dels är opålitliga, dels inte har några detaljuppgifter, sätter hon dock frågetecken i kanten. Klart är dock, att mycket talar för att platsen har använts vid ett kungamöte 1276.

Enligt Snorre Sturlasson skulle Kungahälla efter vundernas anfall aldrig ha blivit vad den hade varit. Arkeologen Jens Rytter visar dock, att stadens storhetstid tvärtom började efter 1135, och att inslagen av hantverk först nu blir många. Tack vare benfynd kan Maria Vretemark påvisa, att man har ägnat sig åt långväga handel. Renhorn har förts till Kungahälla och använts som råämne inom kamtillverkningen. Man har även hittat valrossbetar, späckhuggartänder och revben från valar. Från inlandet har äldre oxar förts till kuststaden. I gengäld finner man i inlandsstaden Skara kotor efter stor torsk, långa och sej. Handelsutbytet har alltså varit livligt. För tiden före 1200-talet är det således arkeologin och inte sagorna, som ger oss värdefullt vetande, och ibland ger arkeologin andra (och givetvis tillförlitligare) besked än sagorna.

Först när vi får samtida och förhållandevis rikhaltiga källor, blir de skriftliga källorna givande. Lars Linge disputerade på avhandlingen *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid* och återvänder här till samma ämne. De danska kungarna ville dra Västergötlands handel över danska sjöstäder, men de svenska kungarna ville dra den över svenska handelsstäder. Gamla Kungahälla låg en bit ner efter Nordre älv, men Göta älvs huvudfåra var den viktigaste farleden. Redan 1308 anlades Bohus fästning på en holme, där Nordre älv utgår från Göta älv. Detta läge var mycket förmånligare, om man ville fånga upp Västergötlands handel, och Linge påvisar, att det redan under 1360-talet fanns "härbärgen" strax utanför fästningen, och att de, som ville bygga och bo här, fick stadsprivilegier redan 1505. Först 1613 gavs kunglig befallning att staden skulle flyttas till fästningsholmen, men mycket länge hade man alltså varit inriktad åt detta håll. Linge påvisar också, att Kungahälla ännu på 1500-talet var en betydande handelsstad. Tillbakagången kom först på 1600-talet sedan Göteborg hade anlagts och dragit till sig Västergötlands utrikeshandel.

Boken *Nordiska möten* ger således åtskilliga bidrag till Västsveriges och Kungälv's historia. Linges studie visar, att historikerna alltjämt har en del ogjort vad gäller Kungälv's äldre historia, men vad gäller den äldsta historien är det arkeologerna, som kan föra verket vidare.

Lars Gahrn

¹ Lauritz Weibull, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, Lund 1911, s 153.

² Lars Gahrn, "Magnus barfot. Margareta fredkulla och kampen om Dalsland" I-II, i *Hembygden* 2001, årsbok för Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund, Färgelanda 2001 och 2002.

Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909. En familie- og rettshistorisk studie*, Den Norske Historiske Forening, Oslo 2001. 398 s.

I anglosaxisk forskning har brett upplagda familjehistoriska verk varit vanliga alltsedan forskare som Peter Laslett, Lawrence Stone och Edward Shorter på 1960- och 1970-talen presenterade sina arbeten om livet i familjen under de senaste 500 åren i England respektive Frankrike. Dessa verk har i stor utsträckning präglat bilden av familjeförhållanden och sexualitet i det tidigmoderna samhället, oaktat de skillnader som rimligen borde finnas mellan olika länder. För nordiska förhållanden saknas den här typen av syntetiserande framställningar med höga anspråk på generaliserbarhet. Familjehistorisk forskning saknas dock inte, inte heller monografier som spänner över en längre tidsrymd. Hanne Marie Johansens *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909* är en av dem, ett viktigt bidrag till vår kunskap om det tidigmoderna samhället. Boken är den tryckta och något omarbetade versionen av Johansens doktorsavhandling från 1998 där hon behandlar skilsmässornas historia i Norge från reformationen, då skilsmässor blev möjliga i och med den protestantiska avsakraliseringen av äktenskapet, till nittonhundratalets början då en ny skilsmässolag infördes. Studien sträcker sig i praktiken fram till idag eftersom den också innehåller ett appendix över skilsmässorna i Norge under 1900-talet. För att täcka ett så långt tidsspänn måste naturligtvis författaren använda sig också av andras undersökningar. Johansens egen forskning rör perioden 1790–1831 samt, för Bergens stift, 1604–1708.

Avstampet tas i vad vi vet om skilsmässor i dagens samhälle och vad vi tror oss veta om skilsmässorna i äldre tid. Utifrån detta formuleras ett antal påståenden att pröva mot källorna:

- att det de senaste årtiondena från en låg nivå skett en enorm ökning av antalet skilsmässor och att det är rimligt att anta att skilsmässor var i det närmaste okända före 1850;

- att de skilsmässor som förekom, genomfördes bland samhällets övre skikt och framförallt i städerna och

- att det idag framförallt är kvinnor som driver igenom skilsmässor. Eftersom vi tolkar detta som ett tecken på självständighet och frihet måste det förr ha varit mycket sällsynt att kvinnor initierade skilsmässor.

Avhandlingen är uppbyggd så att efter en introduktion där ämnet sätts in i sin vetenskapliga kontext och där avgränsningar görs, ges kvantitativa data över utvecklingen i ett långtidsperspektiv. Därefter presenteras den protestantiska äktenskaps- och skilsmässorätten. Denna var grundad på en bibeltolkning som i princip endast medgav skilsmässa vid hor och övergivande. I nästföljande två kapitel behandlas vägen mot en sekulariserad syn på skilsmässorna under årtiondena efter franska revolutionen. Äktenskapet kom då att ses som ett kontrakt som kunde brytas om någon begått ett brott mot det. En möjlighet att få skilsmässa på

administrativ väg hade gradvis införts i praxis redan från 1600-talet men när möjligheten att få sådan skilsmässa genom kunglig dispens, utan rättegång vid domkapitlet, blev lagfäst 1790 ökade antalet ärenden. Romantiken med dess glorifiering av familjelivet medförde sedan en reaktion under 1800-talet som innebar färre skilsmässor. Utvecklingen vände åter i liberal riktning framemot sekelskiftet 1900, vilket befästes i 1909 års skilsmässolag, en för tiden modern lag som förebådade liknande lagar i övriga Norden. Efter denna genomgång av förändringar i ideologi, lagstiftning och en presentation av siffrorna på en övergripande nivå, diskuteras de två olika formerna av skilsmässa, genom dom eller genom kunglig dispens, i varsitt kapitel utifrån bland annat sociala mönster och geografisk fördelning.

I skilsmässoansökningarnas beskrivningar av äktenskapet öppnas en dörr till en av de viktigaste delarna i människors liv, vid en tidpunkt då de är som mest utsatta. Detta ger möjlighet till djupa inblickar i dåtidens föreställningsvärldar och vardagsliv. Men det är först i bokens två sista kapitel vi får möta människorna bakom statistiken, deras tankar om äktenskapet, vilken betydelse känslor gavs och hur den sociala kontrollen fungerade. Avhandlingens disposition har sin logik: den går från en presentation av kvantitet och siffror i ett övergripande långtidsperspektiv, till lagar och ideologi och sedan till ett djupare studium av de kvantitativa mönstren för att sluta med en mer kvalitativ diskussion. Men detta framställningssätt gör läsningen onödigt trist. Istället för att låta var tid åskådliggöras med utgångspunkt i de mönster de kvantitativa undersökningarna ger och diskutera dem utifrån sina förutsättningar ifråga om lagar och diskurs kring äktenskap och skilsmässa, staplas olika typer av information på varandra utan att sambandet mellan dem alltid klart framgår. Den möjlighet materialet ger att genom en analys av skilsmässorna och deras historia möta föreställningar hos både män och kvinnor, myndigheter och lagstiftare om vad äktenskapet var tänkt att vara, att se uppfattningar om könsroller och om individens kontra kollektivets rätt i ett samhälle, utnyttjas inte fullt ut. En annan brist är att detta, som sagt, är en omarbetad version av avhandlingen. Ibland hörs röster som förespråkar att vi också i Sverige skall disputera på otryckta avhandlingar som sedan eventuellt trycks. Det man vinner på systemet är naturligtvis att författaren får en chans att bearbeta de partier opponenter (i Norge opponenterna) tycker behöver åtgärdas och att läsekretsen får en bok där småfel är korrigerade. Problemet är att de nytryckta böcker som kommer ut i handeln inte längre är färska i förhållande till forskningsläget. Denna bok, tryckt 2001, har i litteraturlistan endast fem titlar som kommit ut efter disputationen och inga av dem är nyare än från 1999. Så varför trycka en avhandling då den ändå inte är tillfredställande uppdaterad?

De resultat Johansen kommer fram till är icke desto mindre intressanta:

- Skilsmässotalet uppvisar inte någon rätlinjig utveckling från en tidigmodern låg nivå till dagens mycket höga siffror. Som också Hans Eyvind Naess konstaterat

var skilsmässonivån i 1600-talets Norge högre än på 1700-talet och en god bit in på 1800-talet.

– Stads- och kustbefolkning var överrepresenterade och bönderna var underrepresenterade bland de skilsmässosökande men skilsmässor initierades av människor från alla sociala skikt.

– Att kvinnor söker skilsmässa är inte en modern företeelse. Under hela perioden dominerar kvinnor bland de skilsmässosökande.

– Den mer kvalitativa analysen av målen visar emellanåt en häpnadsväckande modern syn på äktenskapet, värdet av värme och kärlek mellan makarna kunde framhållas men aldrig patriarkalisk dominans. I grunden låg vikten av att upprätthålla ordningen i samhället och en skilsmässa kunde ses som ett medel att göra detta.

En jämförelse mellan Sverige och Norge visar att lagarna rörande äktenskrätten kom samtidigt och var likartade. Några skillnader är att i Sverige leddes domkapitlet av biskopen medan länsherren/amtmanen var den formelle ledaren i Norge. I Norge förlorade domkapitlet domsmakten över skilsmässorna 1797, i Sverige skedde det redan med 1734 års lag även om domkapitlet också fortsättningsvis skrev ut skilsmässobreven. I Sverige godkände kyrkoordningen separation, i Norge inte.

När Johansen ser att kvinnorna dominerade bland de skilsmässosökande i 1600-talets Bergen blir tolkningen av detta att det är ett undantag. Då jag i min egen forskning kunnat visa att kvinnor var i majoritet bland dem som sökte skilsmässa i 1600-talets Småland tror jag att vi här kan se, inte en avvikelse, utan ett mönster, ett nordiskt mönster. Också andra protestantiska länder gav både män och kvinnor rätt att söka skilsmässa från en otrogen make/a men de nordiska kvinnorna använde denna möjlighet oftare än kvinnorna på kontinenten och oftare än sina män. Vilka sociala strukturer och kulturella mönster gjorde detta möjligt för kvinnorna? Ytterligare undersökningar rörande äktenskap och skilsmässor i olika områden i Danmark/Norge och i Sverige/Finland kan ge nya pusselbitar och möjligheter att presentera nordisk familjehistorisk forskning i verk som kanske kan få samma genomslagskraft som den anglosaxiska forskningen har haft.

Malin Lennartsson

Jean-Antoine-Nicolas Caritat, Marquis de Condorcet, *Människosläktets andliga förkovran*, svensk översättning av Arne Klum, originaltitel *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1793), förord, redigering och noter av Olof Hägerstrand, Carlssons, Stockholm 2001. 203 s.

Nu har Marquis de Condorcets verk för första gången blivit fullständigt översatt till svenska. Denne matematiker och filosof betraktas som en av de tydligaste

företrädarna för upplysningsfilosofin och moderniteten. Många historiker har redan haft stor glädje av hans verk. de Condorcet citeras flitigt i presentationer av upplysningen och moderniteten. Det finns all anledning att fortsätta med det när nu hela manuskriptet inklusive en del nyfunna anteckningar finns i svensk översättning.

Boken ger en god grund för förståelsen av den moderna västerländska idé-historien. de Condorcets verk berör de stora, universella frågorna sådana de formulerades under upplysningstiden. I boken skildras mänsklighetens historia från det att "människorna har gått samman i olika stammar", som det heter i det första kapitlet, till de Condorcets samtid, den franska revolutionen. Förnuft och vetenskap utgör huvudteman för genomgången. Efter den historiska tillbakablicken vänder han blicken framåt i det avslutande kapitlet, "Om mänsklighetens kommande utveckling". de Condorcet finner att förnuftet och vetenskapen fått allt större utrymme under historiens lopp och det gläder honom. Hans framtidssyn är mycket positiv. Hans huvudtes är att vetenskap och förnuft kommer att skapa ökad jämlikhet och bättre människor i framtiden.

Det är just hans syn på framtiden som är det mest intressanta. Han skriver inte när förändringen till det bättre kommer att inträffa, bara att en sådan kommer att ske. Vi kan gå tillbaka och bedöma hans trovärdighet som prognosmakare. Vi konstaterar att vetenskapen och förnuftet har fått ökat inflytande över mänskligheten, men angående huruvida detta lett till mer jämlikhet och bättre människor går meningarna avsevärt isär mellan civilisationskritiker och anhängare av civiliseringssteorier. de Condorcets syn på medlen är slående korrekt, medan de mål han identifierar har kommit i skymundan och dessutom väckt kritik från skilda håll.

Upplysningsprojektets framstegstanke, modernitetens slutmål, som de Condorcet så tydligt uttrycker, har varit bärande för det västerländska samhället sedan hans dagar och är det på många sätt fortfarande. Ett tydligt exempel var den svenska folkhemspolitiken och den dithörande sociala ingenjörskonsten. Folkhemsarkitekternas utopiska visioner om det framtida samhället bar samma kännetecken som de Condorcets idealsamhälle. Hans framtidssyn ställer mycket av civilisationskritiken, postmodernistisk eller inte, på sin spets. Finns samma positiva synsätt idag? Varför eller varför inte?

Vår syn på framtiden speglar vår syn på historien, vilket tydligt framkommer hos de Condorcet. Ett sätt att skapa en medveten historiesyn är att ständigt vända åter till historien och dess aktörer, med nya frågor, som finner nya svar. de Condorcet är synnerligen lämplig som ett sådant "bollplank", för han har tänkt; hos honom finns en medveten historiesyn. de Condorcet är entusiasmerande kring angelägna allmänhistoriska ämnen. Han tvingar läsaren att ta ställning. Istället för att få svar väcks nya frågor, som bara läsaren själv kan svara på.

Anna Eskilsson

Marianne Berg Karlsen, *"I Venskabs Paradiis". En studie i maskulinitet og vennskap mellom menn*, Den Norske Historiske Forening, Oslo 2001. 128 s.

Historikern Marianne Berg Karlsens bok *"I Venskabs Paradiis"*, som grundar sig på en "hovedoppgave" i historia, behandlar maskulinitet och nära vänskap mellan män i Norge i början av 1800-talet med prästsönerna Conrad Nicolai Schwach (1793–1860) och Maurits Christopher Hansen (1794–1842) som exempel. De båda, som kom att bli centrala gestalter i norskt kulturliv, lärde känna varandra som studenter i Kristiania. I samband med inträdet i yrkeslivet, som jurist respektive lärare, skildes de åt geografiskt men kom att hålla nära kontakt med varandra medelst brev i över tjugo års tid, till Hansens död. Det är också brev som, tillsammans med en självbiografi, bildar det empiriska underlaget till studien.

Berg Karlsen säger att hon från början önskade göra en historisk undersökning av vänskap mellan män, men att det snart stod klart för henne att manliga vänskapers form och uttryck till stor del betingas av rådande mansnormer och -ideal. Därför blev maskulinitet en viktig del av studien. Med detta som utgångspunkt formulerade hon två teser: att känslsamhet var förenlig med maskulinitet samt att manlig vänskap var särskilt intim och kärleksfull under den aktuella perioden.

Hon finner att båda teserna bekräftas. De båda männen ger uttryck för att vara starkt upptagna av sitt känsloliv. I enlighet med samtidens romantiska känslökult dominerar melankoliska och sentimentala känslöyttringar. Ofta handlar de om medkänsla för vänner och familj, något som knyter an till en idealisering och idyllisering av privatlivet, även det i enlighet med samtidens ideal. Men samtidigt finner hon ideal som mod, självbehärskning och stark betoning av arbetskapacitet, liksom att offentligt erkännande var viktigt för dessa mäns självkänsla. Hon frågar sig hur detta går ihop, och menar att man bör skilja mellan det förväntade och det accepterade – att vara känslsam var inte nödvändigtvis något förväntat men däremot accepterat, det utgjorde inget hot mot den manliga identiteten.

Berg Karlsen ser en "tvillingvänskap", en "själarnas förening", mellan de två männen. Även denna avspeglar tidens ideal, menar hon: med romantikens intresse för det inre livet följde att en ökad vikt lades vid närhet till någon annan – det var en nyckel till att utveckla och tillfredsställa det inre. Brevväxling, ett kulturellt imperativ i dåtidens medelklass, blev ett sätt att på en och samma gång odla det inre och den nära vänskapen.

Mycken liderlighet och känslomässig inlevelse präglar den vänskap som Berg Karlsen lyfter fram. Hon finner kärleksförklaringar med erotiska antydningar, särskilt sådana som anspelar på fysisk kontakt. Vänskapen kunde omtalas på samma sätt som kärlek mellan man och kvinna. Till skillnad från fruar och älskarinnor kunde andra män upplevas som rivaler eller vara föremål för svartsjuka.

Berg Karlsen ser kärleken mellan de två männen som uttryck för vänskapens möjligheter i en förhomofobisk tidsålder, en tid då man inte tog hänsyn till kön

när det gällde kärlek. Hon menar att en kultur som accepterade att män var känslamma och hade behov av närhet och förtrolighet till andra människor lade förhållandena väl till rätta för intim vänskap mellan män.

Med sitt kraftfulla socialkonstruktivistiska budskap visar Berg Karlsens studie på värdet av historiska närstudier, som förmår tränga bakom generaliseringar om män och manlighet. Jag uppskattar överskridandet av gränser mellan två nya och växande tvärvetenskapliga forskningsområden som här i Norden i praktiken inte har så mycket med varandra att göra, nämligen mans- och queerforskning. Liksom detta att framställningen hela tiden knyts till centrala forskningsfrågor inom dessa områden. Berg Karlsen diskuterar förtjänstfullt olika forskningsstrategiska överväganden som aktualiserats i arbetet. Boken är innehållsrik och samtidigt koncentrerad, utan att därför förlora i liv.

Berg Karlsen är noga med att tala om gränserna för studiens giltighet, som att den handlar om en specifik elitmiljö. Liksom att den handlar om hållningar, ideal, vad man känner och upplever, snarare än praktik. I anslutning till detta säger hon att den grad i vilken den enskilde förmår efterleva idealen säger mer om individen än om maskulinitet i en kultur. Här vill jag framhålla att även individens handlande och möjligheter till handlande har kollektiva aspekter. Och det är till sist genom handlingar som samhälleliga mönster av exempelvis över- och underordning skapas. Män kan vara "mjuka" i hållningar men kan samtidigt genom sitt handlande bidra till dominerande mönster av könsmässig över- och underordning. Omvänt kan exempelvis sexistiska hållningar mycket väl gå ihop med jämställt handlande. Jag framhåller detta också mot bakgrund av Berg Karlsens påstående att mansforskningen framstår som en motvikt mot en dogmatisk och ensidig syn på maskulinitet, en förståelse av mannen som förtryckare och kvinnan som offer. Men mansforskningen får inte begränsa sig till studiet av hållningar utan måste också omfatta vad män *gör*, annars riskerar även den att bli ensidig.

Arne Nilsson

Tamara Torstendahl-Salytjeva (red), *Sjvedy v Moskve. Materialy rossijsko-sjvedskoj nautnoj konferentsii Moskva, 1–2 junja 2000 goda*, Rossijskij gumanitarnyj universitet, Moskva 2002. 286 s.

Sjvedy v Moskve innehåller texterna från en rysk-svensk konferens i Moskva år 2000, vars tema var svenskar i Moskva från 1600-talet till och med 1960-talet. Förutom sitt innehåll och eleganta yttre förtjänar verket att uppmärksammas i *Historisk tidskrift* av tre skäl. Till att börja med har det oftast varit svenskarna i St Petersburg, den ryska huvudstaden 1712–1918, som utforskats och presenterats under 1990-talets svensk-ryska kulturella närmande. För det andra är boken utgiven av

en unik svensk-rysk institution, det Rysk-svenska studiecentret i Moskva, etablerat 1996 med stöd av Svenska Institutet, med Torstendahl-Salytjeva i spetsen. För det tredje består författarkretsen i boken till största del av i ett norddistiskt sammanhang nya, mindre bekanta namn – fyra av nitton bidragsgivare är rikssvenskar.

Anledningen till konferensen var centrets första märkesdag: den första årskullens studenter hade avslutat sina högskolestudier. Därför inleds boken med centrets – Sveriges lilla ö i Moskva – historik, författad av dess direktör. Centrets program grundar sig på en fyraterminers kurs i svensk historia från äldsta tid till våra dagar. Programmet är både tvärvetenskapligt – historieundervisningen berikas med olika kurser i svensk kultur – och komparativt. Utbildningens målsättning är att man som student skall lära sig svenska och blir förtrogen med nuvarande Sverige och dess kultur. Under fyra år läser man svenska åtta timmar i veckan. Några av lärarna kommer från Sverige; studenterna sänds till Sverige för att öva sin svenska och studera i svenska bibliotek eller arkiv.

Bokens olika artiklar har, som alltid i antologier, olika värde – här omtalas endast de viktigare. Artiklarna har ordnats kronologiskt. De flesta handlar om konkreta, ibland unika, svensk-ryska företeelser och händelser förankrade i Moskva. En mindre del gör något större, öppnar nya arkivbestånd och definierar nya problem för kommande forskare. Hembygdsexperten Vladimir Kozlov följer ”svenska spår” i Moskvas historia och topografi. Han beskriver i all korthet svenska kungliga besök, presenterar senare tsartidens svenska Moskvakoloni och Sovjetidens offer bland Moskvasvenskar. Han söker till och med gravar med svensk anknytning och skisserar ett litet söknings-, publikations- och turistprogram kring ”Svenskar i Moskva”. Den kände arkivexperten Svetlana Dolgova gör en kort översikt av de ryska källorna i Moskvas Gamla akternas arkiv till de svenska krigsfångarnas vardagsliv i Ryssland under och efter det Stora nordiska kriget. Till skillnad från de flesta svenska källor i samma ämne har de ryska en dokumentarisk och offentlig karaktär, som höjer deras värde. Tre yngre forskare presenterar sina studier om karolinerna. Bland dessa bör doktoranden Galina Sjebaldina uppmärksammas; hennes uppsats kommer att publiceras i Karolinska förbundets årsbok.

Professor Vladimir Magidov, expert på audiovisuella handlingar/primärkällor, presenterar journalfilmer som belyser rysk-svenska relationer. I bilagan räknas 50 bevarade kortfilmer från 1924 och framåt upp. Helene Carlback, vår främste kännare av svensk-sovjetiska relationer under Lenintiden, mutar in ett nytt ämne i forskningen – svenskarna och svenskheten i Tsarryssland. Utöver en stor litteraturöversikt lanseras friska synvinklar i anknytning till de kända föregångarna Max Engman och Bengt Jangfält. Fyra artiklar (av bland andra professor Hans De Geer) behandlar välkända svenska firmors verksamhet i Moskva och i det övriga Ryssland och inte minst deras arkivbestånd. Vidare vyer öppnar Kristina Vakhrušjevas översikt av arkivalierna om/för svensk historia i det mindre kända Moskvas historiska arkiv (rysk förkortning TsIAM).

Två svenska artiklar tillägnas välkända svenskar, vilka vistades i Moskva. Maria Tisells engagerande ”Wallenberg – hjälte och offer” tillhör den populära genren och är en översikt av den svenska litteraturen och journalistiken i ämnet, dock med förargliga luckor. Hon känner varken till de mest betydande svenska studierna i det smärtsamma ämnet (t ex Bernt Schillers) eller, vilket är mera förlåtligt, de ryska (Lev Bezymenskij, *Messias från Budapest Raul Wallenberg*, Moskva 2001). En mindre känd, men också betydande och färgrik rysslandssvensk som tilldragit sig forskarnas intresse¹ är den socialdemokratiska journalisten och diplomaten Nils Lindh. Bokens största artikel (med 86 fotnoter), av doktoranden Peter Westlund vid Södertörns högskola, behandlar Lindhs möte med revolutionens Ryssland 1917–1924 och denne utmärkte Rysslandkännarens inverkan på SAP-ledarnas bolsjeviksyn. Westlund följer Lindhs skiftande syn på Sovjet under en längre tidsrymd. Författaren är emellertid långt från vägs ände: Nils Lindh levde länge och lämnade efter sig både artiklar, brev och rapporter. I början av 1930-talet försökte han att hjälpa de häktade ryska historikerna. I slutet av 1930-talet var han böjd att fästa tilltro till anklagelserna mot de gamla bolsjevikerna under de ökända processerna i Moskva. I början av 1950-talet tog Lindh ställning till den beryktade läkaresaken, och bestred mot bättre vetande att det fanns en statlig antisemitism i Kreml vid den tiden.² Tyvärr kom uppsatsens ryska översättare inte tillrätta med uppgiften och förvrängde vissa meningar: bolsjevikernas ”bedrägliga handlingar” har översatts som ”borgerliga handlingar”; titeln på Zeta Höglunds pamflett ”Branting som bolsjevikdödaren” har tonats ned till ”Branting som bolsjevikmotståndaren”.

Aleksander Kan

Mats Andrén, *Att frambringa det uthärdliga. Studier kring gränser, nationalism och individualism i Centraleuropa*, Gidlunds, Hedemora 2001. 331 s.

Uttrycken ”Centraleuropa” och ”Mellaneuropa” är minst av allt några okomplicerade och ideologiskt neutrala beteckningar för en bestämd del av Europa. Detta åskådliggörs med all önskvärd tydlighet av idéhistorikern Mats Andrén i boken *Att frambringa det uthärdliga*, som handlar om hur de nämnda begreppen använts under de senaste cirka 150 åren.

Författaren inleder sin studie med en intressant genomgång av Europabegreppets utveckling, och visar hur det skapats genom att kontrasteras mot ”det andra”,

1. Till exempel Wilhelm M Carlgren, *Nils Lindh. Människan i historien och samtiden. Festskrift till Alf W Johansson*, Stockholm 2000, s 82f.

2. Mot Lindh polemiserade bittert den gamla rysk-judiska exilmenšjeviken Paul Olberg – se hans samling i ARAB Stockholm.

i första hand Asien. Samtidigt har inre skillnader inom Europa konstruerats. Fram till 1700-talet var det olikheterna mellan nord och syd som oftast betonades, för att sedan efterträdas av väst-öst-distinktionen. Vid 1800-talets mitt gick man ett steg längre och började urskilja något som låg mellan öst och väst: Centraleuropa eller Mellaneuropa.

Begreppen Centraleuropa och Mellaneuropa har i första hand kontrasterats mot det föregivet mindre europeiska och mindre civiliserade öst och sydöst – Ryssland och Balkan. Samtidigt har idéerna formats i ett komplext samspel med de olika nationella rörelserna och statsbyggnadsprocesserna i mellersta Europa, vilket Andrén visar väl. Han påpekar att Mellaneuropatanken bröt fram i samband med Frankfurtparlamentet 1848, som en beteckning på ett framtida mångnationellt men tyskdominerat Mellaneuropa. Framgent var det också i första hand i tyskspråkiga sammanhang som idéerna florerade, exempelvis som benämning för en moderniserad Habsburgsmonarki, eller för en större federation som skulle omfatta såväl Preussen som Österrike och de tyska småstaterna. Det var framför allt i brytningsperioder, när den rådande maktbalansen var ifrågasatt, som Mellaneuropaideologin blomstrade. Dess kulmen kom under första världskriget, när den tyske liberalen Friedrich Naumann gav ut sin vitt spridda bok *Mittel-europa*, i vilken han pläderade för ett mångnationellt statsförbund där de icke-tyska folken skulle integreras, och få ta del av "tysk civilisation".

Utan att skiljelinjen var absolut, noterar Andrén att begreppet "Mellaneuropa" mer använts i en tysk kontext, medan "Centraleuropa" snarare betecknat icke-tyska, framför allt slaviska och ungerska visioner. De senare blev vanliga under tidigt 1900-tal, inte minst i samband med de tyska, österrikiska och ryska kejsardömenas upplösning, då samarbete mellan de små nationerna ansågs vara nödvändigt som skydd mot stormakterna.

Under långa perioder har dessa begrepp dock spelat en relativt underordnad roll. Exempelvis användes de sparsamt i det nazistiska Tyskland. Det var först på 1980-talet som Centraleuropa åter kom i ropet, och då i synnerhet bland kritiker av de realsocialistiska systemen i Polen, Tjeckoslovakien och Ungern. Intellectuella som Václav Havel, Czesław Miłosz, György Konrád och Milan Kundera förenade regimkritiken med att betona att dessa länder inte tillhörde Östeuropa, utan Centraleuropa. Det man angrep i styrelseskicken, såsom kollektivismen och politikens primat över individen, sammankopplades mer eller mindre explicit med östligt, ryskt idéinflytande. Den sanna centraleuropeiska mentaliteten, däremot, ansågs bestå av en ironisk världsåskådning, skepsis inför utopier liksom av tanken att mänsklig värdighet, samvete och "sanning" skulle vara politiska ledstjärnor.¹

1. Ett uttryck för detta förnyade intresse för Centraleuropa är Kristian Gerner, *Centraleuropas återkomst*, Stockholm 1991 (reds anm).

Under samma tid talades det mycket om Centraleuropa och Mellaneuropa även på den västra sidan av järnridån, exempelvis bland vänsterfolk i Västtyskland som ville markera distans till USA, och bland intellektuella som romantiserade det gamla Habsburgsrikets föregivna kosmopolitism och intellektuella cafékultur.

Centraleuropaidén är av allt att döma ett nästan uteslutande intellektuellt fenomen, och den tycks på senare tid åter ha hamnat något i skuggan. I samband med att NATO och EU utvidgas österut har skillnaderna mellan västra och mellersta Europa suddats ut i den dominerande ideologin i länderna närmast öster om den forna järnridån.

Centraleuropatankens kännetecken är enligt Andrén att den går utöver nationella och etniska skiljelinjer. Den har ofta utgått från att regionens olika nationaliteter ingår i en historisk ödesgemenskap, och att samarbete dem emellan är nödvändigt. Det vore spännande att nysta mer i detta spår; det är över huvud taget värdefullt med undersökningar av konstruktioner av gemenskaper som innefattar flera nationer. Även dessa grundas regelmässigt på ett avskiljande gentemot något "främmande", trots allt rosenrött tal om samarbete över nationsgränserna.

För ett så stort ämne som detta finns naturligtvis en outtömlig mängd potentiellt källmaterial att ösa ur, och givetvis är det omöjligt att ens använda en bråkdel i en enskild studie. Mitt intryck är att Andrén lyckats väl med sina urval. Vad gäller bokens disposition kan man möjligen anmärka på att den inledande genomgången av olika kartor hänger litet i luften, eftersom läsaren då ännu inte känner till den intellektuella bakgrunden till de gränser som där konstrueras. Ibland fördjupar sig kanske författaren väl mycket i ämnen som kan tyckas vara något frikopplade från bokens centrala frågeställningar; ett exempel är utvecklingen om tysk civilisationskritik kring sekelskiftet 1900. Detta är dock ingalunda något som förtar helhetsintrycket. Andrén's analys är ständigt nyanserad och prövande, och förhastade slutsatser lyser med sin frånvaro. *Att frambringa det uthärdliga* är ett gott exempel på hur givande begreppshistoria är när den grundas på gedigna empiriska genomgångar.

Samuel Edquist

Sverker Oredsson, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, Nordic Academic Press, Lund 2001. 407 s.

Det är inte helt förvånande att spioner och agenter sätter igång fantasin och stimulerar till eftertanke och till och med till historiska verk. Och indirekt är det också detta som ligger bakom Sverker Oredssons bok om den svenska rädsan. Boken är den första rapporten från MUST-programmet, det vill säga det forskningsprogram som 1997 tilldelades pengar från Humanistisk- och samhällsveten-

skapliga forskningsrådet för att forska om militären samt underrättelse- och säkerhetstjänsten. Spioner och hemliga agenter lyser dock för det mesta med sin frånvaro i Oredssons bok – i stället har han valt att fokusera på *rädsla* och hur den har påverkat den svenska politiken under första halvan av 1900-talet.

Eftersom boken trots allt ingår i ett militärhistoriskt program är det kanske inte så förvånande att det i första hand är rädslor i form av hotbilder – såväl yttre som inre hot – som står i centrum. Temat är mycket väl valt. Hur rädsla och hotet om framtida eller förestående faror har påverkat beslut och beslutsfattare samt hur dessa faror har använts av samma beslutsfattare och maktthavare är intressant och viktigt att klarlägga. Oredsson gör också en poäng av att det är just rädslor som han undersökt och inte hotbilder. Han vill således inte undersöka de hotbilder som den svenska säkerhetstjänsten har arbetat efter utan snarare de rädslor som legat bakom dessa hotbilder. Rädslorna är, påpekar författaren, till skillnad från hotbilderna, inte alltid rationella eller logiska.

Oredsson har identifierat tre olika sorters rädslor: en inre för extrema politiska rörelser, en för yttre fiender och slutligen en som skulle kunna karaktäriseras som en blandning av dessa två, det vill säga rädslan för det inre hotet från yttre främlingar i form av flyktingar och invandrare. Huvudfrågeställningen rör hur dessa rädslor har förändrats under 1900-talets första hälft. Författaren påpekar själv att detta naturligtvis inte är samtliga rädslor eller hot som styrkt den svenska säkerhetspolitiken och tangerar även vissa andra hot – till exempel farhågorna för degenerationen av den svenska folkstammen. Om huvudtemat inte varit just säkerhetspolitik vore det intressant att se hur rädslan påverkat också andra politiska val. Men urvalet är en följd av att boken är en produkt just av MUST-programmet, och därmed svårt att kritisera. Dock, det hade varit intressant att se hur valet av undersökningsobjekt sett ut om det istället – vilket bokens titel anger – varit just olika sorters offentlig fruktan som stått i centrum. Hur har rädsla påverkat steriliseringspolitik och nykterhetslagstiftning? Vilka framtida hot kan tänkas ha legat bakom den tidiga svenska sexualundervisningen? Eller bakom befolkningspolitiken? Detta är dock frågor som faller utanför både MUST-programmet och Oredssons bok.

Intressant nog konstaterar Oredsson att kontinuitet snarare än brott och förändring har styrkt den offentliga rädslan. Trots att det yttre faktiska hotet mot Sveriges gränser har förändrats har den yttre fienden under hela den undersökta perioden ansetts vara Ryssland, som inte sällan framställts som svenskarnas arvfiende. Denna rädsla förstärktes dessutom av fruktan för ett inre hot i form av svensk vänsterextremism och svensk kommunism. Hotet från vänster upplevdes under hela perioden som farligare än det från höger – trots att det faktiskt fanns nazister, högerextremism och livliga kontakter med Tredje riket under mellankrigstiden – och Oredsson menar att detta ledde till att högerextremism och hotet från Tredje riket till en början inte togs på allvar, eller i vart fall inte på tillräckligt stort allvar.

Vad det gäller flyktingpolitiken finns det dock vissa förändringar, menar Oredsson. Rädslan för främlingar påverkades, inte minst under 1920-talet, av diverse kvasivetenskapliga rasistiska idéer och av fruktan för att den svenska folkstammen skulle skadas och till och med degenerera. Dessutom fanns det även längre fram en rädsla för att invandrare och flyktingar skulle ta svenskars arbete, förföra de svenska kvinnorna och bete sig allmänt illa och till och med kriminellt. Det var till stor del sådana tankar som låg bakom den tidiga restriktiva svenska flyktingpolitiken. Detta fick till följd att Sverige under både första och andra världskriget, då det var som mest nödvändigt, stängde sina gränser för flyktingar, i synnerhet för utsatta grupper som zigenare och judar, skriver Oredsson. Först då flyktingströmmarna mattats av förändrades den svenska politiken, delvis beroende de många norska judar som skickades till koncentrationsläger i Tredje riket.

Här pekar Oredsson på ett brott och konstaterar att den svenska flyktingpolitiken efter andra världskriget blev öppnare. Dock blev den inte så öppen att vem som helst var välkommen och då italienska arbetare skulle komma hit för att hjälpa till att fylla luckorna i den svenska industrin var det av olika anledningar bara norditalienare som hämtades hit. Och i grundkursen i svenska ingick inte bara språkkunskaper – italienarna skulle också lära sig att dricka mjölk till maten.

I *Svensk rädsla* har Oredsson hittat ett synnerligen intressant tema, och även om man kunde önskat mer och fler rädslor är urvalet relevant i förhållande till MUST-programmet. Oredsson för inledningsvis också ett kort men intressant resonemang kring hur rädsla kan användas för att domptera och påverka befolkningen. Det hade det varit spännande att läsa mer om, inte minst om hur rädslan faktiskt har utnyttjats för att legitimera en viss politik. Synd är också att boken lämnar en hel del övrigt att önska vad det gäller korrekturläsning. Även om detta till viss del är en oskriven historia hade det slutligen varit intressant med fler resonemang, vidare dragna linjer och ett fågelperspektiv snarare än det väldigt källnära perspektiv som Oredsson har.

Jenny Björkman

Svante Nycander, *Makten över arbetsmarknaden. Ett perspektiv på Sveriges 1900-tal*, SNS förlag, Stockholm 2002. 462 s.

I en nyutkommen bok tecknar Svante Nycander, tidigare chefredaktör för *Dagens Nyheter*, en ny bild av det svenska 1900-talet. Nycander lyfter i denna bok fram flera frågor kring förhållandet mellan staten, arbetsgivarna och fackföreningsrörelsen. Varför fick fackföreningsrörelsen en så stark ställning i Sverige? Vad var grunden till den så omtalade Saltsjöbadspolitiken? Vad föranledde arbetarrörelsens uppbrott från densamma under 1970-talet? Nycander skriver i en klar, koncis och logisk stil, och ställer genom hela boken den tidigare forskningen – som han är

mycket besviken på – mot sina egna upptäckter. Nycanders perspektiv är det politiska snarare än det ekonomiska. Där tidigare forskare ofta har betonat ekonomiska drivkrafter och motiv, ofta historiematerialistiskt präglade, bakom olika händelseförlopp väljer Nycander att istället analysera politiska drivkrafter och motiv.

Nycanders utgångspunkt är att fackföreningar och arbetsgivare behöver varandra och att deras relationer fungerar bäst när staten håller sig borta. Politiska ingripanden minskar parternas eget intresse av att komma överens och undergräver deras samhällsansvar. I en tidigare bok, *Kriget mot fackföreningarna* (1998), visade Nycander hur statsmakten i USA valde konfrontation med hjälp av domstolar, polis och militär för att bekämpa den spirande fackföreningsrörelsen. Resultatet blev att facket blev mer militant och konflikterna på den amerikanska arbetsmarkanden fick därigenom ibland karaktär av rena fältslag.

I Sverige blev mottagandet ett helt annat. Nycander visar att Sverige omkring sekelskiftet var en välkommande miljö för fackföreningsrörelsen. Visserligen fanns försök från arbetsgivarnas och den politiska högerens sida att stoppa organiseringen och en rad lagförslag lades fram i riksdagen. Där stoppades dock alla försök att bekämpa fackföreningsrörelsen av liberalerna, där inte minst partiledaren Karl Staaff arbetade aktivt för att staten inte skulle lagstifta förrän arbetarna blivit delaktiga i det politiska livet – det vill säga fått politisk rösträtt (s 29). Genom att liberalerna och socialdemokraterna ända fram till 1920-talet stod sida vid sida mot den politiska högeren fick fackföreningarna verka i frihet och kunde därmed växa sig starka.

Arbetsgiversidan har i den svenska forskningen haft en mycket undanskymd position när det gäller att förklara den svenska modellens uppkomst och särdrag. Nycander menar dock att dess roll har underskattats. Vid åtskilliga tillfällen när gemensamma regelverk skulle skapas var arbetsgiversidan väl organiserad och pådrivande. Vid Saltsjöbadsförhandlingarna (1936–1938) tog för övrigt SAF det definitiva steget bort från partipolitiken, från att ha varit lierade med Högeren och försökt gå lagstiftningsvägen till att söka samarbetslösningar med LO baserade på avtal. Detta var uppenbarligen ett mycket viktigt skede i historien om de svenska partsrelationerna och Nycander lägger en hel del av ansvaret för detta på SAF-chefen Gustaf Söderlund.

Decennierna efter Saltsjöbadsavtalet 1938 brukar ofta beskrivas som en period av korporatism och intim trepartssamverkan mellan LO, SAF och staten. Tvärtom menar Nycander, som här polemiserar med bland annat Mauricio Rojas, att stora områden lyftes bort från politikernas axlar. Ända fram till 1970-talet var båda parter noga med att upprätthålla en skarp gräns mellan den fackliga och den politiska sfären. Politiska ingrepp på arbetsmarknadens område förekom när det gällde att skydda enskilda arbetstagare, däremot inte för att stärka fackföreningarna.

Under 1970-talet rämnade hela denna samarbetsmodell och frågor som tidigare hade skötts av parterna politiserades. Enligt Nycander har resultatet av den statliga inblandningen på områden som tidigare sköttes av parterna blivit närmast katastrofalt. Lagen om anställningsskydd skapade bitterhet hos arbetsgivarna om bland annat provanställningar och turordningsregler. Inkomstpolitiken under 1970- och 1980-talen gav upphov till en uppdriven inflation och skapade oreda i skattesystemet och statsfinanserna.

Tidigare forskning har ofta betonat hur fackföreningsrörelsen drev den socialdemokratiska regeringen att ta till lagstiftningsvapnet för att kunna flytta fram positionerna under 1970-talet. Nycander hävdar istället att det var politikerna – främst den nyvalde Olof Palme – som drev fram lagstiftningen. De fackliga ledarna, inte minst den äldre generationen, var snarast motståndare men gav efter då de lockades av att få större utbyte än vid avtalslösningar. Arbetsgivarna blev utmålade som nejsägare och omedgörliga under 1970-talet men det stämmer inte enligt Nycander. Snarare var det arbetsgiversidan som försökte hålla fast vid Saltsjöbadstraditionen och SAF sträckte sig långt på många punkter för att lösa tvistefrågor med hjälp av avtal.

Det står klart att Nycander har genomfört en ytterst värdefull forskargärning. En ny syntes av Sveriges 1900-tal och då främst förhållandet mellan staten, arbetsgivarna och fackföreningarna, har utformats. Även den som inte instämmer i Nycanders teser i alla avseenden bör ha intresse av boken.

Henrik Lindberg

Johan Söderberg, *Röda läppar och shinglat hår. Konsumtionen av kosmetika i Sverige, 1900–1960*, Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2001. 214 s.

"För det är jag värd!" Smink har kommit att bli både vardagsvara och lyx, något som finns i snart sagt varje badrum men som ändå skänker det där lilla extra åt både vardag och fest. För att inte tala om artiklar som deodorant, parfym och schampo, som man ju betraktas som direkt konstig om man inte använder.

Inte minst på grund av sminkets vardagskaraktär är det intressant att läsa Johan Söderbergs *Röda läppar och shinglat hår*, där författaren kartlägger början till en masskonsumtion av smink och övriga hud- och hårvårdsprodukter. Motståndet under 1900-talets första årtionden var nämligen ofta stort mot produkter som parfym och läppstift, från både manliga och kvinnliga läger. Invändningar uttryckte rädsla och löje i lika delar och förespråkarna tvingades ofta avdramatisera sminkets symbolvärde genom att peka på dess nyttoeffekter.

Det som gör Söderbergs bok extra läsvärd är att han trots att han är ekonom-

historiker inte bara använt sig av import-, pris- och försäljningsstatistik utan också nyttjat reklam (en länge försummad källa som dock kommit något mera i ropet de senaste åren), tidskriftsartiklar och skönlitteratur för att ta pulsen på det tidiga 1900-talet. Inte minst i bokens första kapitel demonstrerar han övertygande hur skönlitteratur ger en till vissa delar annorlunda och inte minst mer fullödlig bild av attityder till smink och sminkanvändning. Genom exempel från författarinnor som Vera von Kraemer och Agnes von Krusenstjerna visar Söderberg hur användandet av ögonpennor, läppstift, puder och parfym ses som en vuxenskapande process. Den sminkande kvinnan ges möjlighet att dölja sitt rätta jag från omvärlden med ett målat pansar. För unga flickor betraktas detta sällan som önskvärt av omgivningen; de ses då som ytliga och också ofta lättfotade, men för den ”nya” yrkesarbetande vuxna kvinnan blir sminket ett sätt att visa sin emancipation för omvärlden.

I likhet med smink kom också de nya kortklippta frisyerna att signalera en ny tid. Garçonnefrisuren blev populär mot slutet av 1920-talet och skulle gärna kombineras med en pojaktigt smärt kropp. Det korta håret motiverades ofta med att det var bekvämt och detta var ju inte minst viktigt för de kvinnor som om mornarna måste hasta iväg till arbete eller utbildning. Motståndet var dock intensivt och det var länge svårt att få anställning som kontorsflicka eller sjuksköterska med en kortklippt frisyr. Stockholmspressen var full av insändare som på könsmissiga grunder var emot det nya modet; kort hår hävdades vara synnerligen okvinnligt och det framfördes också farhågor för att kvinnor nu i lika stor utsträckning som män skulle komma att bli skalliga när de nådde medelåldern. De nya frisyerna påstods dessutom göra det svårare att se skillnad på kvinnor från över- och underklass.

När det gäller smink förekom emellertid sällan invändningar om att det gjorde bäraren okvinnlig, här uppstod istället andra problem. Det främsta argumentet var länge att det endast var prostituerade som sminkade sig, både för att attrahera män genom att understryka sin sexualitet – genom blek hy, svarta ögon och röda läppar – och för att dölja ett ansikte som annars oundvikligen skulle uppvisa märken av ett liv levt i lastbarhet. Frammot 1930-talet tycks motståndet mot puder, ögonpenna och läppstift ha avtagit. När nagellacket vid samma tid började bli populärt hade associationerna till prostitution alltså redan brutits och protesterna mot röda naglar fick istället markant rasistiska övertoner. Färgat nagellack sades signalera ”negersmak”, alltså en slags vulgär primitivism med klart sexuella övertoner.

Röda läppar och shinglat hår visar med all önskvärd tydlighet att här finns ett synnerligen rikt material att ösa ur. Det man möjligen kunnat önska är att Söderberg grävt ännu litet djupare. Han snarare snuddar vid en mängd intressanta frågeställningar som tydligt kan kopplas till det svenska användandet av smink – mest uppenbar är kanske frågan om vad som i dessa sammanhang anses som man-

ligt och kvinnligt. Kort hår anses vara ”okvinnligt” och därför blir korthåriga kvinnor per definition inte vackra, om än inte direkt fula. Här finns också fragment av en diskussion (främst uttryckt genom att Söderberg citerar en artikel av Brita Åkerman från 1932) om det faktum att smink, mode och utseende tillhör den kvinnliga sfären och därmed ofta anses vara mindre viktigt än exempelvis sport.

Andra motiverade frågeställningar som hade kunnat få större plats rör exempelvis den samtida kontexten, där det inte bara är motståndet mot sminket som är massivt utan det mesta som kan ses som delar av det nya masskonsumtions-samhället, som till exempel jazzmusik, dans och film. Det hade också kunnat vara spännande att fördjupa sig i en diskussion kring vad som kan ses som naturligt kontra artificiellt när det gäller det kvinnliga och manliga utseendet. Söderbergs källmaterial visar att exempelvis puder under olika perioder har setts som konstlat men också som något som kan lyfta fram ansiktets naturliga skönhet. Allt eftersom smink blir mer accepterat blir det också vanligare med författare som pekar på de stora möjligheter till experiment med utseendet som sminket erbjuder. Varför skall man nöja sig med bara ett utseende?

På det hela taget känns boken inte riktigt avslutad. Det sista kapitlet som mer i detalj behandlar den ekonomiska bakgrunden till svensk sminkkonsumtion hade förtjänat att arbetas in i de andra kapitlen och det är många diskussioner, som exempelvis de ovan nämnda, som känns påbörjade men inte helt slutförda. Med litet mer arbete hade *Röda läppar och shinglat hår* kunnat bli en inte bara intressant bok utan också en synnerligen spännande och tankeväckande sådan.

Sofia Åkerberg

Meddelanden

Manifestation och kommunikation. Statens och kungamaktens legitimering och propagandaspridning under tidigmodern tid

I internationell forskning har kommunikationens maktlegitimerande funktioner under tidigmodern tid allt mer satts under lupp. På ett fruktbart sätt har sociologiska, kulturhistoriska och politiskhistoriska perspektiv kombinerats och på så sätt vitaliserat gamla forskningsfält. Även i Sverige har detta angreppssätt börjat få genomslag. Undertecknade avser att ansluta till denna växande forskningsinriktning genom det av Vetenskapsrådet finansierade projektet "Manifestation och kommunikation: statens och kungamaktens legitimering och propagandaspridning under tidigmodern tid". Makt och kommunikation kan studeras som två sidor av samma mynt i mötet mellan samhällseliten och folkflertalet. Vi vill undersöka *maktstaten* som *informationsstat*.

Projektets syfte och uppläggning

Projektets övergripande frågor är hur statsmakten manifesterade sig för undersåttarna, vilka kommunikationskanaler överheten använde samt hur information och propaganda användes för att skapa uppslutning kring politiska mål under omvandlingsskedet från Vasatid till gustaviansk tid.

Projektet skall utmynna i tre monografier. Eftersom källmaterialtillgången liksom forskningsläget varierar mellan undersökningsperioderna kommer delstudierna att koncentreras kring olika teman. I kompletterande och jämförande syfte följs dessa ämnen upp i de övriga delprojekten. Gemensamt tema är *maktmanifestationer och informationsspridning riktade till folket* som för den första perioden (1521–1654) undersöks genom kungliga ceremonier, för den andra (1654–1718) genom statsmaktens informationsspridning och krigspropaganda och för den tredje (1718–1792) genom studiet av rojalistisk symbolframställning.

Med det valda upplägget hoppas vi kunna ge ny historisk kunskap genom att behandla dels helt nya teman, dels teman som inte undersökts för den tidsperiod som är aktuell för respektive delstudie. Därtill kommer anknytningen till forskning och teoribildning av stor aktualitet att ge goda möjligheter till internationell komparation.

Problemet

Från tidigare forskning är det känt att den svenska statsmakten var starkt expansiv under tidigmodern tid och att den var exceptionellt effektiv i att utnyttja jämförelsevis begränsade resurser till att bland annat underhålla en stormaktspolitik. Men vi vet också att denna expansion – som skedde inåt lika mycket som utåt – kombinerades med en relativt stabil och konfliktfri samhällsutveckling.¹ Projektet avser att fördjupa kunskapen om relationen mellan dessa motsägande fenomen: den expansiva statsmaktens ökade krav och den samhälleliga stabiliteten.

De existerande förklaringar som koncentreras på effektiviteten i *statens* resursuttag utgår vanligen från ett konfliktperspektiv. Genom tvångsmetoder utplundrades allmogen på sina resurser som sedan användes till ändamål som endast i ringa utsträckning kom den själv till del. Frånvaron av öppna konflikter inom samhället förklaras med statens förmåga att med våld bibehålla kontrollen över producenterna.

En etablerad motbild till denna tolkning utgår i stället från den *samhälleliga* nivån. Den svenska staten verkade genom ett slags decentraliseringsprincip där motsättningarna kunde begränsas rumsligt genom att konflikterna fördes ned på lokalplanet. Det antas att lokalsamhället utgjordes av mer eller mindre slutna och självadministrerande enheter där centralmaktens beslut rönt ringa intresse och där dess krav mötte svårigheter i genomförandet. Samhället behöll sin stabilitet därför att statsmaktens krav kunde obstrueras och jämkas på lokalplanet.

Dynamiken mellan dessa två tolkningsmodeller har verkat genererande. Vi tror att vårt angreppssätt kan berika analysen med ytterligare nya perspektiv, för trots skilda utfall studerar båda inriktningarna egentligen samma fenomen. Inom maktforskningen har man talat om tre former av maktresurser: *tvångsresurser*, *betalningsresurser* och *normativa maktresurser*, eller bestraffning, belöning och manipulation.² Bägge ovannämnda tolkningsmodeller rör en kamp om tvångsresurser. Detta projekt kommer att komplettera tidigare forskning genom att i stället koncentreras kring olika typer av normativa eller manipulerande maktresurser.

Angreppssätt

Med en ny sorts maktresursanalys vill vi försöka överbrygga existerande tolkningssvårigheter. En sådan analys behöver inte dölja motstridiga intressen mellan de styrande och de styrda, utan pekar i motsats till vad som vanligen föreställs på att ojämnt fördelade maktresurser kan verka stabiliserande på samhällsutvecklingen.

1. Här räcker det att nämna de varierande men välkända tolkningsmodeller som etablerats av forskare som Sven A Nilsson, Eva Österberg, Jan Lindegren och Harald Gustafsson.

2. Walter Korpi, "Maktens isberg under ytan", i Olof Petersson (red), *Maktbegreppet*, Stockholm 1987.

En grundläggande iakttagelse inom maktforskningen är att tvångsresurserna tillhör den primitiva och kostsamma maktutövningen och att de styrande därför strävar mot att kunna utnyttja normativa maktresurser. I Sverige har maktaspekten sällan beaktats inom konst- och kulturhistorisk forskning medan historiker främst studerat tvångsresurser. Internationellt har däremot uppmärksamhet i högre grad riktats mot relationen mellan de styrande och styrda ur ett legitimeringsperspektiv. Inte bara nyhetsförmedling och informationspridning utan även ceremonier, arkitektur och konst har lyfts fram som viktiga inslag i maktutövningen.³ Även om de styrande hade tolkningsföreträde i frågor rörande stat och samhälle bör deras argument ha tilltalat dem som de riktades till för att nå avsedd verkan. Det betyder dels att "folkets" ambitioner, förväntningar och önskemål måste tas på allvar, dels att de motiveringar som statsmakten anförde för sin politik både anpassades efter folkliga krav och ofta även delades av målgrupperna.⁴ Vår avsikt är att konfrontera ett kulturhistoriskt material med de maktfrågor som traditionellt analyserats inom den politiska historien och att läsa det källmaterial som centralmakten avsatt som en dialog.

Den valda utgångspunkten ger nya tolkningsmöjligheter: Existerande forskning stannar ofta vid konstaterandet att motsättningar kring materiella resurser gav upphov till konfliktfyllda samhällsförhållanden. Därmed undervärderas det ömsesidighetstänkande som tycks ha varit levande på alla nivåer i samhället. Projektet vill därför undersöka det samspel mellan överhet och undersåtar och den förmedlade känslan av delaktighet, som utgjorde en nödvändig utgångspunkt för ömsesidig förståelse.

Kungliga ceremonier och makt under Vasatiden (1521–1654)

Den första delstudien genomförs av Malin Grundberg och koncentreras kring kungliga ceremonier under Vasatiden. De valda ceremonierna – kröningar, kungliga begravingar och tronförluster – rör maktskiften av olika slag. Genom ett ritual- och genusperspektiv avser studien att visa hur kungligheterna använde dessa ceremonier i maktlegitimerande syfte. Mer konkret studeras ceremonierna som övergångsriter som utöver att legitimera maktrelationer och föra makten vidare även förklarade relationer på ett samhälleligt plan. Ritualerna förstås som

3. *Culture et idéologie dans la genèse de l'état moderne*. Actes de la table ronde organisée par le Centre national de la recherche scientifique et l'École française de Rome, 15–17 octobre 1984, Rom 1985; Myriam Yardeni (ed), *Idéologie et propagande en France*, Paris 1987; Allan Ellenius (ed), *Iconography, Propaganda and Legitimation*, Oxford 1998; T C W Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660–1789*, Oxford 2002. För mer utförlig diskussion av kunglig maktlegitimering, se Malin Grundberg, "Monarkins funktion och uttryck under tidigmodern tid", *Historisk tidskrift* 2002:4.

4. Jfr Pierre Bourdieu & Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, London 1977; Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, (ed by John B Thompson), Cambridge 1991.

delar av en rituell interaktion mellan överhet och undersåtar som legitimerade samhällets moraliska värderingar och sociala struktur.⁵

Ett viktigt element i denna struktur är relationen mellan könen, det vill säga genusordningen. Makten var under perioden generellt manligt definierad. I detta patriarkala samhälle var det män som hade makt och makten beskrevs i maskulina termer. Religionen var den viktigaste grunden för såväl de patriarkala genusstrukturerna som de kungliga ceremonierna och publika manifestationerna under 1500- och 1600-talen. Genom att studera dessa övervägande religiösa ceremonier i ett genusperspektiv undersöks hur maktrelationerna överfördes och reproducerades på alla samhällets nivåer.⁶

Ett påtagligt undantag från maktens könsliga tillhörighet under den studerade perioden var drottning Kristina, men innebar detta även ett undantag vad gällde maktens genus? Kristina kröntes till *konung* av Sverige, vilket visar maktens genuskodning. Perspektivet återverkar därför även på tolkningen av den normerande, manliga maktutövningen. På senare tid har flera studier med genusanslag visat hur den till synes genomtröskade Kristinaforskningen kan vitaliseras och tillföras helt ny kunskap.⁷

Aktuella studier av den svenska statsmaktens ceremonier finns för den senare stormaktstiden men inte för denna tidigare period.⁸ Det var emellertid under Vasatiden som grunden lades för ceremoniernas utformning under senare skeden. Vasatidens ritualer har inte behandlats av modernare forskning och tidigare har de huvudsakligen utvärderats i en källkritisk och konstvetenskaplig tradition.⁹ Att i första hand studera ceremonierna som maktutövning och därmed

5. Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, London 1960; Randall Collins, *Theoretical Sociology*, San Diego 1988.

6. Jfr R W Connell, *Maskuliniteter*, Göteborg 1999; Yvonne Hirdman, *Genus – om det stabila föränderliga former*, Malmö 2001. Se även specialnumret om Hirdmans genusteori: *Häftan för kritiska studier* 2000:2.

7. Senast: Karin Tegenborg Falkdalen, *Kungen är en kvinna. Retorik och praktik kring kvinnliga monarker under tidigmodern tid*, Umeå 2003. Se i övrigt: Eva Borgström & Anna Nordenstam (red), *Drottning Kristina. Aktör på historiens och livets scen*, Göteborg 1995; Eva Borgström, "Drottning Kristina och hermafroditens tankefigur", i Eva Löfquist (red), *Varför grävde man upp drottning Kristina? Kvinnobilder i olika tider och kulturer*, Göteborg 1997; Marie-Louise Rodén, *Politics and Culture in the Age of Christina. Acta from a Conference Held at the Wenner-Gren Center in Stockholm May 4–6, 1995*, Stockholm 1997; jfr Jonas Nordin, "Kristina-symposium i Wenner-Gren center", *Personhistorisk tidskrift* 1995:2.

8. Rainer Brüning, *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden 1697–1712*, Stade 1992; Märten Snickare, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*, Stockholm 1999; Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokost*, Uppsala 1999.

9. Gottfrid Carlsson, "Gustav Vasas kröningsed", *Historisk tidskrift* 1946:4; Axel Torgny Lindgren, *Anteckningar om kastpenningar från och med drottning Kristinas kröning 1650*, Stockholm 1950; Åke Andrén, "Kungakröningar och kröningsmässor", *Svensk teologisk kvartalskrift* 1958; Per Janzon, "Erik XIV:s kröningsritual", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1959; Ulf Sjödel, "Johan III:s kröningsed", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1969; Lars O Lagerkvist, *Gustav Vasas kröning*, Stockholm 1978; Astrid Tydén-Jordan, *Drottning Kristinas kröningskaross*, Stockholm 1990.

propaganda är relativt nytt. Internationellt är dock sådan konstsociologisk forskning med användande av ritualperspektiv under stark tillväxt, vilket möjliggör komparation och utblick.¹⁰

Det finns goda skäl att anta betydande kontinuitet men också avgörande förändringar av ceremonierna, exempelvis påverkade av övergången från ett valrike till ett arvrike och av stormaktstidens lutherska ortodoxi. Projektets tredje delstudie återknyter därför till ceremonierna genom en studie av frihetstiden, en period då förutsättningarna blivit helt förändrade.

Informationsspridning och propaganda i Sverige under den karolinska tiden (1654–1718)

Den andra delstudien, som genomförs av Anna Maria Forsberg, behandlar statlig informationsförmedling och krigspropaganda under den senare stormaktstiden. Studien berör direkt frågan om "militärstatens" beroende av "informationsstaten". I internationell forskning möter ibland åsikten att eliterna ansåg folket alltför oberäkneligt för att ödsla övertalningskraft på.¹¹ Här är utgångspunkten tvärtom att den svenska statsmakten vinnlade sig om folkets stöd inför de olika krigsprojekten. Detta åstadkoms genom kontrollerad informationsförmedling och propaganda på olika samhällsnivåer. Frågan är hur de styrande gick till väga och vilken information som kom befolkningen till del.

Det problemformuleringsprivilegium som informationskontrollen medförde var en viktig maktresurs. Exempelvis kunde selektiv informationsspridning om ett anfallskrig förenkla extra utskrivningar. Med rätta har svensk forskning ofta hänvisat till den kyrkliga propagandan som en förklaring till den relativa frånvaron av folklig opposition under stormaktskrigen.¹² Nyligen har det också givits flera bidrag till våra kunskaper om överhetens tilltal under 1700-talet, men de behandlar en period då ett utvecklat informationssystem redan var etablerat.¹³

10. Roy C Strong, *Art and Power. Renaissance Festivals 1450–1650*, Woodbridge 1984; David Cannadine & Simon Price (eds), *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge 1987; Janos M Bak, *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, Los Angeles 1990; Dale Hoak (ed), *Tudor Political Culture*, Cambridge 1995; Peter Burke, *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludvig XIV*, Stockholm 1996; Peter Burke, "State-Making, King-Making and Image-Making from Renaissance to Baroque: Scandinavia in a European Context", *Scandinavian Journal of History* 1997:1; Jennifer Woodward, *The Theatre of Death. The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England 1570–1625*, Woodbridge 1997; Paul Kléber Monod, *The Power of Kings. Monarchy and Religion in Europe 1589–1715*, London 1999; Ulrik Langen (red), *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500–2000*, Roskilde 2002.

11. T ex Filippo de Vivo, "Wars of Paper. Reason of State and the Dilemma of Secrecy and Information", föredrag vid rundabordssamtalen "Informers – objets et méthodes", Venedig 17–18 juni 2002.

12. T ex Sven A Nilsson, *De stora krigens tid*, Uppsala 1990; Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992.

13. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Eslöv 2000, kap 3; Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala 2000; Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för*

Bortsett från några undersökningar av böndagsplakat, riksdagskallelser och pressmaterial är 1600-talet däremot i stort sett outforskat i detta ämne.¹⁴

Avsikten med delstudien är att ge en samlad bild av den uppsättning informationskanaler som statsmakten föfogade över under 1600-talets andra hälft. Det innebär dels ett kartläggande av förmedlingslänkarna, dels en analys av informationens innehåll. I undersökningen studeras hur riksdagar, provinsmöten, bön- och tacksägelsedagar användes för att legitimera krigen. Stor vikt läggs också vid råds herrars, landshövdingars, fogdars och prästers personliga möten med befolkningen.

Studien baseras på centrala källserier som riksregistraturet, årstrycket och korrespondensen mellan kung, råd, landshövdingar och biskopar, men också på länsmaterial som speglar hur informationen spreds i lokalsamhället. Därutöver studeras mer officiöst material som pamfletter och krigssånger.

Frågorna rör vad befolkningen egentligen fick veta om de pågående krigen, vilken bild som gavs av Gud, konung, råd och undersåtar och deras inblandning. Hur spreds informationen och vilken retorik användes? Den valda tidsperioden spänner över både freds- och krigsperioder, över förmyndarregering och envælde, över anfalls- och försvarskrig. Anpassades budskapet efter sådana skiftande förutsättningar? Vilka typer av nyheter och vilka offentliga åtgärder ansågs behöva komma till allmänhetens kännedom? För att reda ut dessa problem bör statlig information betraktas som en helhet.

Jämförelsematerial för undersökningen finns i de internationella studier som har lyft fram det tryckta ordets och de offentliga ceremoniernas maktlegitimerande funktion under tidigmodern tid.¹⁵ Exempelvis skilde sig den franska situationen markant från den svenska. Det tryckta ordet blev ett politiskt verktyg tidigare i Frankrike än i Sverige, men i gengäld fanns ingen motsvarighet till det kungörelsesystem genom kyrkan som med stor framgång användes av den svenska statsmakten. Däremot har ny forskning uppmärksammat hur den engelska kungamakten utnyttjade predikstolarna för sina syften.¹⁶

folket. *Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund 2001; Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala 2002.

14. Sverker Arnoldsson, "Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget", *Göteborgs högskolas årsskrift* 47:7, Göteborg 1941; Kurt Johannesson, "Gustav II Adolf som retoriker", *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, Stockholm 1982; Göran Malmstedt, *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*, Göteborg 1994; Göran Malmstedt, "Gud bevare oss för papister och turkar. Omvärldsbilder och kollektiv identitet i svenska böndagsplakat under 1600-talet", i Magnus Berg & Veronica Trépagny (red), *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande. En antologi*, Göteborg 1999.

15. Joseph Klauts, *Printed Propaganda Under Louis XIV. Absolute Monarchy and Public Opinion*, Princeton 1976; Michèle Fogel, *Les cérémonies de l'information*, Paris 1989; Jeffrey K Sawyer, *Printed Poison. Pamphlet Propaganda, Faction Politics and the Public Sphere in Early Seventeenth-Century France*, Berkeley 1990; Burke 1996.

16. Tim Harris, "Venerating the Honesty of a Tinker: The King's Friends and the Battle for the Allegiance of the Common People in Restoration England", i Tim Harris (ed), *The Politics of the Excluded, c. 1500–1850*, Basingstoke 2001.

Monarkins förändrade symbolvärde från frihetstid till gustaviansk tid (1718–1792)

Den tredje delstudien genomförs av Jonas Nordin (projektledare) och behandlar monarkins symbolvärde i 1700-talets svenska samhälle. Att kungars maktposition skiftat efter politiska konjunkturen är välkänt – och illustreras av de båda tidigare delundersökningarna – men tidigare analyser har aldrig lett vidare från detta konstaterande. Monarkin i sig har uppfattats som en självklar konstant och dess egentliga funktion, bland annat som normerande faktor i statssystemet, har därför aldrig undersökts.¹⁷

Att allmogen traditionellt var kungatrogen är en vedertagen uppfattning inom historieforskningen. Någon egentlig granskning av denna truism har emellertid aldrig gjorts. Studien avser därför att utreda vilken kunskap och vilka förväntningar folket hade om och på kungamakten. Många statsvetenskapliga texter från frihetstiden beskrev Sverige som en republik, men en republik med en kung. Likaledes betonades kontinuiteten med äldre styresformer fastän den frihetstida konstitutionen utvecklades i en allt mer säregen riktning. Uppenbart förelåg en diskrepans mellan den verksamma retoriken och reella maktförhållanden. Av allmogen betraktades det ”republikanska” styrelseskicket som ett hotande adelsvälde, och den styrande rådsaristokratin använde symboliskt kungens oväldiga omsorg om alla sina undersåtar för att dämpa denna rädsla.

Även utrikespolitiskt fyllde monarkin en viktig funktion för Sveriges prestige. En oavhängig regent var en formell garant för rikets självständighet och Sveriges rang bland Europas stora stater. Att hävda rikets oberoende tycks också ha varit ett av de viktigaste kraven som undersåtarna ställde på överheten.

Några av de mest påkostade kungliga ceremonierna under Sveriges tidigmoderna historia ägde rum under frihetstiden. Även om monarkins faktiska inflytande var starkt begränsat tycks dess formellt-teoretiska betydelse snarast ha ökat. ”The utility of splendor”, som tidigare legitimerat dynastierna, blev nu ett instrument för andra makthavare.¹⁸ Kungamakten hölls fram som en enande nationell skärm bakom vilken de verkliga maktstriderna doldes. Kontrasterna mot symbolframställningarna vid Erik XIV:s och Kristinas kröningar, som också be-

17. Ett undantag är Fredrik Lagerroths studie *Den svenska monarkin inför rätta. En författningshistorisk exposé*, Stockholm 1972, som dock endast behandlar de konstitutionella aspekterna.

18. Jfr Samuel J Klingensmith, *The Utility of Splendor. Ceremony, Social Life, and Architecture at the Court of Bavaria, 1600–1800*, Chicago 1993; Merit Laine, ”En Minerva för vår Nord”. *Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre*, Uppsala 1998; James Adamson (ed), *The Princely Courts of Europe. Ritual, Politics and Culture under the Ancien Régime, 1500–1750*, London 1999; Blanning 2002. Nordiska perspektiv ur en annan utgångspunkt: Sebastian Olden-Jørgensen, ”Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde – 1536 til 1746”, *Fortid og Nutid* 1996:1; Sebastian Olden-Jørgensen, ”At vi maa frygte dig af idel kjærlighed – magtudøvelse og magtscenescættelse under den ældre danske enevælde”, *Fortid og Nutid* 1997:4.

handlas i projektet, är därvid påtagliga. Vid dessa framhävdes *Vasadynastins* symboler medan frihetstiden placerade *rikets* och *nationens* symboler i centrum.¹⁹

Internationell forskning har uppmärksammat den ökade betydelse kungafamiljerna fick som borgerliga föredömen under de sociala omvälvningarna i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Kungafamiljerna förlorade mycket av sin aristokratiska prägel och blev i stället nationella förebilder för den ideala borgerliga kärnfamiljen. I samma mån som deras offentliga inflytande minskade, ökade deras betydelse på det privata planet. Genom kungafamiljen gavs undersåtarna *exemples à imiter* i sina vardagliga roller. Denna förändring är direkt avläsbar i porträttkonsten.²⁰ Det är en spännande men i svensk forskning närmast helt obeaktad fråga vilken betydelse sådana exempel fick både för undersåtens förhållande till överheten och till rollfördelningen inom familjerna och i samhället – kungen som landsfader, relationen mellan män och kvinnor, man och hustru, föräldrar och barn och så vidare.

Med statskuppen 1772 återgick det politiska initiativet till kungamakten. Samhällsförändringarna under frihetstiden hade emellertid utövat en så grundläggande påverkan att kungen både tilldelades och definierade en helt ny roll.²¹ Kungamakten stod inte längre *över* utan var en *del av* samhället. I stället för en odiskutabel förgrundsgestalt blev kungen ett slags partiledare som i förlängningen motvilligt tvingades söka stöd hos nya samhällsskikt för att kunna bibehålla sin initiativkraft. Den religiöst definierade kungamakten ersattes av en bild av kungen som den främste bland medborgare. Omdefinieringen går inte enbart att förklara med interna faktorer (frihetstidens parlamentarism) eftersom samma förändring går att skönja i andra samtida länder med skiftande konstitutionella lösningar.²² Drivkrafterna söks därför bäst genom komparation med internationella erfarenheter.

19. Jfr i övrigt Kurt Johannesson, *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*, Stockholm 1968; Tydén-Jordan 1990; Snickare 1999; Merit Laine, ”Kungliga slott som nationella byggnader under frihetstiden”, i Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Uppsala 2002.

20. Simon Schama, ”The Domestication of Majesty. Royal Family Portraiture, 1500–1850”, *Journal of Interdisciplinary History* 1986; Linda Colley, *Britons. Forging the Nation 1707–1837*, London 1994, kap 5; John Brewer, *The Pleasures of the Imagination. English Culture in the Eighteenth Century*, London 1997, kap 1; Sven Delblanc, *Åra och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, Stockholm 1965; Martin Olin, *Det karolinska porträttet. Ideologi, ikonografi, identitet*, Stockholm 2000.

21. Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III – det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska förtäring*, Stockholm 1993; Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, Stockholm 2002.

22. Jens Arup Seip, ”Teorien om det opinionsstyrte enevælde”, (Norsk) *Historisk tidsskrift* 1958; Robert R Palmer, *The Age of the Democratic Revolution, 1–2*, Princeton 1959–1964; B W Hill, ”Executive Monarchy and the Challenge of Parties, 1680–1832. Two Concepts of Government and Two Historical Interpretations”, *Historical Journal* 1970; Colley 1994.

Förväntade resultat

Förutom nya uppslag och slutsatser kommer projektet att komplettera äldre forskning genom den kronologiska inriktningen. De kungliga ceremoniernas maktlegitimerande funktion har undersökts för de båda enväldesperioderna, men ej för Vasatid och frihetstid. Den statliga informationsförmedlingen har i någon mån undersökts för den sena Vasatiden och för 1700-talet, men ej för den senare stormaktstiden. Den kungliga maktutövningen, slutligen, har undersökts för Vasatid och stormaktstid, men ej för frihetstiden. Med ett gemensamt kulturhistoriskt perspektiv som belyser maktresursomvandlingen kan mönster avslöjas som gör jämförelser möjliga såväl med tidigare forskning som inom projektet. Detta kommer att öka vår kunskap om kommunikationens maktlegitimerande funktioner – det vill säga hur myntets båda sidor var präglade.

*Anna Maria Forssberg, Malin Grundberg & Jonas Nordin
Historiska institutionen, Stockholms universitet*

Riksarkivets Konseljregister nu på nätet

De olika satsningar som gjorts inom arkiverket för att öka tillgängligheten till arkiven har i stor utsträckning varit inriktade på arkiv som varit efterfrågade av genealoger och lokalhistoriker. Det är riktigt att lägga skattemedel på sådant som skattebetalarna efterfrågar mest, men det är också vårt ansvar att öka tillgängligheten till material som forskarna ännu inte förstått att utnyttja. Inte alla verkar vara medvetna om vilken mängd av ärenden av de mest skilda slag som behandlats på högsta regeringsnivå. Konsekvensen av svenska folkets urgamla rätt att vädja till konungen innebär att vad man än forskar om, så kan man förvänta sig att hitta handlingar i Kungl. Maj:ts kansli.

Riksarkivet förvarar statsdepartementens handlingar från dess tillkomst 1840 till 1985. Arkivförteckningar saknas för flertalet av departementsarkiven. Riksarkivets beståndsöversikt, del 1, ger dock en mycket god översikt av innehållet i dessa arkiv.

Handlingarna rörande regeringsbeslut är samlade i konseljakter, en akt för varje ärende. Konseljakten ska innehålla samtliga handlingar som utgör underlag för regeringens eller (som det hette fram till 1974) Kungl. Maj:ts beslut. Det innebär att en konseljakt samtidigt kan utgöra en utgångspunkt för vidare forskning i centrala och lokala myndigheters arkiv. Akterna kan bestå av allt från ett par handlingar upp till åtskilliga tusen sidor. Själva besluten finns i statsrådsprotokollen och i registratur- eller konceptserier.

För att beställa en konseljakt måste forskaren kunna ange departement, konseljdatum och aktnummer. Ett hjälpmedel för detta är de föredragnings-/konseljlistor som är tillgängliga i Riksarkivets forskarexpedition. Departementens ingående diarium har ibland summariska register. Det krävs alltså att forskaren på förhand vet vilket departement det gäller och åtminstone ungefärlig tidpunkt för beslutet. Detta gör att det rika materialet är svårtillgängligt för forskaren. Om en lokalhistoriker skulle vilja ta fram samtliga regeringsbeslut om en viss ort har det varit en orimligt tidskrävande uppgift.

Detta är bakgrunden till den satsning på att i en databas registrera departementens konseljlistor för perioden 1840–1920, som inleddes hösten 1994. Det var till att börja med ett ALU-projekt förlagt till Waxholm. Sedan några år sker registreringen och förvaltningen av databasen vid SVAR i Bollstabruk. Databasen finns tillgänglig i Riksarkivet/SVAR:s portal Digitala forskarsalen. Man kan ansluta sig till Digitala forskarsalen via SVAR:s hemsida www.ra.svar.se. Avgiften är år 2003 250 kr per år. Handlingarna läses på plats i Riksarkivets forskarsal. Det är också möjligt att skriftligt beställa kopior från Riksarkivet. Uppgifter om priser för kopior finns i Riksarkivets prislista, tillgänglig på www.ra.se.

I databasen ingår följande departement (i mars 2003):

Justitiedepartementet	1846–1920
Lantförvarsdepartementet	1870–1920 (under arbete)
Civildepartementet	1841–1920
Finansdepartementet	1841, 1846–1920
Ecklesiastikdepartementet	1841–1920
Jordbruksdepartementet	1900–1920

I registret ingår circa 520 000 poster.

Inriktningen är nu att slutföra registreringen av Lantförvarsdepartementet. Om resurser finns i framtiden kommer arbetet att fortsätta med registrering av Sjöförvarsdepartementet och sedan Utrikesdepartementet. De hemliga delarna av departementsarkiven står också på önskelistan.

Databasprogrammet utvecklades som en modul under Riksarkivets beståndsregister ARKIS. Huvudregeln vid registreringen är att ärendemeningarna i konseljlistorna ska skrivas in ordagrant i enlighet med källan. Person- och ortnamn skrivs in i en särskild tabell. Personnamn inverteras, det vill säga efternamnet skrivs först. Ortnamnen skrivs enligt nutida stavningsregler.

Man kan söka i fritext på i stort sett vilka begrepp som helst. Störst chans att få träff har man om man något så när behärskar den relevanta tidsperiodens språkbruk och använder sin fantasi.

Det är vår förhoppning att Konseljregistret ska komma att användas flitigt av alla kategorier av forskare.

Ingrid Eriksson Karth

PROTOKOLL

Svenska Historiska Föreningens årsmöte tisdagen den 8 april 2003

Tid och plats: Kl 18.00 i Kungliga biblioteket, Stockholm

§1 Årsmötets öppnande

Ordförande prof Lars Nilsson förklarade årsmötet öppnat.

§2 Årsmötets stadgeenliga utlysning

Årsmötet förklarades vara stadgeenligt utlyst.

§3 Fastställande av dagordningen

Dagordningen fastställdes.

§4 Val av justerare

Docent Pär Frohnert och fil dr Irene Andersson valdes till justerare.

§5 Styrelsens verksamhetsberättelse

Utdelad verksamhetsberättelse för år 2002 föredrogs av ordföranden och genomlästes av årsmötet.

§6 Redogörelse för föreningens ekonomi

I skattmästaren Carl-Erik Hedlunds frånvaro redogjorde ordförande prof Lars Nilsson för det ekonomiska läget och bokslutet 2002, som visar på underskott. Enligt budget för 2003 bör ekonomin komma i balans under nästa år.

§7 Revisorernas berättelse

Revisionsberättelse från föreningens revisorer fil dr Thomas Pettersson och fil dr Ove Lundberg rörande Svenska Historiska Föreningen och Emil Hildebrands fond lästes i revisorernas frånvaro upp av ordförande prof Lars Nilsson. I revisionsberättelsen föreslås att styrelsen beviljas ansvarsfrihet för 2002 års förvaltning.

§8 Redogörelse för *Historisk tidskrifts* verksamhet under 2002

Redaktör fil dr Lars M Andersson redogjorde för *Historisk tidskrifts* verksamhet under år 2002.

§9 Frågan om styrelsens ansvarsfrihet

Årsmötet beslutade att styrelsen skulle beviljas ansvarsfrihet för 2002 års förvaltning.

§10 Val av styrelseledamöter, revisorer och valberedning

Då sammankallande i valberedningen prof Lena Andersson-Skog ej kunde närvara läste prof Christina Florin (ledamot av valberedningen) upp förslaget till val av ledamöter till föreningens styrelse.

Årsmötet antog i sin helhet valberedningens förslag att välja doc Tomas Kaiserfeld, doc Göran Rydén och fil dr Irene Andersson till nya ledamöter av styrelsen för en period om tre år. Till ny ledamot av valberedningen efter Christina Florin och för en period av två år valdes prof Maths Isacson.

Fil dr Thomas Pettersson och fil dr Ove Lundberg omvaldes som revisorer, båda på ett år. Fil dr Åsa Karlsson-Sjögren omvaldes till revisorssuppleant för ett år och fil dr Magnus Lindmark valdes till ny revisorssuppleant också för ett år.

Den nya styrelsen får därmed följande sammansättning:

– Ledamöter vars mandattid löper ut 2004: prof Lena Andersson-Skog, doc Anette Törnquist, prof Maria Ågren.

– Ledamöter vars mandattid löper ut 2005: fil dr Lars M Andersson, doc Paulina de los Reyes, prof Carl-Johan Gadd, Carl-Eric Hedlund, doc Daniel Lindmark, prof Lars Nilsson.

– Ledamöter vars mandattid löper ut 2006: doc Thomas Kaiserfeld, doc Göran Rydén, fil dr Irene Andersson.

Valberedningen består av prof Lena Andersson-Skog (sammankallande) och fil dr Kirsti Niskanen, valda till 2004, och prof Maths Isacson, vald till 2005. Revisorer valda till 2004 är fil dr Ove Lundberg och fil dr Thomas Pettersson. Revisorssuppleanter valda till 2004 är fil dr Åsa Karlsson Sjögren och fil dr Magnus Lindmark.

§11 Övriga frågor

Ordförande tackade varmt avgående styrelseledamöter prof Maths Isacson, prof Klas-Göran Karlsson och prof Ann-Sofi Ohlander samt prof Christina Florin från valberedningen för deras insatser i föreningen.

§12 Årsmötets avslutande

Årsmötet förklarades avslutat.

Vid protokollet:

Nils Fabiansson

Justeras:

Lars Nilsson

Pär Frohnert

Irene Andersson

Svenska Historiska Föreningens verksamhetsberättelse för 2002/2003

Antalet medlemmar i föreningen uppgår idag till cirka 1 500.

Styrelsen har sedan förra årsmötet den 20 april 2002 bestått av:

Lars Nilsson, prof, Stockholms universitet (vald till 2005), ordförande sedan 2002

Maria Ågren, prof, Uppsala universitet (vald till 2004), vice ordförande sedan 2002

Carl-Eric Hedlund, (vald till 2005) skattmästare sedan 1999

Lars M Andersson, fil dr, Uppsala universitet (vald till 2005), sekreterare och redaktör för *Historisk tidskrift*

Carl-Johan Gadd, prof, Göteborgs universitet (vald till 2005)

Daniel Lindmark, doc, Umeå universitet (vald till 2005)

Pauline de los Reyes, doc, Uppsala universitet (vald till 2005)

Anette Törnquist, doc, Göteborgs universitet (vald till 2004)

Lena Andersson-Skog, prof, Umeå universitet (vald till 2004)

Maths Isacson, prof, Uppsala universitet (vald till 2003)

Klas-Göran Karlsson, prof, Lunds universitet (vald till 2003)

Ann-Sofi Ohlander, prof, Örebro universitet (vald till 2003)

Valberedningen har utgjorts av: prof Lena Andersson-Skog (sammankallande, vald till 2004), prof Christina Florin (vald till 2003) och fil dr Kirsti Niskanen (vald till 2004).

Som föreningens revisorer (valda till 2003) har fil dr Ove Lundberg och fil dr Thomas Pettersson tjänstgjort med fil dr Åsa Karlsson-Sjögren och fil dr Björn Åstrand som suppleanter (valda till 2003).

Föreningen har varit representerad i Internationella historikerkommittén av fil dr Lars M Andersson och prof Rolf Torstendahl. Referensgruppen för Svensk Historisk Bibliografi har under året förstärkts med fil dr Lars M Andersson och fil dr Ulf Zander.

Lars M Andersson har varit arvoderad redaktör för *Historisk tidskrift* sedan förra årsmötet.

Nils Fabiansson har arbetat som redaktionssekreterare på halvtid från den 1 mars 2002.

Föreningen har sitt kontor i rum A972, Stockholms universitet. Postadress: Svenska Historiska Föreningen, Rum A972, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm. Föreningens Internetadress är: www.historisktidskrift.nu. Där kan man till exempel finna innehållsförteckning till varje nummer, sammanfattningar av artiklar och kortrecensioner.

Styrelsemöten har ägt rum den 27 september 2002 och den 3 mars 2003. Ekonomi, *Historisk tidskrift*, historikermöten, terminologiskt lexikon, nät-tjänster och annonsering av svensk historieforskning har varit några återkommande punkter. Från Bibliotekstjänst i Lund har en förfrågan kommit om att under en försöksperiod leverera fulltextartiklar av *Historisk tidskrift* till ArtikelSök. Frågan kommer att diskuteras vidare under innevarande år.

Historisk tidskrift har under året utkommit med fyra nummer, varav ett temanummer. För utgivningen har föreningen för år 2002 erhållit anslag om 175 000 kronor från Vetenskapsrådet och 93 326 kronor från Vitterhetsakademien.

Styrelsen genom Lars Nilsson

Stockholm i mars 2003

Redogörelse för *Historisk tidskrift* 2002

Redaktionen bestod vid ingången av år 2002 av följande personer: Sten Andersson, Gunnela Björk, Eva Blomberg, Helene Carlbäck, Börje Harnesk, Susanna Hedenborg, Lars Hermansson, Henrik Höjer, Malin Lennartsson, Magnus Lindmark, Mattias Legnér, György Nováky, Jonas Olofsson, Christer Persson, Martti Rantanen, Leif Runefelt, Göran Salmonsson och Yvonne Maria Werner. Under året har följande förändringar inom redaktionen skett: Gudrun Andersson har ersatt György Novak (Uppsala), Åsa Karlsson Sjögren har ersatt Börje Harnesk (Umeå), Audur Magnusdotter har ersatt Lars Hermansson (Göteborg) och Martin Dribe Jonas Olofsson (Lund).

Redaktionens viktigaste uppgifter har varit att tillsammans med redaktören diskutera tidskriftens utveckling, göra en fortlöpande utvärdering av tidskriften, fatta beslut i policyfrågor, engagera prenumeranter och skribenter och att som lektörer bedöma inkomna manuskript. Redaktionsmedlemmarna har med stort engagemang utfört sina åtaganden.

Redaktör och ansvarig utgivare var till och med 020431 Peter Aronsson, som 020501 efterträddes av Lars M Andersson. Som redaktionssekreterare fungerade under årets första månader Henrik Höjer, biträdd av avgående redaktionssekreteraren Mattias Legnér. Höjer lämnade uppdraget efter kort tid och efterträddes 020301 av Nils Fabiansson. Den sistnämnde har således fungerat som redaktionssekreterare under huvuddelen av året och gjort det med den äran.

Tidskriften har också ett International Advisory Board som under 2002 bestod av följande personer: Werner Buchholz, Peter Burke, Max Engman, Gro Hagemann, Bernd Henningsen, David Kirby, Robert Lee, Michael F Metcalf, György Péteri, Jan Peters, Allan Pred, David L Ransel, Harm Schröter och Wolfgang Wippermann. Medlemmarna av den internationella redaktionskommittén har beredvilligt ställt upp som lektörer och, liksom medlemmarna av redaktionsrådet, inkommit med synnerligen kvalificerade lektörsutlåtanden. Det bör framhållas att alla uppsatsmanus som publiceras, utom de som ingår i temanumren som hanteras på annat sätt, läses av såväl svensk som internationell lektor.

Sammanlagt innehöll årgången tolv uppsatser, varav sex i årgångens temanummer om historiebruk. Detta kan jämföras med årgången 2001 som inne-

höll femton uppsatser varav tio i temanumret och år 2000 med fjorton uppsatser varav sju i temanumret. Antalet uppsatser per årgång har således fortsatt att minska något. Fem av de tolv uppsatsförfattarna var kvinnor, att jämföra med sex av femton år 2001 och fyra av fjorton år 2000, en viss förbättring således.

Under rubriken "Debatt" infördes femton bidrag – nio inlägg och sex kommentarer och genmälen. Debattinläggen behandlade allt från historiedidaktik och metodfrågor till förtjänster och brister i avhandlingar, begreppsbestämningar samt konflikt och konsensus i svensk historia och historiografi. Detta innebär en tämligen dramatisk ökning. År 2001 innehöll tidskriften fem debattinlägg och år 2000 blott tre. Peter Aronssons, och i viss mån undertecknads, strävan att höja debattertemperaturen har således fått resultat.

I avdelningen "Litteratur" fanns tjugo bidrag – motsvarande siffror för år 2001 var tjugofyra och för år 2000 sjutton – varav sjutton var recensioner av svenska avhandlingar i historia och ekonomisk historia. År 2001 recenserades sexton och år 2000 tolv avhandlingar. Resterande bidrag utgjordes av samlingsrecensioner och längre recensioner av enstaka arbeten. Jämförelsen haltar dock något eftersom översiktsartiklarna och samlingsrecensionerna från och med 2002:3 redovisades under en separat rubrik, "Översikter". I årgångens två sista nummer infördes fem bidrag under denna rubrik, vilket gör totalt tjugofem. Detta innebär således en viss ökning såväl av antalet avhandlingsrecensioner som av antalet översiktsartiklar och samlingsrecensioner. Även denna ökning är en följd av en medveten satsning från såväl den förre som den nuvarande redaktören.

Vidare inkom två rapporter från arkivvärlden, en följd av det samarbete som inleddes under Peter Aronsson och som alltså nu börjat bära frukt, samt en rapport om årsmötesförhandlingarna. I avdelningen för kortrecensioner avhandlades sextiotre arbeten, exakt samma antal som år 2001 och tretton fler än år 2000 (50). Samtliga disputationer i historia och ekonomisk historia under 2001 finns förtecknade i årgången. Sammanfattningsvis har utgivningsprofilen förändrats något.

På hemsidan, www.historisktidskrift.nu, ligger för 2002 innehållsförteckningar, summaries, kortrecensioner och konferensrapporter i fulltext. Kortrecensioner läggs ut på hemsidan så snart de är klara för att snabbt göras tillgängliga. Därefter publiceras de i den tryckta tidskriften förutom att de finns tillgängliga i det digitala arkivet på nätet. Under året har ett genombrott i arbetet med att skapa en gemensam nordisk historieportal skett. Samt-

liga redaktioner för de historiska tidskrifterna i Norden har nu ställt sig bakom projektet och vi kommer under innevarande år att gå vidare och söka samnordisk finansiering.

Recensionsavdelningen har stabiliserats på en hög ambitionsnivå och det har blivit lättare att få fram samlingsrecensioner. Artikeltillgången är god, trots fortsatt hög refuseringsgrad, och alltfler etablerade forskare skickar in bidrag till tidskriften, en trend som blivit ännu tydligare under 2003.

Fortfarande finns dock en besvärande eftersläpning och anhopning vad gäller avhandlingsrecensioner skrivna av opponenter (mer än 30 färdiga opponentrecensioner finns i dagsläget på redaktionen); för alltför många avhandlingar aningen dröjer recensionerna eller kommer över huvud taget inte in. Dessutom är det på tok för få av alla de böcker som skickas till redaktionen som recenseras. Vi arbetar dock intensivt för att lösa problemet. Bland annat har vi gjort utskick till samtliga historiker och ekonom-historiker som fungerade som opponenter under 2001, som ännu inte inkommit med recensioner, och inskräpvt vikten av att samtliga svenska avhandlingar i historia och ekonomisk historias recenseras i tidskriften. Vidare har vi tagit fram en skrivelse i vilken vi med viss skärpa framhåller att svenska avhandlingar i historia och ekonomisk historia skall recenseras i *Historisk tidskrift*. Skrivelsen har tillställts prefekter och professorer vid samtliga landets historiska och ekonomisk-historiska institutioner tillsammans med en uppmaning att överbringa skrivelsen till opponenter. I syfte att komma tillrätta med eftersläpningen i publiceringen av avhandlings- och kortrecensioner är vi i färd med att söka medel för att kunna finansiera ett extranummer enbart innehållande avhandlingsrecensioner, författade av opponenter. Vi arbetar också med att få bokförlag att annonsera i tidskriften för att på så sätt förbättra ekonomin och är vidare i färd med att få institutionerna att bestrida en del av kostnaderna för redaktionsmedlemmarnas resor till redaktionsmötena.

Årgången 2002 omfattade sammanlagt 766 sidor att jämföra med 812 sidor år 2001, en nerdragning av sidantalet vilken är en följd av en ansträngd ekonomi.

Uppsala 3 april 2003

Lars M Andersson

Resultaträkning kalenderåret 2002

Intäkter

Medlemsavgifter och prenumerationer	416 073
Lösnummerförsäljning	2 921
Övriga intäkter	2 549

Summa rörelseintäkter 421 543

Vitterhetsakademiens anslag	93 326
Vetenskapsrådets anslag	175 000
Övriga anslag	10 000

Summa anslag 278 326

Summa intäkter och anslag 699 869

Kostnader

Tryckkostnader m m	434 674
Redaktionskostnader	261 762
Administrativa kostnader	114 255
Hildebrandspriset	10 000

Summa kostnader 820 691

Årets förlust 120 823¹

1. Resultatet har i balansräkningen justerats till -113 567 beroende på diverse justeringar i boksluten för 2001 resp 2002.

Balansräkning 2002-12-31

<i>Tillgångar</i>		
Postgiro och bank	245 827	
Emil Hildebrands fond	266 986	
Historikerdagarna	111 354	
Summa tillgångar		624 167
<i>Skulder och eget kapital</i>		
Historikerdagarna	111 354	
Eget kapital föregående år	626 380	
Resultat	<u>-113 567</u>	
Eget kapital	512 813	
Summa tillgångar		624 167

Emil Hildebrands fond 2002

<i>Tillgångar</i>		<i>Eget kapital</i>	
Banktillgodohavande	12 780	Ingående kapital	263 387
SEB Teknologifond	50 000	Årets intäkter	<u>3 599</u>
SEB Världenfond	100 000		266 986
SEB Aktiefond II	95 421		
SEB Avkastningsfond	100 000		
<i>Avgår:</i>			
Nedskrivning	<u>91 215</u>		
	266 986		

Deklarationsvärdet för fonderna var 332 048 kr.

Revisionsberättelse

Räkenskaperna för Svenska Historiska Föreningen har av oss undertecknade revisorer granskats och befunnits omsorgsfullt förda och riktiga.¹ Vi föreslår därför att ansvarsfrihet beviljas för 2002 års förvaltning.

Umeå den 17 mars 2003

Thomas Pettersson *Ove Lundberg*

1. Revisorerna reagerade på det relativt stora underskottet i 2002 års resultaträkning. Underskottet beror dock på utgifter av engångskaraktär i samband med att ett extra temanummer av *Historisk tidskrift* publicerades under detta verksamhetsår, vilket revisorerna anser är en godtagbar orsak till underskottet.

Litteratur inkommen till redaktionen

- Andersson, Gudrun, Larsson, Esbjörn & Winton, Patrik (red), *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, Uppsala 2003
- Asche, Matthias & Schindling, Anton (Hrsg), *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*, Münster 2003
- Bachman, Marie-Louise, *Vitterhetsakademiens bibliotek 1786–2000. Från liten boksamling till stort specialbibliotek*, Stockholm 2003
- Berg, Johan, *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*, Stockholm 2003
- Beskow, Per & Landen, Annette (red), *Birgitta av Vadstena. Pilgrim och profet 1303–1373*, Stockholm 2003
- Heliga Birgitta, "I dig blev den store Guden en liten pilt". *Himmelska uppenbarelser i urval av Ebba Witt-Brattström*, Stockholm 2003
- Bjørn, Claus & Due-Nielsen, Carsten, *Fra helstat til nationalstat 1814–1914*, Dansk udenrigspolitikshistorie 3, København 2003
- Borg, Per, *Strukturella omställningar av den svenska välfärdspolitik. Några erfarenheter från 1900-talet* (licentiatuppsats), Stockholm 2003
- Dübeck, Inger, *Kvinder, familie og formue. Studier i dansk og europæisk retshistorie*, København 2003
- Enoksen, Lars Magnar, *Vikingarnas egna ord*, Lund 2003
- Eriksson, Nils & Nilsson, Ingemar, *Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-samhället i Göteborg 1953–2000*, Göteborg 2003
- Herrick, Robert Waring, *Soviet Naval Doctrine and Policy 1956–1986*, Book 1 & 2, Ceredigion 2003
- Hosking, Geoffrey, *Ryssland. Folk och imperium 1552–1917*, Lund 2003
- Houltz, Anders, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Hedemora 2003
- Hreinsson, Einar & Nilson, Tomas (red), *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*, Lund 2003
- Ingesman, Per, *Provisioner og processer. Den romerske Rota og dens behandling af danske sager i middelalderen*, Århus 2003
- Jensen, Bernard Eric, *Historie – livsverden og fag*, København 2003
- Jonsson, Inge, *Vitterhetsakademien 1753–2003*, Stockholm 2003
- Kallioinen, Mika, *Verkostoitu tieto. Informaatio ja ulkomaiset markkinat Dahlströmin kauppuhoneyen liiketoiminnassa 1800-luvulla* [Summary: Networks of Knowledge. Information and the International markets in the Business of the Dahlström Merchant House in the Nineteenth Century], Helsinki 2003

- Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003
- Karlsson, Magnus, *Erik XIV. Oratio de iniusto bello regis Daniæ anno 1563 contra regem Sueciæ Ericum 14 gesto*, Edited with introduction, translation, and commentary, Stockholm 2003
- Kährström, Olof, *Regionala främjare av de areella näringarna under 200 år. Hus-hållningssällskapens historiker, periodiska skrifter och arkiv*, Stockholm 2003
- Liedman, Sven-Eric & Linell, Björn (red), *Karl Marx. Texter i urval*, Stockholm 2003
- Lindgren, Anne-Li, Abrahamsson, Ulla B, Gullberg, Eva & Dahl, Thomas, *Politik, påverkan och vägledning. Om barn, jämställdhet, mat och olycksfall i utbildningsprogrammen*, Stockholm 2003
- Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria, *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas tid*, Lund 2003
- Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren. Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*, Uppsala 2003
- Nilsson, Sten Åke (red), *Drottning Lovisa Ulrika och Vitterhetsakademien*, Stockholm 2003
- Nylén, Erik & Lamm, Jan Peder, *Bildstenar*, Stockholm 2003 (1978)
- Nyström, Marianne, *Fredrik Henrik af Chapman – varuschef och familjefar*, Stockholm 2003
- Ousby, Ian, *Vägen till Verdun. Frankrike och första världskriget*, Stockholm 2003
- Peterson, Bo, *Välja & sälja. Om bokförläggarens nya roll under 1800-talet, då landet industrialiserades, tågen började rulla, elektriciteten förändrade läsvanorna, skolan byggdes ut och bokläsarna blev allt fler*, Stockholm 2003
- Petersson, Bodil, *Föreställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion*, Lund 2003
- Petersson, Karl-Henrik, *Groveda. Om en bondgårds ekonomiska historia 1786–1950*, Stockholm 2003
- Petersson, Ronny, *Ett reformverk under omprövning. Skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet*, Stockholm 2003
- Rothstein, Bo, *Sociala fällor och tillitens problem*, Stockholm 2003
- Runeberg, Johan Ludvig, *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg. Åttonde delen, II, Uppsatser och avhandlingar på svenska*. Journalistik, utgiven av Forsell, Pia, Helsingfors 2002
- Røskaft, Merete, *Maktens landskap. Sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingetid til kristen middelalder, ca. 800–1200*, Trondheim 2003
- Safranski, Rüdiger, *Nietzsche. Tankarnas biografi*, Stockholm 2003
- Sköld, Johanna, *Varför fosterbarn? Fosterhemsplacering genom Stockholms fattigvårdsnämnds utackorderingsbyrå 1891–1926*, licentiatuppsats, Stockholm 2003

- Stockholms tänkeböcker från år 1592, del XIX 1630, redigerad av Bo Elthammar, Stockholm 2002
- Stoklund, Bjarne, *Tingens kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur*, København 2003
- Sullivan, Evelin, *Sanning med modifikation. Lögnens kulturhistoria*, Stockholm 2003
- Ulfsparre, Anna Christina, *Landsarkivet i Lund 1903–2003*, Lund 2003
- Ullén, Jan Olov, *Erik Johan Stagnelius*, Stockholm 2003
- von Vegesack, Thomas, *När ordet blev fritt. Den långa vägen till tryckfrihet*, Stockholm 2003
- Vikström, Lotta, *Gendered Routes and Courses. The Socio-Spatial Mobility of Migrants in Nineteenth-Century Sundsvall, Sweden*, Umeå 2003
- Watson, Alan, *Authority of Law; and Law. Eight Lectures*, Stockholm 2003
- Önnerfors, Andreas, *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815*, Lund 2003

Medverkande i detta häfte:

Fil dr Jenny Björkman, Södertörn och Uppsala, doc Catherine Dahlström, Stockholm, fil dr Samuel Edquist, Uppsala och Falun, fil mag Anna Eskilsson, Linköping, fil dr Lars Gahrn, Mölndal, fil dr Stefan Gelfgren, Umeå, fil dr Astrid Hedlin, Uppsala och Stanford, fil dr Henrik Janson, Göteborg, prof em Aleksander Kan, Uppsala, fil dr Gunnel Karlsson, Göteborg, fil dr Malin Lennartsson, Växjö, doc Britt Liljewall, Göteborg, fil dr Henrik Lindberg, Uppsala, dr phil Anne Løkke, Köpenhamn, doc Arne Nilsson, Göteborg, fil dr Roddy Nilsson, Växjö, fil dr Yvonne Svanström, Stockholm, doc Barbara Törnquist-Plewa, Lund, doc Martin Åberg, Vänersborg, fil dr Sofia Åkerberg, Umeå, doc Lisa Öberg, Södertörn.